

T.C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

MUSLİHUDDİN MUHAMMED LÂRÎ'NİN MİR'ATÜ'L-EDVÂR VE
MİRKÂTÜ'L-AHBÂR ADLI ESERİ VE SELÇUKLU TARİHİ
AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

YAZAR
MAİDE BAŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Ergin AYAN

ORDU- 2024

TEZ KABUL SAYFASI

MAİDE BAŞ tarafından hazırlanan “MUSLİHUDDİN MUHAMMED LÂRÎ’NİN MİR’ATÜ’L-EDVÂR VE MİRKÂTÜ’L-AHBÂR ADLI ESERİ VE SELÇUKLU TARİHİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ” başlıklı bu çalışma, 15.08.2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından **YÜKSEK LİSANS tezi** olarak kabul edilmiştir.

Başkan	Dr. Öğr. Üyesi Filiz AKÇAY Ordu Üniversitesi / Fen ve Edebiyat Fakültesi	İmza
Üye	Prof. Dr. Ergin AYAN Ordu Üniversitesi / Fen ve Edebiyat Fakültesi	İmza
Üye	Prof. Dr. Erkan GÖKSU Dokuz Eylül Üniversitesi / Edebiyat Fakültesi	İmza

ETİK BEYANI

Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Maide BAŞ

ÖZET

TARİH

MUSLIHUDDİN MUHAMMED LÂRÎ'NİN MİR'ATÜ'L-EDVÂR VE MİRKÂTÜ'L-AHBÂR ADLI ESERİ VE SELÇUKLU TARİHİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

MAİDE BAŞ

“Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr Adlı Eseri ve Selçuklu Tarihi Açısından Değerlendirilmesi” adlı tez çalışmamız Büyük Selçuklu Devleti, Irak Selçukluları, Kirman Selçukluları ve Türkiye Selçuklu Devleti tarihi ve sultanları hakkında genel bilgiler vermenin yanı sıra müellifin dönemin ön plana çıkan önemli gördüğü olayları hakkında kısa bilgiler vermektedir. Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr* adlı eserinin Selçuklular ile ilgili bilgi veren kısmını günümüz Türkçesine aktardığımız bu çalışma, Selçuklu tarihi hakkında çalışma yapanların ve tarihe ilgi duyanların istifade etmesi açısından önem arz etmektedir. Araştırma konusu olan Selçukluların siyasi, sosyal, ekonomik ve askeri tarihine ışık tutmakla birlikte yaşamış oldukları coğrafya hakkında bilgiler sunmaktadır. Bunun yanı sıra eser içinde bulundurduğu bazı ilginç hikâyeler ile dönemin sultanlarının olaylara karşı bakış açısı, karakteristik özellikleri ve toplumun yapısı hakkında fikir sahibi olmayı sağlamaktadır. Farsça bir dünya tarihi olan *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr* adlı eser, II. Selim'e ithaf edilmiş ve Hoca Saadeddîn Efendi tarafından Osmanlı Türkçesine çevrilmiştir. Müellif, eserinde her devlet ve sultan hakkında verdiği bilgileri yeni başlıklar açarak aktarmış ve bu anlamda okuyucuya kolaylık sağlamıştır. Ayrıca eser birçok topluluğun dini inançlarına, geleneklerine, eski âlimlere, bazı ilim dallarına ve Türk inançlarına dair mühim bilgiler ihtiva etmektedir. Çalışmamızda verilen bilgileri günümüz Türkçesine aktarırken dönemin İslam kaynakları, Bizans kaynakları, Haçlı Kronikleri, Ermeni ve Süryâni vekayinâmelerinden faydalanarak karşılaştırmaya, bazı tarihsel ve yazınsal hataları düzeltmeye gayret ettik.

Anahtar Kelimeler; Muslihuddîn Muhammed Lârî, *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr*, Selçuklular.

ABSTRACT

HISTORY

MUSLIHUDDÎN MUHAMMED LÂRÎ'S WORK NAMED MİR'ATU'L-EDVÂR AND MİRKÂTÜ'L-AHBÂR AND ITS EVALUATION IN TERMS OF SELJUK MAİDE BAŞ

Our thesis titled "Muslihuddîn Muhammed Lârî's Work Named Mir'atü'l-Edvâr and Mirkâtü'l-Ahbâr and its Evaluation in Terms of Seljuk History" provides general information about the history and sultans of the Great Seljuk State, Iraq Seljuks, Kirman Seljuks and Turkish Seljuk State. In addition to giving information about the important events of the period, it also gives brief information about them. This study, in which we have translated into modern Turkish the part of Muslihuddîn Muhammed Lârî's work called Mir'atü'l-Edvâr and Mirkâtü'l-Ahbâr, which provides information about the Seljuks, is important for the benefit of those who study Seljuk history and those who are interested in history. It sheds light on the political, social, economic and military history of the Seljuks, which is the subject of the research, and provides information about the geography in which they lived. In addition, with some interesting stories it contains, the work provides an idea about the sultans of the period's perspective on events, their characteristic features and the structure of the society. The work named Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr, a world history in Persian, was published in II. It was dedicated to Selim and translated into Ottoman Turkish by Hoca Saadeddîn Efendi. In his work, the author conveyed the information he gave about each state and sultan by opening new headings and made it easier for the reader in this sense. In addition, the work contains important information about the religious beliefs and traditions of many communities, ancient scholars, some branches of science and Turkish beliefs. While transferring the information given in our study into today's Turkish, we tried to compare it by making use of the Islamic sources of the period, Byzantine sources, Crusader Chronicles, Armenian and Assyrian chronicles, and to correct some historical and literary errors.

Keywords; Muslihuddîn Muhammed Lârî, Mir'atü'l-Edvâr and Mirkâtü'l-Ahbâr, Seljuks.

ÖN SÖZ

Orta Çağ tarihi devletleri ile ilgili araştırma yapmak, birçok zorluğu da beraberinde getirmektedir. Günümüze ulaşmış olan kaynakların azlığı, mevcut olan kaynakların ulaşılması kolay olmayan yerlerde ve farklı dillerde yazılmış olması bu zorlukların başında gelmektedir. Orta Çağ tarihi alanında yazılmış ve günümüze ulaşmış ana kaynaklardan olan Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr* (Haberlerin derecesi ve devirlerin aynası) adlı eseridir. Farsça genel dünya tarihi olan eser, Muslihuddîn Muhammed Lârî tarafından kaleme alınmış Kanûnî Sultan Süleyman devrine kadar olan dönemi kapsayan eser, II. Selim'e sunulmuştur. Bu eserin, Selçuklular kısmında yer alan Büyük Selçuklular, Türkiye Selçukluları ve Kirman Selçukluları ile ilgili bölümleri tarafımızdan tez çalışma konusu olarak günümüz Türkçesine tercüme edilmiş ve değerlendirmesi yapılmıştır. Hoca Saadeddîn Efendi tarafından Osmanlı Türkçesine aktarılmış olan *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr* adlı eseri tercüme ederken salt mütercim olmak yerine müellifin verdiği bilgilerin mukayesesini yapmak ve daha anlaşılabilir olmasını sağlamayı amaçladık. Bu nedenle devrin yerli ve yabancı kaynak eserleri ile kıyaslayıp izahlı dipnotlar eklemek suretiyle mukayeseli bir bakış açısı sunmaya çalıştık. Kaynaklara başvururken özellikle Orta Çağ tarihini aktaran ana kaynaklardan faydalanmaya çalıştık. Bunun yanında günümüzde tarihî konular ile ilgili araştırma yapan kıymetli araştırmacıların güncel makaleleri ve kitapları da yararlandığımız kaynaklar arasında yer almaktadır.

Eserin tercümesini yaparken metne sadık kalmaya ve herhangi bir kelimeyi atlamamaya tarafımızdan özen gösterilmiştir. Bununla birlikte metnin orijinal yapısını bozmamaya gayret ederek anlam bütünlüğü sağlanmaya çalışılmış, metin içerisinde yer alan şiirler tercüme edilmeyerek alanında uzman kişilere bırakılmıştır. Tercümemiz sırasında eserde adı geçen yer ve şahıs isimleri dipnotlarda açıklanmaya çalışılmıştır. Müellifin yazım hataları, baskıdaki yıpranmalar, mürekkep damlaması gibi sebeplerden ya da bazı isimlerin okunuşları konusunda tereddüt yaşandığında araştırma yoluna gidilmiş, geçmişte yayınlanmış eserlerde kullanılan isimler göz önünde bulundurulmuştur. Yer ve şahıs isimleri dil kurallarına uygun şekilde kullanılmaya çalışılmıştır. Tercüme sırasında Mehmed Kanar tarafından yayınlanmış olan *Farsça-Türkçe* sözlükten ve Ferit Devellioğlu tarafından hazırlanan *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*'tan istifade edilmiştir. Eserde bulunan Hicri tarihler okuyucuya rahatlık sağlamak amacıyla Miladi

tarihlere çevrilmiş, bu işlem esnasında Türk Tarih Kurumu'nun çevirme kılavuzu'ndan yararlanılmıştır.

Muslihuddîn Muhammed Lârî tarafından kaleme alınmış olan eserin, Sokullu Mehmet Paşa'nın isteği ile Hoca Saadeddîn Efendi tarafından Türkçe'ye çevirdiği nüsha 506 sayfadan meydana gelmektedir. Eserin 306-328. Sayfaları arasında bulunan Selçuklular ile ilgili kısımları tarafımızdan tercüme edilmiştir.

Eseri tercüme etmeye başlamam konusunda bana yol gösteren, öğrencilik hayatım boyunca her türlü kaynağa ulaşmam konusunda yardımcı olan kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Ergin AYAN'a, desteklerini hiçbir zaman benden esirgemeyen ve tez yazım sürecimde her daim yanımda olan Prof. Dr. Ayşe PUL'a, çalışmamın her satırını özen ve dikkatle okuyarak titizlikle takip eden kıymetli hocam Dr. Öğretim Üyesi Filiz AKÇAY'a, bu süreçte bana rehber olan, bilgi ve tecrübelerini esirgemeyen Doç. Dr. Murat ÖZKAN nezdinde Ordu Üniversitesi Tarih Bölümü'nde görev yapan tüm hocalarıma, akademik duruşu ve yol göstericiliği ile örnek aldığım saygıdeğer hocam Prof. Dr. Erkan GÖKSU'ya teşekkürlerimi sunarım. Tez yazım sürecim boyunca bana sabırla destek olan Dr. Seda MURATOĞLU ve Osman KÖSE'ye teşekkürü borç bilirim. Son olarak hayatıma değer katan, sonsuz sabır ve anlayış ile hiçbir fedakarlıktan kaçmayan ve umutsuzluğa kapıldığım anlarda bile bana umut olan aileme tüm kalbimle teşekkür ederim.

Maide BAŞ

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
HISTORY.....	v
ÖN SÖZ.....	vi
KISALTMALAR.....	xii
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Muslihuddîn Muhammed Lârî ve Hayatı.....	4
1.2. Hoca Saadeddîn Efendi ve Hayatı.....	6
2. KAYNAKLAR.....	8
2.1. İSLAM KAYNAKLARI.....	8
2.1.1. el-Kâmil fî't-Târîh:.....	8
2.1.2. Mir'âtü'z-Zamân fî Tarihi'l-Âyan:.....	8
2.1.3. Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb:.....	9
2.1.4. Bugyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb:.....	9
2.1.5. Zeylü Tarihi Dimaşk:.....	9
2.1.6. Târîh-i İbnû'l-Verdî:.....	9
2.2. SÜRYÂNÎ VE ERMENİ VEKÂYİNÂMELERİ.....	10
2.2.1. Abû'l-Farac Tarihi:.....	10
2.2.2. Süryâni Patrik Mihail'in Vekâyinâmesi:.....	10
2.2.3. Anonim Süryani Vekâyinâmesi:.....	10
2.2.4. Urfalı Mateos Vekâyinâmesi:.....	10
2.3. BİZANS KAYNAKLARI.....	11
2.3.1. Alexiad:.....	11

2.3.2. Historia:.....	11
2.3.3. Historia:.....	11
2.3.4. Historia:.....	12
2.3.5. Tarihlerin Özeti:	12
2.4 LATİN KAYNAKLARI.....	12
BİRİNCİ BÖLÜM.....	15
4. <i>Mir'âtü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr</i> Adlı Eserin Selçuklular İle İlgili Kısımın Türkçe Tercümesi.....	15
4.1. Beşinci Taife Selçuklular ve onlar 3 (üç) firkadır.	15
4.2. İlk Fırka.....	15
4.3. Rum Fırkası.....	15
4.4. Üçüncü Fırka	16
4.5. Selçuk bin Dukak	16
4.6. Mikâil'in Evlatları	19
4.7. Melikşâh bin Alp Arslan.....	29
4.8. Hikâye	30
4.9. Melikşâh'ın Hayırları.....	32
4.10. Vezîr Ebû Alî Hasan İbn-i İshak Nizâmü'l-Mülk	34
4.11. Berkyaruk Saltanatının Zikri.....	39
4.12. Muhammed bin Melikşâh ile Berkyaruk'un Muhalefeti Beyanı.....	43
4.13. Sultân Gıyâse'd-dünyâ ve'd-dîn Mîr Muhammed bin Melikşâh Kasimü Emîrû'l-Mü'minîn'in İstiklalinin Beyanı	46
4.14. Sultan Mahmûd bin Muhammed bin Melikşâh.....	50
4.15. Karahıtay Hükümdarı Gürhan'a kadarki hükümdarların Mâveraünnehir'deki Zaferlerinin Kısa Beyanı	53
4.16. Nişabûr'da Alevî Karışıklığı	57
4.17. Muhammed bin Melikşâh'ın Evlatları.....	59

4.18. Melikşâh bin Mahmûd	61
4.19. Arslan bin Ertuğrul bin Muhammed bin Melikşâh	64
4.20. Kirman’da Bulunan Anadolu Selçukluları Fırkası	65
4.21. Anadolu Selçuklu Sultanları Fırkası	67
4.22. Süleymân bin Kutalmış Hakkında	67
İKİNCİ BÖLÜM	79
5. MUSLİHUDDÎN MUHAMMED LÂRÎ’NİN MİR’ATÜ’L-EDVÂR VE MİRKÂTÜ’L-AHBÂR ADLI ESERİNİN SELÇUKLULAR İLE İLGİLİ KISMININ DEĞERLENDİRMESİ	79
5.1. Beşinci Taife Selçuklulara Dair Bahsin Değerlendirmesi	79
5.2. İlk Fırkaya Dair Bahsin Değerlendirmesi	80
5.3. Rum Fırkasına Dair Bahsin Değerlendirmesi	81
5.4. Süyüm Fırkasına Dair Bahsin Değerlendirmesi	82
5.5. Selçuk bin Dukak’a Dair Bahsin Değerlendirmesi	84
5.6. Mikâil’in Evlatlarına Dair Bahsin Değerlendirmesi	94
5.7. Melikşâh bin Alp Arslan’a Dair Bahsin Değerlendirmesi	103
5.8. Melikşâh’ın Hayırlarına Dair Bahsin Değerlendirmesi	103
5.9. Vezîr Ebû Alî Hasan İbn-i İshak Nizâmü’l-Mülk’e Dair Bahsin Değerlendirmesi	106
5.10. Berkyaruk Saltanatının Zikrine Dair Bahsin Değerlendirmesi	106
5.11. Muhammed bin Melikşâh ile Berkyaruk’un Muhalefeti Beyanına Dair Bahsin Değerlendirmesi	107
5.12. Sultân Gıyâse’-d-dünyâ ve’-d-dîn Mîr Muhammed bin Melikşâh Kasimü Emîrû’l- Mü‘minîn’in İstiklalinin Beyanına Dair Bahsin Değerlendirmesi	110
5.13. Sultan Mahmûd bin Muhammed bin Melikşâh	114
5.13. Karahıtay Hükümdarı Gürhan’a kadarki hükümdarların Mâveraünnehir’deki Zaferlerinin Kısa Beyanına Dair Bahsin Değerlendirmesi	115
5.14. Nişabûr’da Alevi Karışıklığına Dair Bahsin Değerlendirmesi	119

5.15. Muhammed bin Melikşâh'ın Evlatlarına Dair Bahsin Değerlendirmesi	119
5.16. Melikşâh bin Mahmûd	121
5.17. Arslan bin Ertuğrul bin Muhammed bin Melikşâh'a Dair Bahsin Değerlendirmesi	121
5.18. Kirman'da Bulunan Anadolu Selçukluları Fırkasına Dair Bahsin Değerlendirmesi	123
5.19. Anadolu Selçuklu Sultanları Fırkasına Dair Bahsin Değerlendirmesi	124
5.20. Süleymân bin Kutalmış Hakkındaki Bahsin Değerlendirmesi.....	126
SONUÇ.....	135
KAYNAKLAR	139
ÖZGEÇMİŞ	163

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.mlf	: Adı geçen müellif
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
İA	: İslâm Ansiklopedisi
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
Dn.	: Dipnot
Neşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa sayısı
TDV	: Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Terc.	: Tercüme eden
TTK	: Türk Tarih Kurumu
USAD	: Uluslararası Selçuklu Araştırmaları Dergisi
Vd.	: Ve devamı
Yay.	:Yayımları

1. GİRİŞ

Tarihi devirler içerisinde pek çok devlet kurulmuş ve bu devletler çeşitli eserlere konu olmuştur. Eserlerde bahsi geçen ve Türk-İslâm tarihinde önemli yere sahip olan devletlerden birisi de Selçuklu Devleti'dir. Bu sebeple Selçuklu tarihi ile ilgili gerek yerli gerekse yabancı araştırmacılar pekçok bilimsel çalışma yapmış ve Selçuklu tarihinin siyasî, sosyal ve kültürel yönlerini aydınlatmaya çalışmıştır.

Biz yapılmış olan çalışmalara ilave olarak araştırmacılara ve tarihe ilgi duyanlara kaynaklık etmesi amacıyla Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr* adlı eserinin Selçuklular hakkında bilgiler verdiği kısmını Türkçe'ye tercüme ettik. Müellifin hayatı ile ilgili bilgiler muhtelif kaynaklarda mevcuttur. Selçukluların tarihî, siyasî ve sosyal olayları Muslihuddîn Muhammed Lârî tarafından Farsça yazılan sonradan Hoca Saadeddîn Efendi tarafından Osmanlı Türkçesine aktarılmış olan *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr* adındaki dünya tarihi olan eserde çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. Eserin günümüz Türkçesine aktarmış olduğumuz kısmı "Beşinci Taife Selçuklular" başlığı altında yer almaktadır. "Beşinci Taife Selçuklular" başlığı içerisinde yer alan Selçuklular ile ilgili bilgi veren kısım (s.306-328) tarafımızdan incelenerek değerlendirilmeye çalışılmıştır.

İncelemeye çalıştığımız Orta Çağ döneminde geçen siyasî, sosyal olayları konu edinen ve çeşitli coğrafyalarda hüküm süren Selçuklular ile ilgili bilgi veren kaynak mahiyetindeki bu esere başvuru yapmanın, dönem hakkında çalışma yapan Orta Çağ Tarihi araştırmacılarına katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Orta Çağ tarihi dönemi kaynakları çeşitli dillerde yazılmış olduğundan bu alanda çalışma yapacak kişilere kolaylık sağlanması için eserlerin Türkçe'ye aktarılması mühimdir. Bu eserlerin bir bölümü araştırmacılar tarafından Türkçeye tercüme edilmiş olsa da bir kısmı hâlâ yabancı dillerde varlığını korumaktadır. Bu alandaki eksik giderilmesine katkı sağlamak amacıyla Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr* adlı eserinin Selçuklular ile ilgili kısmını günümüz Türkçesine aktarmaya ve Selçuklu tarihi açısından değerlendirmeye çalıştık. Günümüz Türkçesine aktardığımız Muslihuddîn Muhammed Lârî'ye ait olan adı geçen eserin verdiği bilgilerin doğruluğunu teyit etmek ve daha iyi anlaşılması için döneme ait yerli

ve yabancı kaynaklarla mukayese etmeye çalıştık. *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr* adındaki eser hakkında yapmış olduğumuz incelemeler ve çalışmalar neticesinde elde ettiğimiz bilgilere göre; dünya tarihi olan eser geçmiş ile ilgili kıymetli bilgiler vermektedir. Eser Muslihuddîn Muhammed Lârî tarafından Farsça olarak kaleme alınmış ve on bölümden oluşmaktadır. Eser daha sonra Hoca Saadeddîn Efendi tarafından onuncu bölümün eksik olması hasebiyle dokuz bölümü Osmanlı Türkçesine çevrilmiştir.

Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr adlı eserin Süleymaniye Kütüphanesinde mevcut el yazması nüshaları mevcuttur. Yeni Camii 836 numaralı nüsha siyah deri cilt kaplanmış, nesih yazı ile 399 varaktan meydana gelmekte ve her varakta 31 satır yazı mevcuttur. Âşir Efendi 245 numaralı nüshada nesih yazı kullanılmış ve 457 sayfadan meydana gelmektedir. Her sayfada 35 satır mevcuttur. Hamidiye 922 numarası ile kayıtlı nüsha, 258 varaktan oluşmaktadır. Her sayfada 29 adet satır bulunmaktadır. Beşir Ağa 470 numaralı nüsha 482 varak ve her sayfada 31 satırdan oluşmaktadır. Hüsrev Paşa 445-447 numaralarda kayıtlı olan nüsha 27 satırdan oluşan varaklardan meydana gelmektedir. Çelebi Abdullah Efendi 255 numarada kayıtlı nüsha 433 sayfadan oluşmaktadır. Her sayfada 31 satır yazı bulunmaktadır. Şehid Ali Paşa 1944 numarada kayıtlı olan nüsha 242 varak ve her sayfada 23 satırdan oluşmaktadır. Ali Birbiçer, 2014 yılında tamamladığı “Osmanlı Tarihlerinde Selçuklularla İlgili Bilgiler” başlıklı doktora tez çalışmasında Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkatü'l-Ahbâr* adlı eserinin Süleymaniye Kütüphanesi Âşir Efendi, 245 demirbaşta kayıtlı nüshası aynı kütüphanenin Yeni Camii bölümünde 836 numarada kayıtlı olan nüshasıyla karşılaştırarak çeviriyazımını yapmıştır. Selçuklular hakkında Osmanlıların ne yazdıklarını ve ne bildiklerini araştıran Ali Birbiçer, Osmanlı Devleti'nin ve tarihçiliğinin ilk iki yüz yılını incelemeye almış, bu anlamda Selçuklu tarihçiliği adına oldukça önemli bir çalışma yürüterek kendisinden sonraki çalışmacılara fayda sağlamıştır. XV. ve XV. yüzyıl kaynaklarını inceleyen Ali Birbiçer, Selçuklular ile ilgili tespit etmiş olduğu bilgileri aktarmış ve Osmanlıların Selçuklu tarihine ilgilerini ortaya çıkarmıştır.

Biz çalışmamızı, Kral Suud Üniversitesi Kütüphanesi Yazma Eserler bölümünde yer alan 71093 4065 numaraları ile kayıtlı Saadeddîn bin Hasan Can tarafından Osmanlı Türkçesine çevirisi yapılmış olan halinden faydalanarak yapmaya çalıştık. 508 varaktan meydana gelen ve kırmızı ciltlenmiş eserin her bir sayfasında 35 satır nesih yazı

bulunmaktadır. Söz başları ve önemli isimler kırmızı mürekkep ile yazılmıştır. Müellifin bu eseri Peygamberler Tarihi, İnan Kralları, Şahlar, Sâsânîler ve Arap hükümdarları, Hz. Peygamber ve Halifeler Dönemi, Abbasi Halifeleri Cengiz Han ve Devleti, Timur, Uzun Hasan ve Kanunî Sultan Süleyman zamanına kadar Osmanlı tarihi gibi bölümlerden oluşmaktadır. Eserde “*Beşinci Taife Selçuklar*” başlığı altında toplanan bölümün Büyük Selçuklular, Türkiye Selçukluları, Irak Selçukluları ve Kirman Selçukluları hakkında ve bu devletlerin, diğer devletlerle yaşamış oldukları münasebetler, Selçukluların yaşamış olduğu siyasî sosyal olaylar konumuzu teşkil etmektedir. Kısaca açıklamak gerekirse eserin bizim tercümesini yaptığımız kısımları Selçukluların bağlı olduğu nesilden Selçuk Bey’in oğullarından, devletin kuruluşu, hanedan üyeleri ve yaşadıkları fethettikleri bölgelerin yanı sıra ilginç hikâyelerle sultanların fizikî ve karakteristik özellikleri hakkında kıymetli bilgiler sunmaktadır. “Muslihuddîn Muhammed Lârî’nin *Mir’atü’l-Edvâr ve Mirkâtü’l-Ahbâr* Adlı Eseri ve Selçuklu Tarihi Açısından Değerlendirilmesi” adlı tez çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Bu bağlamda tezin birinci bölümünde eserin asıl nüshasını kaleme alan Muslihuddîn Muhammed Lârî ve Osmanlı Türkçesi’ne çeviren Hoca Saadeddîn Efendi’nin hayatları ve eserleri hakkında bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Çalışmamızın esas kısmını oluşturan ikinci bölümünde Muslihuddîn Muhammed Lârî’nin *Mir’atü’l-Edvâr ve Mirkâtü’l-Ahbâr* adlı eserinin Selçuklular ile ilgili bilgiler veren kısımlarını günümüz Türkçesine dönemin kaynakları ile karşılaştırarak aktarmaya çalıştık. Üçüncü ve sonuncu bölümde, tercüme esas aldığımız kısmın genel bir değerlendirmesi yapılmaya çalışılmış ve Muslihuddîn Muhammed Lârî’nin eserinde zikrettiği bilgiler diğer kaynaklarla mukayese edilmiştir.

1.1. Muslihuddîn Muhammed Lârî ve Hayatı

Asıl adı molla Muslihuddîn Muhammed b. Salah b. Celaleddin Mültevi el-Lari olan âlim, 916 (1510) tarihinde İran'ın Lâristan bölgesinin merkezi olan Lâr şehrinde dünyaya gelmiştir. Lârî, Devvani'nin öğrencileri başta olmak üzere Mîr Gıyâseddin Mansûr ve Mîr Kemâleddin Hüseyin Lârî gibi meşhur âlimlerden ilim dersleri almıştır.¹ Lârî, almış olduğu derslerden sonra kendisini geliştirmiş bir halde 936 (1530) yılında bilim ve felsefeye karşı olan sıcak yaklaşımdan dolayı Hindistan'a gitmiş ve Argun hânedanı hükümdarlarından Hüseyin Şah Argun ile himayesindeki Babürlü hükümdarı Hümâyûn'a hocalık yapmıştır.² 963 (1556) yılında Hümâyûn'un vefat etmesi üzerine çıkan karışıklıklardan dolayı Hindistan'dan Halep'e geçmiştir. 964 (1556) yılında hac vazifesini yerine getiren Lârî, tekrar Halep'e gelmiş ve Mekke kadısı tarafından Osmanlı sadrazamına yazılmış olan bir mektuptan dolayı İstanbul'a giderek Şeyhülislam Ebûsuud Efendi başta olmak üzere diğer alimlere ilmi konulardaki yetkinliğini ispat ederek 50 akçe maaş ile müderrislik vazifesine getirilmiştir.³ İstanbul'da bulunduğu süre zarfında umduğu itibarı görmediğini düşünen Lârî, maaşının da yetersizliği sebebi ile İstanbul'dan ayrılarak Diyarbakır'a girmiştir. Diyarbakır valisi İskender Paşa tarafından iyi karşılanmış olan Lârî, ona ve çocuklarına hocalık yaparak 967 (1560) yılında Hüsrev Paşa Medresesi baş müderrisi olmuş ve Diyarbakır müftülüğüne atanmıştır. Bu vazifelerini hayatının sonuna kadar yürüten Lârî, Zilhicce

¹ Ârif Nevşâhî, "Mir'âtü'l-edvâr ve mirkâtü'l-ahbâr", *Ma'ârif*, XIII/3, Tahran 1375/1997, s. 91.

² Ali b. Bâlî, *El-Ikdu'l-Manzûm Fî Zikri Efâzûlî'r-Rûm Ali B. Bâlî'nin Şakâ'ik Zeyli*, Haz. Suat Donuk, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2018, s. 388; Şemseddin Sami, *Kâmûsü'l-a'lâm*, C. V, Mihran Matbaası, İstanbul 1314, s. 3966; Ömer Ferruh, *Me'âlimü'l-edebi'l-Arabî fî'l-âşri'l-hadîs*, I, Beyrut 1985, s. 456-457; İbrahim Coşkun, "XVI.Yüzyılda Diyarbakır'da Dinî Felsefî Düşüncenin Entelektüel Düzeyi Muslihuddîn el-Lârî Örneği", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, (Ed. Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal), C.3, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2008, s. 626; Hulusi Kılıç, "Lârî, Muslihuddin", s. 103.

³ Ali Akay, "Muslihuddîn el-Lârî'nin Burhânu't-Temânu İle İlgili Bir Risalesi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 1, Diyarbakır 2005, s. 147-148; Hulusi Kılıç, "Lârî, Muslihuddin", s. 103.

979 (Nisan/Mayıs 1572) yılında Diyarbakır'da vefat ederek burada bulunan Safa Camii'nde defnedilmiştir.⁴

İlmî Kişiliği

Molla Muslihuddîn Lârî, ilmi yönü oldukça kuvvetli ve idrak etmede başarılı kişiliği ile dikkat çekmektedir. Lârî, kâmil ve araştırmacı yönüyle konulara hâkim ve aklî ilimlerde kabiliyet sahibi olmuştur. Ders anlatma becerisi yüksek olan Lârî, bilim felsefesine de vakıf olarak bu konudaki tartışmalar içinde yer almıştır. Dinine bağlı bir kişiliğe sahip olan Lârî, alçak gönüllü, kibar ve yardımsever bir düşünür olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunların yanı sıra çok yönlü bir alîm olan Lârî, Filozof ve şair yönlerinin yanı sıra İslâmî ilimlerin birçok alanında eserler kaleme almıştır. İslamî düşünceler ile ilgili kaleme aldığı eserlerde felsefe mantık ve kelâm alanlarında önemli Antik Yunan filozoflarından Aristoteles ve Eflatun ile Müslüman düşünürlerin eserlerini okuyarak yaratıcı ve özgün fikirler ortaya koymuştur.

Bazı Eserleri

Hâşiye 'alâ Envâri't-tenzîl

Tefsîru sûreti'l-kadr

Şerhu'l-Erba'in li'n-Nevevî

Risâle fi'l-hareke

Şerh-i Risâle der 'İlm-i Hey'et

Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr Farsça genel bir dünya tarihi olan *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr*, Kanûnî Sultan Süleyman devrine kadar olan dönemi kapsayan Farsça kaleme alınmış genel bir dünya tarihidir. Muslihuddîn Muhammed Lârî tarafından İstanbul'a geldiği sırada saltanatta bulunan Osmanlı Padişahı II. Selim'e takdim edilmiş olan eser, daha sonra dönemin sadrazamı olan Sokullu Mehmed Paşa tarafından beğenilmiştir.⁵ Sokullu Mehmet Paşa'nın isteği ile Hoca Saadeddîn Efendi tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bir ön söz ile on bölümden oluşan eser; Peygamberler tarihi, İran kralları, şahlar, Sâsânîler ve Arap hükümdarları, Hz.

⁴ Ali b. Bâlî, *El-Ikdu'l-Manzûm Fî Zikri Efâzili'r-Rûm*, s. 390; Şahin Filiz, "Muslihuddin el-Lari (Ö.979/1572) ve Hareket Risalesi", *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 4, Konya 2007, s. 70.

⁵ Hulusi Kılıç, "Lârî, Muslihuddin", s. 103.

Peygamber ve halifeler dönemi, Abbasi halifeleri, Cengiz Han ve Devleti, Timur, Uzun Hasan ve Kanûnî Sultan Süleyman zamanına kadar Osmanlı tarihi gibi konuları ve her devirde ölmüş olan devlet adamlarının bilgilerini kapsamaktadır.⁶ Hoca Saadeddîn Efendi ise Osmanlı tarihinden oluşan onuncu bölümün hatalı ve eksik olduğunu düşündüğünden dahil etmemiş ve eserin dokuz bölümünde düzeltmeler yapmak ve genişletmek suretiyle 1566 yılında Bursa'da yer alan Yıldırım Medresesi'nde müderrislik vazifesini yürüttüğü sırada Türkçe'ye tercüme etmiştir. Ârif Nevşâhî de *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr* adlı eserin Timurlular devrinde Mâverâünnehir ve Horasan'da⁷ yaşayan ilim insanlarının hayatlarını kapsayan bölümlerinden bazılarını neşretmiştir. Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi, ise eseri *Zîbâ-yı Tevârih* ismiyle tekrar tercüme etmeye başlamış ancak tamamlayamamıştır.

1.2. Hoca Saadeddîn Efendi ve Hayatı

943 (1536/1537) yılında İstanbul'da dünyaya gelen Saadeddîn Efendi, İsfahân'lı Türk bir aileye mensup olmakla birlikte Yavuz Sultan Selim'in nedimi Hasan Can Çelebi'nin oğludur. Saadeddîn Efendi, çocukluğunu geçirdiği Osmanlı sarayı ortamı sebebiyle küçük yaşlarda iken iyi bir eğitim almış ve Karamânî Mehmed Efendi başta olmak üzere dönemin önde gelen âlimlerinden dersler almıştır.⁸ Osmanlı Devleti'nin en ihtişamlı ve ilmî faaliyetlere önem verilen dönemlerinden birine denk geldiğinden, çocukluk ve gençlik yılları imkânların bol olduğu bir dönemde geçmiştir. Hoca Saadeddîn, 1556 yılında 30 akçe maaş karşılığında İstanbul Murad Paşa Medresesine, 972 (1564) yılında Bursa Yıldırım Bayezid Medresesine müderris olarak vazifelendirilmiştir.⁹ 1574 yılında Manisa'da valilik görevini yürüten Şehzade III. Murad'a öğretmen olarak tayin edilen Saadeddîn Efendi, bu vazifesinden sonra Hoca

⁶ Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* Terc. Coşkun Üçok, Ankara 1982, s. 105; Sadık Tezin, *Osmanlı Devleti'nde Çok Yönlü Bir Ulema Ailesi: Hocaşâdeler*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2022, s. 262.

⁷ Zamanla siyasi sınırları değişiklik gösteren Horasan bölgesi, farklı coğrafya eserlerinde sınırları değişiklik gösterse de doğuda Huttel, Gur ve Sistan, güneyde Deşt-i Lût ve Kirman ile Rey arasındaki Fars toprakları batıda Deştikevîr'in bir kısmı ve Teberistan ile Cürcân: kuzeyde de Türkmenistan'ın bir bölümü ile Hârezm ve Mâverâünnehir tarafından çevrilmiş geniş bir alanı ihtiva etmektedir. Osman Çetin, "Horasan", *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, s. 234-241.

⁸ Şerafettin Turan, "Hoca Sâdeddin Efendi", *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, s. 196.

⁹ Abdurrahman Daş, "Hoca Saadeddin Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 14, Konya 2003, s. 168.

lakabını almıştır.¹⁰ 20 ay kadar burada kaldıktan sonra Sultan Murad ile İstanbul'a gelen Hoca Saadeddîn Efendi, 8 Ramazan 982 (22 Aralık 1574) tarihinde meydana gelen cülusun ardından hâce-i sultânî veya Reis'ül-Ulemâ unvanını almıştır.¹¹ Almış olduğu iyi eğitim ile Osmanlı Devleti Padişahları huzurunda oldukça itibarlı hale gelen Hoca Saadeddîn Efendi, Sahn-ı Seman medresesinde Ebûsuud Efendi'ye mülazim olarak ilmine zenginlik katmıştır.¹² Hoca Saadeddîn Efendi'nin, Mustafa Paşa'nın kızı ile yapmış olduğu evlilikten dünyaya gelen beş oğlu da ilmiye sınıfa mensup olmuştur. Hoca Saadeddîn Efendi'nin Osmanlı Sarayı yönetimindeki itibarı ve saygınlığı III. Murad'ın vefatından sonra da sürmüştür, Sultan III. Mehmed'in tahta cülusunun ardından ona biat ederek ve hâce-i Sultânî unvanını kullanmaya devam etmiştir. Ancak bu süreçte ulema tayinleri ve deblet işlerine karışması yasaklanan Hoca Saadeddîn Efendi, muhalif olanların ve Valide Sultan'ın da etkisiyle padişah Hocalığı görevinden alınmışsa da bu göreve 24 Şaban 1006 (1 Nisan 1598) yılında tekrar getirilmiştir.¹³ Hoca Sâdeddin Efendi, Bostanzâde Mehmed Efendi'nin vefat etmesi ile boşalan Şeyhülislâmlık makamına 24 Şâban 1006 (1 Nisan 1598) yılında hâce-i sultânî unvanı ve ulûfesi kalmak şartı ile getirilmiş ve Osmanlı Devleti'nin yirmi ikinci Şeyhülislâm'ı olmuştur.¹⁴ Padişah Hocalığı ve Şeyhülislâmlık görevini aynı anda yürütmesi sebebiyle câmiu'r-riyâseteyn unvanını alan Hoca Saadeddîn Efendi, devlet işlerinde yeniden güç kazanmış idarî ve siyasî işlerde söz sahibi olmuştur. Hoca Saadeddîn Efendi, 12 Rebûlevvel 1008 (2 Ekim 1599) tarihinde III. Murad adına Ayasofya'da okunacak olan mevlide gitmek için hazırlandığı sırada evinde rahatsızlanmış ve camiye gittiğinde hayatını kaybetmiştir. Cenaze namazı Fâtih Camii'nde, kılınmış ve Eyüp'te yaptırdığı dârülkurrâ hazîresine defnedilmiştir.¹⁵ Yürütmüş olduğu resmî görevler dışında devrin Edebî, sanatsal ve kültürel ortamında kendini yetiştiren ve Mahir bir hattat olan Hoca Saadeddîn Efendi, Arapça ve Farsça'da oldukça iyi seviyeye ulaşmış, şiir ve nazım

¹⁰ Şefâettin Severcan, "Hoca Sadeddin Efendi ve Tarihçiliğimizdeki Yeri", *EÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 8, Kayseri 1992, s. 73.

¹¹ Münir Aktepe, "Hoca Sadeddin Efendi'nin Tâcü't-tevârih'i ve Bunun Zeyli Hakkında", *Türkiyat Mecmucası*, C. XIII, 1958, s. 101.

¹² Abdurrahman Daş, "Osmanlılarda Münşead Geleneği, Hoca Sadeddin Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Münşعاتı", *Ankara Üniversitesi SBE İslam Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi*, Ankara 2003, s. 104.

¹³ Abdurrahman Daş, "Hoca Saadeddin Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", s. 169.

¹⁴ Abdurrahman Daş, "Hoca Saadeddin Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", s.169; Şerafettin Turan, "Hoca Sâdeddin Efendi", s. 197.

¹⁵ Şerafettin Turan, "Hoca Sâdeddin Efendi", s. 197.

türünden edebi metinleri oldukça iyi yazan münşî üstadı olmuştur.¹⁶ İyi bir şair olan Hoca Saadeddîn Efendi, Farsça şiirlerini *Zübdetü'-Eşâr* adlı eserinde toplamıştır. Hoca Saadeddîn Efendi'ye büyük şöhret kazandıran eseri şüphesiz Tâcü't-tevârîh olmuştur. Hoca Tarihi adı ile de anılan eser, ciddi bir araştırma sonunda meydana gelmiş ve Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan başlayarak Yavuz Sultan Selim döneminin sonuna kadar uzanarak Osmanlı Devleti kuruluş devri temel kaynaklarından biri olmuştur.¹⁷

2. KAYNAKLAR

2.1. İSLAM KAYNAKLARI

2.1.1. el-Kâmil fi't-Târîh: 4 Cemaziyülevvel 555'te (12 Mayıs 1160) Cizre'de (Cezîre-i İbn Ömer) dünyaya gelen Ali b. Muhammed İzzeddîn Ebû'l-Hasan İbnü'l-Esîr¹⁸, babasının lakabı olan Esîrüddîn ismini kullandığından ötürü İbnü'l-Esîr olarak bilinmektedir. Selçuklu tarihi ile ilgili önemli bilgiler veren yazar Bağdâd, Suriye ve Kudüs'e gelip eseri el-Kâmil Fi't-Tarih'i tamamlamıştır. Musul'da vefat eden İbnü'l-Esîr'in el-Kâmil Fi't-Tarih adlı eseri, çalışmamız için güvenilir bilgiler sunması bakımından oldukça mühimdir. Tez çalışmamızda İbnü'l-Esîr'in eserinin Abdülkerim Özaydın tarafından yapılan Türkçe tercümesinden faydalandık.¹⁹

2.1.2. Mir'âtü'z-Zamân fî Tarihi'l-Âyan: Sıbt İbnü'l-Cevzî²⁰, 581 (1186) senesinde Bağdâd'ta dünyaya gelmiştir. Babasını küçük yaşta yitiren müellif, dedesi tarafından büyütülmüştür. Müellifin yazdığı bu eser çalışmamızla ilgili bilgiler içermektedir. Bu

¹⁶ Abdurrahman Daş, "Osmanlılarda münşead geleneği, Hoca Saadeddin Efendi'nin hayatı, eserleri ve münşعاتı", s. 119.

¹⁷ Şefâettin Severcan, "Hoca Saadeddin Efendi ve Tarihçiliğimizdeki Yeri", s. 74; Şerafettin Turan, "Hoca Saadeddin Efendi", s. 197.

¹⁸ Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Esîr", *DİA*, C. XXI, İstanbul 2000, s. 26-27.

¹⁹ İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi, el-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi*, Çev. Abdülkerim Özaydın, I-XII, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.

²⁰ Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî", *DİA*, C. XXXVII, İstanbul 2009, s. 87-88.

eserin verdiği bilgiler orijinal olup başka kaynaklarda geçmemektedir. Çalışmamızda bu eserin Arapça neşrinden istifade etmeye çalıştık.²¹

2.1.3. Zübdetü'l-Haleb min Târihi Haleb: İbnü'l Adim²², 588 (1192) tarihinde Halep'te dünyaya gelmiştir. Basra'dan Halep'e göç eden atalarının İbnü'l-Adim lakabıyla bilinmektedir. Müellif çeşitli bölgelere giderek önemli alimlerden derler alarak kuran, hadis, fıkıh, edebiyat ve tarih alanında önemli alimler arasına girdi. İbnü'l-Adim'in kaleme aldığı bu eser, Suriye, Güneydoğu Anadolu yöreleri ile ilgili detaylı bilgiler vermektedir. Eser, Selçuklular ile ilgili detaylı bilgiler içermektedir. Bu sebeple çalışmamıza önemli katkılar sunmuştur. Eserin Arapça neşrinden²³ ve Türkçe çevirisinden²⁴ istifade ettik.

2.1.4. Bugyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb: İbnü'l-Adim tarafından kaleme alınmış olan bu eser, Halep tarihi, coğrafyası ve önemli şahıslarını anlatması sebebiyle oldukça önemlidir. Eser Selçuklular ile ilgili önemli tarihî bilgiler içermektedir.²⁵ Hatta Selçuklularla ilgili kısımları Ali Sevim tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Çalışmamızda eserin Türkçe tercümesinden istifade ettik.²⁶

2.1.5. Zeylü Tarihi Dımaşk: İslam müellifleri arasında oldukça mühim biri olan, 1073 yılında Dımaşk'ta doğan İbnü'l-Kalânîsî'nin (ö. 1160) kaleme aldığı Zeylü Tarihi Dımaşk adlı eseri önemli bilgiler içermektedir. İbnü'l-Kalânîsî, eserini Hilal b. el Muhassin es-Sabi'nin Tarih'ine zeyl olarak kaleme almıştır. İbnü'l-Kalânîsî, Selçuklularla ilgili önemli bilgiler vermektedir. Biz de çalışmamızda bu eserden oldukça istifade ettik.²⁷

2.1.6. Târih-i İbnü'l-Verdî: İbnü'l-Verdî²⁸, 691 (1292) yılında Maaretü'n-Numan'da dünyaya gelmiştir. Müellif, eğitim hayatına doğduğu yerde başlayıp Hama, Halep ve

²¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir 'âtu'z-Zamân fî Târihi'l-A'yân*, C. XIX, (Nşr. Muhammed Enes Elhin, Kâmil Muhammed el-Karat), C. XX, (Nşr. İbrahim ez-Zeybek), Beyrut, 2013.

²² Ali Sevim, "İbnü'l-Adim", *DİA*, C. XX, İstanbul 1999, s. 478-479.

²³ Kemâleddîn İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb Min Târihi Haleb*, II, Neşr. Sâmî ed-Dehhan, Dımaşk 1954.

²⁴ İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb Min Târihi Haleb'de Selçuklular*, Çev. Ali Sevim, TTK, Ankara 2014.

²⁵ Ali Sevim, "İbnü'l-Adim", *DİA*, C. XX, İstanbul 1999, s. 478-479.

²⁶ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb*, Çev. Ali Sevim, TTK, Ankara 2011.

²⁷ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylü Tarihi Dımaşk*, Neşr. H. F. Amedroz, Beyrut 1908; İbnü'l-Kalânîsî, *The Damascus Chronicle of the Crusades*, Terc. Hamilton A. R. Gibb, London 2002; İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, Çev. Onur Özatağ, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015; Ali Sevim, "İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylü Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I (H.436-500=1044/45-1106/07)", *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XX IX (33), 1-42.

²⁸ İsmail Durmuş-Ali Şakir Ergin, "İbn'ül-Verdî, Zeynüddin", *DİA*, C. XXI, İstanbul 2000, s. 239-240.

Dımaşk'ta devam etmiştir. İbnü'l-Verdî önemli ilim adamlarından dersler alıp kendini geliştirmiştir. Halep'te bir süre kadı naipliği yaptıktan sonra Dımaşk, Menbiç ve Şeyzer'de kadılık görevlerinde bulunan müellif, tasavvufa yönelmeye başlayınca öğrenci yetiştirmeye ve eser yazmaya karar vermiştir. Eserin Selçuklularla ilgili kısımları Türkçeye çevrilmiştir. Biz çalışmamızda İbnü'l-Verdî'nin eserinin Arapça neşrinden ve Türkçe tercümesinden faydalandık.²⁹

2.2. SÜRYÂNÎ VE ERMENİ VEKÂYİNÂMELERİ

2.2.1. Abû'l-Farac Tarihi: Eserin müellifi Abû'l-Farac Barhebraeus, İbnü'l-İbrî, Bar Hebraeus, Gregorius b. Ehrun gibi adlarla tanınmaktadır. 1226 yılında Maltaya'da dünyaya gelen Müellif eserinde Selçuklular hakkında önemli bilgiler vermektedir. Çalışmamızda eserin Ömer Rıza Doğrul tarafından 1 ve 2 cilt halinde yapılan Türkçe tercümesinden yararlandık.³⁰

2.2.2. Süryâni Patrik Mihail'in Vekâyinâmesi: Süryani Mihail'in vekâyinâmesi çalışmamız açısından oldukça önemlidir. Çalışmamızın muhtelif yerlerinde eserin Türkçe tercümesinden yararlandık.³¹

2.2.3. Anonim Süryani Vekâyinâmesi: Yazarı bilinmeyen Anonim Süryani vekâyinâmesi I. ve II. Haçlı Seferleri konusunda önemli bilgiler vermektedir. Bu eserin Türkçe tercümesinden faydalandık.

2.2.4. Urfalı Mateos Vekâyinâmesi: Urfalı Mateos'un yazmış olduğu eser, Selçuklular ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Urfalı Mateos'un bu eserinde çalışmamız ile ilgili kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Urfalı Mateos, Haçlı ve Bizans kaynakları gibi Türklere olumsuz bir tutum sergilemektedir. Urfalı Mateos'un eseri Selçuklular

²⁹ Zeyneddin Ömer b. Muzaffer eş-Şehir bi İbnü'l-Verdî, Târih-i İbnü'l-Verdî, C. I-II, Daru'l-Kutubü'l-İlmiye, Beyrut-Lübnan 1996; İbn'ül-Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, Terc. Mustafa Alican, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.

³⁰ Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. I, Çev Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, Çev Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1987.

³¹ Süryâni Patrik Mihail, *Süryani Patrik Mihail'in Vakaninamesi, (1042-1195)*, C. II, Çev., Hrant D. Andreasyan, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Kütüphanesi No: 956.05, Basılmamış Tercüme.

hakkında bilgiler vererek diğer kaynakları tamamlamaktadır. Çalışmamızda bu kaynağın Türkçe tercümesinden³² istifade ettik.

2.3. BİZANS KAYNAKLARI

2.3.1. Alexiad: Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos'un kızı olan Anna Komnena tarafından yazılan eser, Selçuklularla ilgili önemli bilgiler içermektedir. 1083 yılında İstanbul'da doğan Anna Komnena bu eserinde babası İmparator Aleksios Komnenos devrinde meydana gelen olayları anlatmıştır. Anna'nın bu eseri 1069-1118 yılları arasında geçen olayları anlatmaktadır. Anna Komnena, bu dönemde gerçekleşen olaylara şahitlik etmesi ve detaylı bilgiler vermesi hasebiyle önemli bir yere sahiptir. Çalışmamızın muhtelif yerlerinde Anna Komnena'nın Alexiad adlı eserin Bilge Umar tarafından yapılan Türkçe tercümesini³³ kullandık.

2.3.2. Historia: Hukukçu ve tarihçi olan Mikhael Attaleiates tarafından yazılan ve 1025-1081 yıllarında gerçekleşen olayları anlatan Historia isimdeki eser, Anadolu yörelerine yapılan Türk akınlarını anlatması ve Türk tarihi hakkında önemli bilgiler vermesinden dolayı günümüze kadar varlığını koruyan önemli bir Bizans kaynaklarından bir tanesidir. Sivil ve askeri mahkemelerde avukatlık görevinde bulunan Mikhael Attaleiates, daha sonra hâkim sıfatıyla İmparator Romanos Diogenes'in yanında seferlere iştirak etmiştir. Bizans sarayında önemli mevkilere sahip olan Mikhael Attaleiates, Historia adlı eserinde 1034-1079 yıllarında meydana gelen olayları görgü şahidi olarak anlatmasından ötürü oldukça önemli bir kaynaktır. Müellifin eserinden Nikephoros Bryennios, Anna Komnena ve Ioannes Zonaras gibi tarihçiler tarafından istifade edilen bir kaynaktır. Bu kaynak Selçuklu-Bizans ilişkileri konusunda önemli bilgiler vermektedir. Eser Bilge Umar tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Bizde bu tercümeden istifade etmeye çalıştık.³⁴

2.3.3. Historia: İoannes Kinnamos'un 1118-1176 yıllarını içeren Historia adlı eseri II. İoannes Komnenos 1118-1143 ve I. Manuel Komnenos (1143-1180) döneminde

³² Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara 2000.

³³ Anna Komnena, *Alexiad, Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Döneminin Tarihi Malazgirt'in Sonrası*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp, İstanbul 1996.

³⁴ Mikhael Attaleiates, *Tarih*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008; Michael Attaiates, *The History Harvard University Press*, London, 2012.

gerçekleşen olayları anlatmaktadır. Kinnamos, görgü şahidi olmadığı II. Ioannes Komnenos dönemindeki olayları kısaca anlatırken, I. Manuel Komnenos dönemindeki olayları daha uzun bir şekilde anlatmıştır. Eser Işın Demirkent tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Bizde çalışmamızda bu tercümeden faydalandık.³⁵

2.3.4. Historia: Angelos hanedanının saltanatı döneminde (1185-1204) Bizans sarayından mühim mevkilerde görev yapan Niketas Khomiates'in kaleme aldığı Historia adındaki eseridir. Niketas eserinde 1118-1206 yıllarında gerçekleşen olayları anlatmaktadır. Haçlı Seferleri hakkında kıymetli bilgiler sunan eserin Türkçe tercümesinden³⁶ istifade ettik.

2.3.5. Tarihlerin Özeti: Ioannes Zonaras'ın kaleme almış olduğu eser, Birinci Haçlı Seferi ile ilgili önemli bilgiler içermektedir. Eserin verdiği bilgiler kısıtlı olmakla birlikte Anna Komnena'yı doğrular mahiyettedir. Çalışmamızda Bilge Umar'ın Türkçe tercümesini kullandık.³⁷

2.4 LATİN KAYNAKLARI

2.4.1. Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum: Eser, Filistin'de dünyaya gelmiş olduğu ve 1185 yılında Sur'da vefat ettiği tahmin edilen Willermus Tyrensis tarafından kaleme alınmıştır. Willermus Tyrensis eserinde Haçlılar başta olmak üzere 1095-1184 yılları arasında meydana gelen olayları kaydetmektedir. Willermus, 1163-1174 yıllarında Kudüs Kralı I. Amaury'nin oğlu IV. Baudouin (1175-1185)'in eğitiminde önemli görevler yapmıştır. Ergin Ayan, Willermus Tyrensis'in eserini, Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği, Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına Kadar, Kudüs'ün Zaptından Urfa'nın Fethine (1099-1143) ve Haçlılar Türkler Karşısında (1143-1184) olmak üzere üç cilt halinde Türkçeye tercüme etmiştir. Çalışmamızda Türkçe çevirilerinden istifade ettik.³⁸

³⁵ İonnes Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historiası (1118-1176)*, Haz. Işın Demirkent, TTK, Ankara 2020.

³⁶ Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1995.

³⁷ Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yay. İstanbul 2008.

³⁸ Willermus Tyrensis, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği, Başlangıçtan Kudüs'ün Zaptına Kadar*, Çev. Ergin Ayan, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 17-20; Willermus Tyrensis, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği II Kudüs'ün Zaptından Urfa'nın Fethine (1099-1143)*, Çev. Ergin Ayan, Gece Kitaplığı, Ankara 2018; Willermus Tyrensis, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği III Haçlılar Türkler Karşısında (1143-1163)*, Çev. Ergin Ayan, Kronik Yayınları, İstanbul 2019; zeyiller için bkz., Ebru Altan, "Latin Doğulu

2.1.2. Liber Chiristianae Expeditionis pro Exeptione Emundatione et Restituione Sanctae Hierosolymitana Ecclesiae: Albertus Aquensis, Haçlıların 1095 yılından 1120 yılına kadar yaşadığı olayları 1120-1158 yılları arasında kaleme almıştır. Albertus, Haçlı Seferlerine katılmayıp, savaşa katılanlardan duyduklarını yazmıştır. Eserin Fransızca³⁹ ve İngilizce⁴⁰ tercümelerinden faydalandık.

2.1.3. Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium: Eser, Fransız rahip ve tarihçi olan Fulcherius Carnotensis, tarafından kaleme alınmıştır. Fulcherius Carnotensis, 1095 yılında Papa II. Urbanus'un yapmış olduğu çağrıya katılan Bloisli Stephan'ın ordusu ile Birinci Haçlı Seferi'nde yer almıştır.⁴¹ Fulcherius eserinde, Birinci Haçlı Seferi'ni ve Haçlıların Suriye yörelerine hâkim olduklarının ilk zamanlarını anlatır. O eserini üç kitap halinde hazırlamıştır; Birinci Haçlı Seferi'nin anlatıldığı ilk kitap Clermont Konsili ile başlayıp 1099 Askalan savaşı ile sona ermektedir. İkinci kitap 1100-1118 yılları içerisinde I. Baudouin de Bourg'un faaliyetlerini içermektedir. Üçüncü kitap ise, 1118-1127 yılları arasında II. Baudouin de Bourg'un faaliyetlerini kapsamaktadır.⁴² Heinrich Hagenmayer eserin Latince tenkitli neşrini yapmıştır.⁴³ Fulcherius'un eseri İngilizceden Türkçeye İlcan Bihter Barlas tarafından yapılmıştır.⁴⁴ Aynı zamanda Fulcherius'un eserinin ilk kitabı Ayhan Can ve Mukadder Yıldız tarafından iki ayrı tez olarak hazırlanmıştır.⁴⁵

Tarih Yazarı Willermus Tyrensis'in (1130-1185) *Historiası ve Zeyilleri*", *Şarkiyat Mecmuası*, S. 2, s. 85-94.

³⁹ Albertus Aquensis, *Historia Ierosolimitana*, *Collection Des Memories Relatifs A L'Historie de France*, Tome I, Fransızca Terc. M. Guizot, Rue Saint Andre Des Arts, No:68, Paris 1824; Albertus Aquensis, *Historia Ierosolimitana*, *Collection Des Memories Relatifs A L'Historie de France*, Tome II, Fransızca Terc. M. Guizot, Rue Saint Andre Des Arts, No:68, Paris 1824.

⁴⁰ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana History of the Journey to Jerusalem*, ed. and trans. Susan B. Edgington, Clarendon Press, Oxford 2007.

⁴¹ Ebru Altan, "Birinci Haçlı Seferi'nin Bir Görgü Tanığı: Fulcherius Carnotensis", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 37, 2002, s. 45-49; Mustafa Alican, "Fulcherius Carnotensis: Kutsal Toprakları Kurtarmak -Kudüs Seferi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2009, C. XXIV, S. 2, s. 227-229.

⁴² Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, TTK, Ankara 1990, s. XXVII; Güray Kırpık, "Haçlı Seferleri Tarihinin Kaynakları", s. 1442; Mustafa Alican, "Fulcherius Carnotensis: Kutsal Toprakları Kurtarmak -Kudüs Seferi", s. 227-229.

⁴³ Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*, Neşr. H. Hagenmayer, Heidelberg, 1913.

⁴⁴ Fulcherius Carnotensis, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*, (Kudüs Seferi Kutsal Toprakları Kurtarmak), Çev. İlcan Bihter Barlas, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009.

⁴⁵ Ayhan Can, *Fulcherius Carnotensis'in Haçlı Vekayinamesinin Türkiye ile İlgili Olayları da İçine Alan Birinci Kitabının Tercümesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1998; Mukadder Yıldız, *Fulcherius Carnotensis Birinci Haçlı Seferi Vekayinamesi*

2.1.4. Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum (Anonim Haçlı Tarihi):

Bu eser ismi bilinmeyen bir Haçlı askeri tarafından kaleme alındığı düşünülmektedir. Haçlı Seferi tarihi için önemli ana kaynaklardan bir tanesidir. Eserin verdiği bilgilerden yazarın Clermont Konsili'nde bulunduğu anlaşılmaktadır. Yazarın, Bohemond'a çok büyük sempatisi olması onun ordusunda yer aldığını düşündürmektedir. Yazar, eserini Clermont Konsili ile başlatmakta ve Kudüs'ün zaptından sonra meydana gelen 1099 Askalan Savaşı ile bitirmektedir. Haçlıların Anadolu yolculuğunu, Antakya'nın ele geçirilmesi konusunda önemli bilgiler vermektedir.⁴⁶ 39 (otuz dokuz) fasıldan meydana gelen eserin aslı Latince olup pek çok dile çevirisi yapılmıştır.⁴⁷ Tezimizde Ergin Ayan tarafından Türkçeye tercüme edilen kitaptan faydalandık.

2.1.5. Historia Francorum Qui Ceperunt Jerusalem: Birinci Haçlı Seferi'ne katılan Raimundus Aguilers ile Balazun'lu Pons ismiyle tanınan bir şövalye tarafından yazılmaya başlanan bu eser, olaylara tanıklık etmesi bakımından önemli bir kaynaktır. Ancak Balazunlu Pons'un 1099 Arka kuşatması sırasında ölümü üzerine eseri yazmaya Raimundus devam etmiştir. Haçlı Seferi tarihi için önemli ana kaynaklardan biri olan bu eser, Haçlıların Anadolu içlerinde ilerleyişleri sırasında meydana gelen olaylar hakkında ve Antakya'nın Haçlılar tarafından ele geçirilmesi hususunda mühim bilgiler vermekte ve Askalan Savaşı konusunda verdiği bilgiler ile sona ermektedir.⁴⁸ Bu eser Süleyman Genç tarafından "*Haçlılar Kudüs'te Bir Papazın Gözünden İlk Haçlı Seferi Kudüs'e Yolculuk*" adı ile Türkçeye tercüme edilmiş biz de bu tercümeden faydalandık.

2.1.6. Historia de Hieroslymitano İtenere: Peter Tudebodus hakkında yok denecek kadar az bilgi bulunmaktadır. Onun hakkında bilinen, Birinci Haçlı Seferi'ne katılmış olduğu ve bir kilise papazı olduğudur. Peter Tudebodus'un Fransa topraklarında bulunan Poitou'da Civbray Kilisesi rahiplerinden olduğu tahmin edilmektedir. Antakya kuşatması sırasında vefat eden kardeşi Arnold'un cenaze merasimine katıldığını

(*Fulcheri Carnotensis, Historia Hierosoly mitana*) *Kitap 1*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1999.

⁴⁶ Anonim, *Haçlı Tarihi*, Çev. Ergin Ayan, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, s. 9-14; Güray Kırpık, "Haçlı Seferleri Tarihinin Kaynakları", s. 1442.

⁴⁷ Anonymi *Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitorum*, Neşr. H. Hagenmeyer, Heidelberg, 1890; RosAlind Hill, *Gesta Francorum Et Aliorum Hierosolimitanorum: The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem*, London 1962.

⁴⁸ Raimundus Aguilers, *Haçlılar Kudüs'te Bir Papazın Gözünden İlk Haçlı Seferi Kudüs'e Yolculuk*, Çev. Süleyman Genç, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019, s. 25-45; Güray Kırpık, "Haçlı Seferleri Tarihinin Kaynakları", s. 1443-1444.

söyleyen Tudebodus, kendi hayatı hakkında hiçbir bilgi vermemektedir. Tudebodus'un eseri birinci Haçlı Seferi hakkında mühim bilgiler içermektedir. Eserin Süleyman Genç tarafından yapılan Türkçe⁴⁹ tercümesinden faydalandık.

2.1.7. Gesta Dei Per Francos: Eserin müellifi olan Guibertus Novigenti, (Fransızca'da Guibert de Nogent, Almancada Guibert von Nogent İngilizcede Guibert of Nogent) 1060 yılında Beauvais yakınlarında dünyaya gelmiştir. Eserini yazdığı yıl hususunda çeşitli görüşler mevcuttur. Guibertus eserinde pek çok konu ile ilgili bilgiler sunmaktadır. Tezimizde eserin Fransızca⁵⁰ ve İngilizce⁵¹ çevirisinden faydalandık.

BİRİNCİ BÖLÜM

4. *Mir'âtü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr* Adlı Eserin Selçuklular İle İlgili Kısımının Türkçe Tercümesi

4.1. Beşinci Taife Selçuklular ve onlar 3 (üç) firkadır.

4.2. İlk Fırka

Tamamı İran saltanatına bağlı olmuşlardır. Adetleri 14 (on dört), hâkimiyet süreleri ise 161 (yüz altmış bir) yıldır.

4.3. Rum Fırkası

Rum saltanatına yazılmışlardır. Adetleri 15 (on beş), hâkimiyet süreleri ise 220 (iki yüz yirmi) yıldır.

⁴⁹ Peter Tudebodus. *Bir Tanığın Kaleminden Birinci Haçlı Seferi, Kudüs'e Yolculuk*, Çev. Süleyman Genç, Kronik Yayınları, İstanbul 2019.

⁵⁰ Guibert de Nogent, *Gesta Dei per Francos, Collection Des Memories Relatifs A L'Historie de France*, Fr. Terc. M. Guizot, Paris 1825.

⁵¹ Guibertus Novigenti, *Gesta Dei Per Francos*, (trc. Robert Levine), *The Deeds of God Through the Franks*, New York, Boydell Press, 1997.

4.4. Üçüncü Fırka

Kirman⁵² hükümetine mensup olmuşlardır. Adetleri 11 (on bir), hâkimiyet süreleri ise 50 (elli) yıldır.

4.5. Selçuk bin Dukak

Selçuk⁵³ bin Dukak,⁵⁴ Tuğşûrman bin Kerekeci⁵⁵ Hâce neslindedir.⁵⁶ Kerekeci Hâce, Sâmânîler zikrinde adı geçen Padişah Tuğrul'un (1040-1063) çadır ustasıdır. Dukak'ın, artan liyakati ile nitelik kazandığı anlaşılmıştır. Güç kuvvet, tecrübe ve ihtisas sahibi olduğundan Türk meliklerin müsteşarı olmuş idi. Selçuk, layık olduğu isteğine kavuşmuş, bahtiyar olup gelişmesine fayda getirmiş ve iyi ahlakı ile bilinirdi. Melik, onu reis edip buyurdu ki, maiyetinde bulunanlar ona subaşı desin. Ardından bu fikir askerler tarafından kabul gördü ve kalplerinde yer kazandı. Memlekette haset alevi melikin bedenine düştü.

Selçuk, zarar göreceği topraklardan kaçıp “*Fesîhû fi'l-Arz*” (فسیحوآفیألأرض)⁵⁷ emrini örnek alıp, farz bilip devlet ehlerinden bir topluluk ile ittifak ederek İslamiyet'i kabul etti.

⁵² İran bölgesinin Güneydoğusunda bulunan Kirmân şehri hakkında detaylı bilgi için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, IV, Dârü's-Sâdır, Beyrut 1397/1977, s. 454-456; Marcel Bazın, “Kirman” *DİA*, Türkite Diyanet Vakfı Yayınları, C. 26, Ankara 2002, s. 62-63.

⁵³ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil fi't Tarih*, çev. Abdülkerim Özeydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, C. IX, s. 361-362; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, C. I, s. 292 vd.; Sadru'd-din el-Hüseynî, *Ahbârü'd Devleti's Selçukiyye*, Türkçe Terc. Necati Lügal, Ankara 1943, s. 2; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, C. I, Haz. Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1977, s. 1 vd.; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, MEB, İstanbul 1972, s. 3 vd.; Abdülkerim Özeydın, “Selçuk Bey”, *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 364-365. Selçuk adı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular I Büyük Selçuklu Devleti Tarihi 1040-1157*, İSAM Yayınları, İstanbul 2018, s. 25-29.

⁵⁴ Bundârî, *A. g. e.*, Nşr. M.T. Houtsma, Leiden 1889, s. 4-7; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000, s. 1; Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklular ile ilgili bölümler (H430-538=1038/39-1143/44)*, Terc. Ali Sevim, TTK, Ankara 1988, s. 53; Mehmed Fuad Köprülü, “Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları”, *TTK Belleten*, C. VII, S. 27, Ankara 1943, s. 474.

⁵⁶ Hâce İmâm Zahîrüddîn Nişaburî, *Zeyl-i Selçuk-Nâme*, Ebû Hamid Muhammed b. İbrâhim Çâphâne-i Hâver, Tahran 1332, s. 10; Reşüdüddîn Fazlullah-ı Hemedani, *Câmi'ü't-Tevârih*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 70-71; Özgüdenli, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi I*, s. 33; Ergin Ayan, “Selçukluların Şâhmelik İle Macerası ve Hârezm'i Fethi”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, İstanbul 2014, s. 22; Abdülkerim Özeydın, “Selçuk Bey”, *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 364. Selçuklu ailesi hakkında geniş bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Ailesinin Menşei Hakkında*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1995.

⁵⁷ “Yeryüzünde dolaşınız.” *Kuran*. Tevbe Suresi, Ayet 2.

Cend⁵⁸ bölgesine yerleşip “Melik zü’l-Celâl ve’l-İkrâm”⁵⁹ lütfu ve İslam şerefi ile süslenerek küffar rüsümünü terk edip, kalbinde hakkı batıldan ayıran dini esası sağlamlaştırdı.⁶⁰ (Selçuk Bey) ilerleyerek yükselip sonsuz ihtişama kavuşarak küffarı terk eyledi, muharebe ve gazayı süreklilik haline getirdi. O vakit (Türklerin hakani) Müslüman memleketlerinden haraç alır idi.⁶¹ Selçuk, malları haraç etmek amacı ile gelen tahsildarları geri göndererek Harun bin Melik Han’ın⁶² tasarrufunda olan toprakları emân ile Sâsânî (226-651) memleketine kadar genişletmişti. Selçuk Bey’in Arslan (ö. 423/1032), Mikâil ve Musa (ö. 456/1064’ten sonra) isminde 3 (üç) oğlu vardı.⁶³ 100 (yüz) yıl fanilik sarayının karanlığından sonra ömrünün ışığı uzaklara gitme vakti gelince sevinçle koştu. Selçuk Bey, ecelin rüzgâr gibi gelmesi üzerine fayda bulacağı ve rahat edeceği mekâna defnedildi. Selçuk Bey’in oğlu Mikâil, küffar ile giriştiği gazâda şehadete erişti. Onun ardından geriye 3 (üç) oğlu kaldı. Bîgû, (ö.423/1032)⁶⁴ Tuğrul (1040-1063) ve Cafer bin Davud (ö. 451/1059)⁶⁵ ailenin önde

⁵⁸ Bugün Kazakistan’ın Kızılorda adındaki eyaletine bağlı olan Kazalinsk şehri bölgesinde Can Kala harabelerinin yerindedir. Siriderya Nehri’ne yakın bir mesafede çölde bulunan Cend şehri geçmişte önemli bir uç şehri olmuştur. Ahmet Yılmaz, “Cend”, *Orta Çağ Türk İslam Şehirleri*, Ed. Erkan Göksu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2023.

⁵⁹ Zü’l-celâl ve’l-ikrâm, “azamet ve kerem sahibi” manasına gelen, Allah’ın isimlerinden biridir. Bekir Topaloğlu, “zü’l-celâl ve’l-ikrâm”, *DİA*, C. 44, İstanbul 2013, s. 515.

⁶⁰ Abû’l-Farac, *a.g.e.* C.I, s. 292-293; Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK, Ankara 1993, s. 30; S.G. Agacanov, *Oğuzlar*, Terc. Ekber N. Necef, Selenge Yayınları, 2002, s. 262.

⁶¹ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, C. IX, s. 362; Agacanov, *a.g.e.*, s. 363.

⁶² İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, C. IX, s. 362.

⁶³ İbn’ül-Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, Terc. Mustafa Alican, Kronik Yayınları, İstanbul 2017, s. 21; Şebânkâre’î, *Mecma’u’l-Ensâb (Hanedanlar Tarihi)*, Terc. Fahri Unan, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek 2018, s. 87; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2009, s. 60; Osman Gazi Özgüdenli, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi I*, s. 30; İbrahim Kafesoğlu, “Selçuk’un Oğulları ve Torunları”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, C. IIX, İstanbul 1958, s. 117-130.

⁶⁴ Burada Bîgû/Yabgu olarak bahsi geçen şahıs, kaynaklara göre Selçuk Bey’in oğlu İsrâil olarak bilinen Arslan Yabgu olmalıdır. Abû’l-Farac, Selçuk Bey’in dört oğlu olduğunu kaydederken Mikâil, Yabgu (Bigu), Musa ve Arslan adlarını zikremiştir. Abû’l-Farac, *a.g.e.*, s. 293; Râvendî, *a.g.e.*, C. I, s. 101-104; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, C. IX, s. 292-293; Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri: Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler*, terc. Erkan Göksu, TTK, Ankara 2015, s. 62, 265.dn.; Reşüdüddîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 75-79; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu’s-Safâ Fî Sireti’l-Enbiyâ Ve’l-Mülük Ve’l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Terc. Erkan Göksu, TTK, Ankara 2018 s. 20; Muhammed b. Ali b. Muhammed-i Şebânkâreî, *Mecma’u’l-Ensab (Hanedanlar Tarihi)*, çev. Fahri Unan, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek 2018, s. 87; El Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul 1943, s. 3; Osman Gazi Özgüdenli, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi I*, s. 52-56. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I*, TTK, Ankara 2000, s. 32-33; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 90-92; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, MEB Basımevi, İstanbul 1976, s. 1-3; Abdülkerim Özeydin, “Arslan b. Selçuk”, *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 402-403; Filiz Akçay, *Türkiye Selçukluları Devleti’nin Değişken Sınırları*, s. 61.

⁶⁵ Çağrı, Mikâil bin Selçuk’un oğlu ve Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey’in ağabeyidir. İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, C. IX, s. 362, C. X, s. 26; Râvendî, Çağrı Bey’in ölüm tarihinin belli olmadığını söyler. Râvendî, *a.g.e.*, C.

gelen liderlerini ve büyüklerini bilen reisler idi. Bir süre sonra Buhara⁶⁶ yörelerinde ikamet ettiler. Buhara emirliği içinden o çağda Türkistan⁶⁷ Hanı olan Buğra Han'ın (942- 955) himâyesine ve ihsanına sığınarak memleketinde sükûnet içinde olmak için müsaade istediler. Birbirlerinden sorumlu olan Selçuk Bey'in evlatları, eğer yardım ve birlik içinde olurlarsa servet ve mallarını arttırmak yolunda başarıya ulaşacaklarına inandılar. Tuğrul, sınırlarda tedbirli davranıp Dâd meclisine mahiyeti ile gelmeyerek meclis hassının önde gelen yiğitlerini ağırladı. Ardından bahsi geçen Karahanlı (Buğra Han) Tuğrul'u tutukladı.⁶⁸ Davud asker çekince, Buğra Han'da karşılık olarak kuvvet gönderdi. Selçuklular, düşman kuvvetlerini bozguna uğratarak Tuğrul Bey'in kurtulmasını sağladılar. Galibiyet sonrası Buhara civarına gelip müracaat ederek ikamet eylediler. Sâ mânîler'in (819-1005) ⁶⁹ devlet ışığı sönüp rahat ve bahtları görününce Buhara Karahanlılar (840-1212) hâkimiyetine girdi. Arslan bin Selçuk, Tuğrul ve Davud'un amcasıdır. Ali Tegin (ö. 426/1035) ⁷⁰, hükümsüz yiğitlerden idi. İlek Han,⁷¹

I, s. 115; Kazvinî, Çağrı Bey'in 453 (1062-1063) yılında Horasan'da öldüğünü söyler. Kazvinî, *a.g.e.*, s.343; Reşüdüddîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 82; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 20,25 vd; Simbat, *Başkumandan Simbat Vekayinâmesi (951-1334)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, Yayımlanmamış TTK Nüshası, Ankara 1946, s. 18; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 68; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I*, s.31-34; Osman Gazi Özgüdenli, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi I*, s. 51; Çağrı Bey'in ölüm tarihi hakkında detaylı bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Selçuklu Paralarının Işığında Çağrı Bey'in Ölüm Tarihi Meselesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 23, S. 35, 2004, s. 156-166; Ali Sevim, "Çağrı Bey", *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 183-186; İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti, *Fuad Köprülü Armağanı*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953, s. 259-274.

⁶⁶ Bugün Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer alan Buhara, tarihi boyunca siyasi, ticarî, askerî ve kültürel özellikleri ile öne çıkmış önemli bir şehirdir. Buhara, geçmişte çok sayıda farklı medeniyete ev sahipliği yapmış ve Maveraünnehir bölgesi için önemli bir merkez olmuştur. Ramazan Şeşen, "Buhara", *DİA*, C. 6, İstanbul 1992, s. 363. Buhara şehri tarihi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, I, s. 353-356; Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, Terc. Erkan Göksu, TTK, Ankara 2013; Ahmet Selçukoğlu, "Buhara: Belde-i Fâhire, Kubbetü'l-İslam", *Orta Çağ Türk İslam Şehirleri-I*, ed. Erkan Göksu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2023, s. 43-96.

⁶⁷ Türkistan, Horasan'dan Çin'in Tun-huang bölgesine ve Mançurya'nın batısına kadar ulaşan, Moğolistan ile Sibiryâ'nın güneyinin de dâhil olduğu, Ural dağları ve Volga nehrinin Hazar denizine vardığı yeri kapsayan çok geniş bir coğrafi bölgedir. Türk yurdu anlamına gelen bu terim, Orta Asya'nın büyük çoğunluğu için kullanılmaktadır. Bölgenin sınırları, siyasi sınırlardan bağımsız olmaksızın tarih boyunca değişmiştir. Ahmet Taşağul, "Türkistan", *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 556-558.

⁶⁸ Transkribe ettiğimiz bu bölümde Karahanlı Hükümdarı Buğra Han'ın, Buhara şehrine saldırması ve Sâ mânîler'in Selçuklulardan yardım alarak rahata kavuşmalarını anlatmaktadır. İlig Han ile mücadele yaşayan Tuğrul ve Çağrı Beyler çöllere çekilip Buğra Han'ın topraklarına girdiklerinde Tuğrul Bey, Buğra Han tarafından tutuklanmıştır. Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Mîrhând, *a.g.e.*, s. 22 vd.

⁶⁹ Sâ mânîler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın Usta, *Türkler ve İslamiyet (İlk Müslüman Türk Devleti Sâ mânîler)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020.

⁷⁰ Ali Tegin, Arslan b. Selçuk ile iş birliği içinde bulunarak 411 (1020) yılında Buhara'yı zapt eden Karahanlılar Hanedanı mensubudur. İlk defa 393 (1002) yılında Sâ mânîlerin Mâverâünnehir'de ortadan kaldırılması ile ön plana çıkan Ali Tegin, 417 (1016) yılında Mâverâünnehir'in müstakil hükümdarı olmuş 426 (1035) yılında hayatını kaybetmiştir. Onun ölümünün ardından devleti devamlılığını uzun süre sağlayamamış ve Selçuklular Horadan bölgesine geçmiştir. Ömer Soner Hunkal, "Mâverâünnehr'de Ali

kardeşi Arslan Han'ın esaretinden kurtularak Buhara'ya hükmetmek için istilaya el uzattı. Ardından Arslan bin Selçuk ile aynı düşüncede buluşup anlaşma yaptı. İlek Han, artan kuvveti ve yetenekleri ile tedbirli bir şekilde üzerlerine yürüdü. Onlar, tek bir hususta iyi düşünen ve cesaret okları ile yönelerek ok yağmuru ile helak ve perişan ettiler. Arslan bin Selçuk ile Ali Tegin Buhara'da kaldılar. Mahmûd Sebüktegin (998-1030), o zamana kadar kinini kalbine yazdı. Ceyhun'dan⁷² geçerek Arslan'ı hapsedti.⁷³ Geçmişte yaşanan olayın özeti anlatılmıştır.

4.6. Mikâil'in Evlatları

Saadetlerine zeval gelen Sebüktegin'den sonra Ali Tegin kuvvet toplayarak Tuğrul ve Davud'a tâbi olanların vücutlarını kılıç ile yok edip onlardan kalabalık bir insan topluluğunu esir etti. Onlar hâkimiyet altına girmekten korkarak Mâverâünnehir'i⁷⁴ terk ettiler. O vakit Harun bin Altuntaş (ö.426/1035)⁷⁵ Hârezm şâhı idi. Merhamet ve cömertlik içeren bir name göndererek onları davet etti. Hârezmşâh bölgesine gelen Harun bin Altunbaş, intikam kılıcını çekip onlardan büyük bir topluluğu mağlup ederek

Tegin Oğulları: Kutlug Ordu Devleti (1020-1041)", *Bilig*, S. 40, 2007, s. 35-77; Abdülkerim Özaydın, "Karahanlılar", *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 404-412.

⁷¹ Arslan İlig Mansur b. Ali, 403 (1012) yılında Arslan İlig Han adıyla saltanata geçmiş, hanedanın en şöhretli hükümdarıdır. Talas, Şâş, Fergana, Özkent, Hucend, Üsrüşene ve Buhara'ya hâkim olmuş, 410 (1019) yılında Yûsuf Kadir Han ile Belh bölgesinde Mahmûd'a karşı giriştikleri savaşta mağlup olmuşlardır. Arslan İlig Han 415 (1024) yılında saltanattan vazgeçerek yerini Yûsuf Kadir Han'a bırakmıştır. Abdülkerim Özaydın, "Karahanlılar", *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 406.

⁷² Ceyhun veya Amuderya, Orta Asya'nın en büyük iki nehrinden biridir. Ceyhun Nehri, Amir ve Hindukuş dağlarının kesişim noktasındaki kaynaktan Aksu ismi ile batıya ilerleyip kuzeyden, başta Pamir Vahan suyu, Kızılsu, Kâfirihân ve Surhân, güneyde ise Kökçesu kollarını alarak Kunduz-Belh yönünde kuzeybatıya gitmektedir. Çöl ve bozkırlar içinden kuzeybatı yönünde ilerleyen Ceyhun Nehri, sonunda Aral gölüne dökülmektedir. Emel Esin, "Amuderya", *DİA*, C. 3, İstanbul 1991, s. 98-99.

⁷³ Râvendî, *a.g.e.*, C. I, s. 89-90; Reşûdîddîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 78-79; Gerdîzî, *a.g.e.*, s. 65; Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk TTK, Ankara, 2018, s. 342; Ahmed bin Mahmûd, *a.g.e.* I, s. 7-8; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 32-33; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî: Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler*, s. 29; Yazıcızâde Ali, *a.g.e.*, s. 39-40.

⁷⁴ İslâm tarihçileri ile coğrafyacıları, Ceyhun nehrinin kuzey ve doğusunda kalan bölge için Mâverâünnehir tabirini kullanmıştır. Bu isim IX. (XV.) yüzyıldan sonra Farsça kaynaklarda kullanılmaya başlanmıştır. Mâverâünnehir bölgesi, bugün Özbekistan ve Türkmenistan ile Kazakistan'ın bazı bölümlerini kapsamaktadır. Bu bölge, geçmişte çok sayıda millete ev sahipliği yaptığı ve önemli tarihî olaylara şahitlik ettiğinden özellikle tarihçiler için önem arz etmektedir. Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *DİA*, C. 28, İstanbul 2003, s. 177-180.

⁷⁵ Harun, Sultan Mahmûd tarafından 408 (1017) yılında Harezmsâh unvanı ile Harezmsâh valisi olarak tayin edilen Altuntaş'ın oğludur. İbnü'l Esir, *a.g.e.*, C. IX, s. 364; el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî Selçuklular*, Terc. Erkan Göksu, Taşhan Kitap Yayınları, Tokat 2011, s. 17-19; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 37, n. 95; a.mlf., *Ravzatu's-safâ (Mülûk-i Gazneviyye)*, Terc. Erkan Göksu, Kronik Yayınları, İstanbul 2017, s. 134-135; Erkan Göksu, *Büyük Selçuklular (1040-1157)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 26-29. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I*, s. 147,158; a.mlf., *Tuğrul Bey ve Zamani*, s. 5-6; Agacanov, *a.g.e.*, s. 294, 297, 298; Osman Gazi Özgüdenli, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi I*, s. 58-60; Barthold, *a.g.e.*, s. 317.

esareti altına aldı. Onlar Hârezm'den Nişabûr'a⁷⁶ gelerek Merv⁷⁷ bölgesine gittiler. Hiç kimseye zulüm ve eziyet etmeden şehri tahribat için kötülüğe başladılar. Evlatları esir olma tehlikesi ile karşılaşmış idi. Horasan saltanatı Mesûd bin Mahmûd'a (1030-1041)⁷⁸ ait idi. Ona elçi gönderip tevazu göstererek af talep ettiler. Mesûd bu duruma müsaade etmeyip elçileri esir aldı. Çok emir ile Mesûdîler yağma ettiler. İntikam için asker gönderip Selçuklulara katılarak benimsedikleri yolda hezimete uğradılar. Mesûdîler, mülklerini yağmaladılar. Mal ve mülkleri paylaşma konusunda meydana gelen çatışmalar birbirini öldürmeleri ile sonuçlandı. O esnada Davud hezimete uğrayan askerleri toplayarak onlara dedi ki; Şimdi onlar zulümlerine ara verip haram malları paylaşmaya gayret ederler. Bizim geri dönmemiz ve tekrar savaşa başlamamız düşüncesi akıllarına gelmez. Şayet o tarafa itimat etsek gerçekleşmesini arzu ettiğimiz amaçlar meydana çıksın ve bu kararlılık ile hizmet emri etkisini gösterebilir. Sonra acele ile o yöne ilerlediklerinde topluluğun savaşa başladığını işittiler. Bunlar, can alıcı ok darbeleri ile kullarına zarar vermiş, zikredilen askerler malları yağma ve insanları helak etmiştir. O hezimet yoluna yönelen askerler keder ile Nişabûr'a vardı. Mesûd yoluna bağlanıp itaat etmeyi kabul ederek sultanın askeri ile muharebeye kararlılık ile bağlı olduğunu bildi. Tüm benliklerini korku ve soğukluk sarmıştı ve kalbi korku ile

⁷⁶ Nişabûr, Binâlûd dağının güneybatısında ve Tahran'ı Meşhed'e bağlayan yol üzerinde bulunmaktadır. Nişabûr, Büyük Selçuklu Devleti devrinde devlete başkentlik yapmış olan İran'ın önemli bir tarihi şehridir. Selçuklu Devleti Sultanı Sencer'in Sâve savaşının (513/1119) ardından idare merkezini Merv'e taşıması üzerine Nişabur önemini kaybetmeye başlamıştır. Osman Gazi Özgüdenli, "Nişabûr", *DİA*, C. 33, İstanbul 2007, s. 149-151.

⁷⁷ Murgab deltasının altında kurulan Merv, Horâsân'ın siyasi, ticarî, idarî ve kültürel anlamda oldukça önemli şehirlerinden biri olup günümüzde Türkmenistan'da yer almaktadır. Ne zaman kurulduğu ile ilgili kesin bir bilgi olmayan Merv, İran ile Hazar denizi kıyılarını Orta Asya'nın bazı şehirlerine bağlayan önemli bir konumda ve işlek bir ticaret yolunda yer almaktadır. Dandanakan savaşından sonra Çağrı Bey'in idaresinde bulunan Merv, Melik Sencer devrinde ise onun siyasi ve idari merkezi olmuştur. Sultan Sencer devrinde Büyük Selçuklu Devleti'nin başşehri olan Merv, ilim ve kültürel faaliyetler anlamında çok parlak bir dönem geçirmiştir. Osman Gazi Özgüdenli, "Merv", *DİA*, C. 29, İstanbul 2004, s. 221. Merv şehrinin tarihi önemi hakkında bkz. Yâkût, *a.g.e.*, V, s. 112-116; İlhan Erdem "Selçukluların ilk dönemlerinde Merv Şehri ve önemi (1035-1092)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 35, S. 60, 2016, s. 59-72.

⁷⁸ 388 (998) yılında Gazne'de doğan Mesûd, Sultan Mahmûd-ı Gaznevî'nin büyük oğludur. 406 (1015) yılında veliaht ilân edilen Mesûd, 408 (1017) tarihinde Herat valiliği görevini yürütmüştür. Sultan Mahmûd ölmeden önce oğullarına yerlerini paylaşmış, Rey, İsfahân ve Cibâl'i Mesud'a vermiştir. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. IX, s. 308-309; Kazvinî, *a.g.e.*, s. 319; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsri: Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler*, s. 36; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensab*, s. 65 vd.; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 38; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1989 s. 54 vd.; Erdoğan Merçil, "Mes'ûd b. Mahmûd-ı Gaznevî", *DİA*, C. 29, Ankara 2004, s. 346-347. Gazneli Sultan Mesûd dönemi hakkında geniş bilgi için bkz. Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhâki, *Târîh-i Beyhâki*, Nşr. Said Nefisi, 1945, s. 7 vd.; S.M. Jaffar, *The Rise And Fall Of Ghaznavids*, II, Peshawar 1940, s. 183-218.

dolmuştu. Tehdit içeren ve korku veren bir mektup⁷⁹ gönderdi. Tuğrul ise sadece “*Allahümme mâlikü’l-mülk*” yazmak ile yetindi. Mesûd tarafına ulaşacak güzel sözler ve vaatler ihtiva eden bir mektup yazıp, ihtişamlı bir hilat ile gönderdi. Ceyhun bölgesine gitmelerini ve kötü işlerden uzak durarak makam konusunda aynı fikirde sabit kalmalarını emretti. Tuğrul, Davud ve Beygu’nun (Yabgu) her birine gelir ve vilayet tayin edip, onlara dihkân⁸⁰ unvanını verdiler. Çeşitli lakaplar ile istenen ölçüde bir bütün haline getirdi. Onlar, peygamberi ve hilatı dahi hor görerek sonunda dediler ki; eğer sultana güvenebilseydik onun emirlerine uyardık. Sonra Sultan, Arslan’ı hapisten çıkarıp haberleşme emrini ona bıraktı ve biraderlerinin memleket adetlerinden çaba göstererek memur etti. Peygambere ulaşacak cesaret ile ellerini yağma ve talana uzattılar. Sultan ise Arslan’ı yeniden kontrol altına alarak hapsedti. Sonra askerler ile meşhur emirlerinden birini onları savuşturması için gönderdi ancak yakışık almayan bir hezimet ile geri döndüler. Ardından Nişabûr’a girip Tuğrul adına hutbe okudular ve ondan Sultân-ı A’zam (Büyük Sultan) sultan olarak bahsettiler.⁸¹ Mesûd, haşmetli ve dağ gibi oluşunu farkına vararak çok sayıda asker toplayıp Selçuklular ile savaş niyetinde bulundu. Talihsizlik rüzgârı arkasından eserek ona yüz çevirdi ve bozguna uğrayarak mağlup oldu. Selçuklular, Horasan’da el koymadık şey bırakmayıp şefkat ile merhametten bir harf okumadılar. Tuğrul Bey, 425 (1034) yılında saltanat tahtına cülus etti. Çağrı Bey’e Merv’i, Musa Yabgu’ya Gazne hududuna kadar olan bölgeyi, Tales ve

⁷⁹ Nesâ’daki yenilgilerinin 426 (1035) ardından Sultan Mesûd, Tuğrul Bey’e elçi gönderip onları tehdit etmiştir. Bunun üzerine Tuğrul Bey, Mesud’a “*Ey Allah’ım! Mülkün asıl sahibi sensin. Sen mülkü dilediğine verir, mülkü dilediğinden çekip alırsın. Dilediğini aziz kılar, dilediğini zelil edersin. İyilik yalnız senin elindedir. Sen her şeye hakkıyla kadırsın (Al-i İmran, 26)*” ile cevap vermiştir. Mektup sultanın eline geçince, güzel vaatler ile dolu bir cevap yazmış ve değerli hilatlar göndermiştir. Aynı zamanda Ceyhun Nehri kıyısında yer alan Âmulu’s-şatt’a gitmelerini söyleyip olay çıkarmalarını yasaklamıştır. Davud’a Dihistan’ı, Tuğrul Bey’e Nesâ’yı ve Yabgu’ya da Ferâve’yi iktâ ederek hepsine dihkân unvanı vermiştir. İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, C. IX, s. 365; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 4; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 48, n. 125; Peacock, *a.g.e.*, s. 106; Özgüdenli, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi I*, s. 70; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 59; Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 64; İslam Kavas, “Selçuklu Hanedanı İktidarının Meşrûlaşması”, *ESOGÜ Tarih Dergisi*, C. 4, S. 1, 2021 s. 19-37.

⁸⁰ Sasâni devlet geleneğinde taşralı soylular sınıfına dihkân denmiştir. Faruk Sümer, “Dihkan”, *DİA*, C. 9, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 289-290.

⁸¹ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, C. IX, s. 367; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 5; Abû’l-Farac, *a.g.e.*, C. I, s. 296; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, s. 264; Özgüdenli, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi*, I, s. 77; Ergin Ayan, “Büyük Selçuklu Devleti’nin Temelleri Atılırken Siyasi Meşruyet Süreci”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 5, 2012, s. 17-37. Tuğrul Bey’in tahta çıkması ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ergin Ayan, *Sultan Tuğrul Bey Selçuklu İmparatorluğunun Kurucu İradesi*, Kronik Kitap, İstanbul 2021, s. 75-84.

Kirman'ı ise Kavurd bin Çağrı'ya (1048-1073) ikta etti.⁸² Bunların fethettikleri yerler Tuğrul Bey'e ait olacaktı. Tuğrul Bey de Rey şehrini başkent edindi.⁸³ Ardından Tuğrul Bey, Fars⁸⁴, Irak, Azerbaycan, Hûzistân ve Kürdistan'ı ele geçirdi ve halifeden Rükne'd-dîn Yemînü emîrî'l-mü'minîn lakabını aldı.⁸⁵ Hanefî mezhebini benimseyen Tuğrul Bey, Pazartesi ve Perşembe oruçlarını terketmezdi. O, yumuşak huylu, cömert, merhametli, lütuf sahibi ve kabahatleri affetme konusunda fevkalade idi. Bazı devlet ileri gelenleri, Kâlıncâr bin Büveyh ile kölelerin azat edilmesi hususunda gizlice yazışmalar yaparak huzura geldi ve hiçbirine aşıkâr etmedi. Kadî'l-Kudât Mâverdî⁸⁶ der ki;⁸⁷ Tuğrul'un ayıp, kabahatli sırrını ve günahlarını kapsayan bir mektup göndermiştim. Hizmetkârımın elinden düşüp bir kişi mektubu bulup huzuruna göndermiş. Herkes bu konuyu yazı ile bildirip kederli suretlerini açık ettiler ve önceden beri andığı ikram ve ihtirama uygun olmadı. Tuğrul, beyaz elbisesi ile İslâm'ın delili şerefine nâil idi. Muhâfazât-ı salavât konusunda oldukça özenli idi. Anadolu memleketinden Konstantiniyye'de bir cami yaptırıp Cuma kaim oldu. Ardından Halife Kâ'im bi-Emrillah (1031-1075) namına hutbe okundu.⁸⁸ O, zalim ve öfkeli idi. Kötü bir

⁸² Tuğrul Bey tahta oturunca hanedan üyeleri ile bir araya gelip istişarede bulunmuşlar, toprakları hanedan üyeleri arasında paylaşmışlardır. Ahmed bin Mahmûd, *a.g.e.*, I, s. 20; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 102; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 12; Müstevfî, *a.g.e.* s. 344. Geniş bilgi için bkz. Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 84-97.

⁸³ Tuğrul Bey, Hârezm seferine gittiğinde Dihistan'a tayin edilmiş olan İbrahim Yınal, 434 (1042) yılında İran'ın önemli bir merkezi olan Rey'e gitmiş ve burayı zapdetmiştir. Tuğrul Bey, harap olmuş Rey şehrinde imâr faaliyetlerine başlamış, eski Büveyhî sarayını (Dâr ul'-emâre) yıkarak kendisine yeni bir saray yaptırmıştır. Saray inşâsı sırasında gömülü olan bazı kıymetli eşyalar bulunmuştur. Dolayısıyla Tuğrul Bey, ilk imâr faaliyetleri ve cami inşâsı yaptırdığı başkent Nişabûr'u terkederek devletin merkezini Rey'e taşımıştır. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. IX, s. 388; Kazvinî, *a.g.e.*, s. 344; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri Selçuklular*, s. 22; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 15-16; Özgüdenli, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi*, s. 93; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 71; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 125; Osman Gazi Özgüdenli, "Rey", *DİA*, C. 35, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 41.

⁸⁴ Fars, günümüzde İran'da güneyde İran körfezi, doğuda Kirmân kuzeyde İsfahân, batıda Hûzistan ile çevrilmiş bulunan coğrafi bölgenin ismidir. Javad Heyat, "Fars", *DİA*, C. 12, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 174-176.

⁸⁵ Tuğrul Bey'in, 25 Ramazan 447 (118 Aralık 1055) tarihinde Bağdâd'a gelişinin ardından, Abbasi Halifesi Kaim-Biemrillah ona Rüknu'd-Devle ve'd-Din (devletin ve dinin temeli), Yemînü Emîrî'l-Mü'minîn (halifenin sağ kolu), Melikü'l-İslâm ve'l-Müslimîn (Müslümanların ve İslâm'ın hükümdarı), Bürhânü Emîrî'l-Mü'minîn (halifenin kesin delili) lakaplarını vermiştir. Râvendî, *a.g.e.*, C. I, s. 104; Kazvinî, *a.g.e.*, s. 344; Ahmed bin Mahmûd, *a.g.e.*, I, s. 21; Abdülkerim Özyayın, "Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, Dünya Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 424.

⁸⁶ Halifelik baş kadısıdır. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî (974-1058), 435 (1043) yılında Abbâsî Halifesi Kaim Bi-Emrillâh'ın görevlendirmesi üzerine de Tuğrul Bey'e gönderilen diplomatik heyetlerde yer almıştır. Detaylı bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "Mâverdî", *DİA*, C. 28, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 180-186.

⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 42-43.

⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. IX, s. 422-423; İbnü'l-Verdi, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, s. 27; Mateos, *a.g.e.*, s. 90; Azımî, *a.g.e.*, s. 11; Mikhael Attaleiates, *Tarih*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2008, s. 57; Ebü'l-Alâ Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, C. I, s. 181; Vardan Vardabet, *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1937, s.

kalbi vardı. Askerleri malları yağma eder idi. O, reddetme ve zulüm konusunda acele etmez idi. Onun Veziri Ebü'l-Kâsım Abdullah el-Cüveynî idi. Sonra Re'isü'r-Rü'esâ Ebû Abdullah Hasan bin Alî bin Mikâ'il Besâsîrî oldu. Onu hapsettikten sonra astırarak şehit etti. Ondan sonra (onun veziri) Nizâmü'l-Mülk Ebû Muhammed bin Hüseyin bin Muhammed Dihistânî oldu.⁸⁹ O Deylemlî idi. O İsmâiliye şubebesinden idi. Tuğrul'dan izin alıp Eş'arîliğe⁹⁰ tabi olanlara lanet etti. Ebû Osmân Sâbûnî,⁹¹ büyük hadisçi idi. Nişabûr hitabetinden azletti ve Şâfi imamlara ihanet ettiler. Ve kusuru ile üstad Ebü'l-Kâsım Kuşeyrî ve İmâmü'l-Haremeyn hazretlerini emretti. İmâmü'l-Haremeyn kaçıp Kirmân yolundan hacca gitti. Üstadı hapsettiler. Şâfi imamları büyük bir çaba ile hapisten çıkardılar. Tuğrul 7 (yedi) sene Dârü'l-hilâfe'de mülk ve yönetimde söz sahibi idi, 70 (yetmiş) sene ömür sürdü. Vefatı zamanında Kündürî⁹² hazır değil idi, hazır

174; Münecimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 18; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 124; Salim Koca, *Türkiye Selçuklular Tarihi Malazgirt'ten Miryokefalon'a (1071-1176)*, C. II, Karam Araştırma Yayıncılık, Çorum 2003, s. 4.

⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. IX., s. 400; Kazvinî, *a.g.e.*, s. 343; Râvendî, *a.g.e.*, C. I, s. 96; Abbas İkbâl, *Vezâret der Ahd-i Selâtin-i Bozorg-u Selcûkî*, Nşr. Muhammed Takî Danişpejuh-Yahya Zoka, İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran, Tahran 1338, s. 37-40; Bundârî, *a.g.e.*, s. 10; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 94, 109; Münecimbaşı, *a.g.e.*, I, s.32; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük", *TAD*, V/8-9, Ankara 1967, s. 83.

⁹⁰ Adını kurucusunun isminden alan Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin kurmuş olduğu kelam mezhebi hakkında bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Eş'ariyye", *DİA*, C. 11, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 447-455.

⁹¹ Künyesi Ebû Osman olan İsmail es-Sâbûnî, 373 (983) yılında Herat bölgesinde doğmuş, babası Nişâbur'da ünlü bir vâiz olan Ebû Nasr'ın vefatından sonra küçük yaşında vaazlar vermeye başlamıştır. Muhaddis, müfessir, hatip, vâiz gibi vasıflar ile tanınan İsmail es-Sâbûnî, Şâfi mezhebini benimsemiştir. Hadis ilminde kendisini oldukça geliştirerek uzun süre Nişâbur'da bulunan bir camide hocalık yapan İsmail es-Sâbûnî, çevresindeki kişilerden mutasavvıf âlim olarak saygı görmüştür. 70 yıl boyunca Müslümanlara vaaz veren ve 20 yıl camide hitâbet ve imamet görevinde bulunan İsmail es-Sâbûnî, aynı zamanda akaid konusunda ehl-i hadîsin fikirlerini kabul etmiştir. 3 Muharrem 449 (12 Mart 1057) tarihinde Nişabûr'da vefat eden İsmail es-Sâbûnî'nin, ömrü boyunca birçok âlimden istifade ederek çok sayıda öğrenci yetiştirmesine rağmen eserleri fazla meşhurlaşmamış ve nüshaları sonraki devirlere ulaşmamıştır. Muhammed Aruçi, "Sâbûnî, İsmâil b. Abdurrahman", *DİA*, C. 35, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 359-360; Hasan Cirit, "Kürsü ve Kitap: V./XI. Yüzyılda Vâizler ve Hadis İlmiyle Münasebetleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 53, S. 53, İstanbul 2017, s. 22.

⁹² Sultan Tuğrul Bey, Nişabur'a geldiğinde Arapça ve Farsça bilen birine ihtiyaç duymuş ve İmam el-Muvaffak el-Bestâmî'nin Ebû Nasr Amîdü'l-mülk İmâdüddîn Mansûr b. Muhammed el-Kündürî'yi tavsiye etmesi üzerine onu kâtip olarak hizmetine almıştır. Tuğrul Bey, Amîdü'l-Mülk'ü 1054-1055 yıllarında vezir olarak tayin etmiştir. Amîdü'l-Mülk, Sultan Tuğrul'un vefatından sonra, veliaht Süleyman b. Çağrı Bey adına Rey'de hutbe okutmuş ancak Melik Alp Arslan'ın tahta sahip olacağını anlayınca hutbe'yi Sultan Alp Arslan'ın adına okutarak ona vezîrlük yapmaya başlamıştır. Sultan Alp Arslan, 1063 yılında Amîdü'l-Mülk Kündürî'yi tevkif etmiş, 1 yıl hapiste kaldıktan sonra öldürtmüştür. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X., s. 45-46. Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 110; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 17; Ahmed bin Mahmûd, *a.g.e.*, I, s. 52-53; Münecimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 31-32; Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 105-108; Gıyaseddîn Muhammed b. Hümâmü'd-dîn Muhammed Hândmir, *Selçuklu Vezirleri Düstûrül-Vüzerâ'da Selçuklu Vezirleri Bahsi*, Terc. Sevgi Kübra Akdemirel, Selenge Yayınları, İstanbul 2023, s. 46-47; Mustafa Demirci, "Selçuklu Veziri Amîdü'l-mülk Kündürî ve Selçuklu Dinî Siyasetindeki Yeri", *SUTAD*, 2019, s. 221-239; Abdülkerim Özaydın, "Kündürî", *DİA*, C. 26, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 554-555; Özgüdenli, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi*, I, s. 88.

olduğunda defnettiler. Kündürî ondan nakletmiştir ki; uykumda beni gökyüzüne çektiklerini gördüm. Esen bir rüzgâr beni nur ile kuşattı. Örtülü olan işler nazarımda görünmeli idi. Burnum güzel kokular alıyordu. Bana seslendiler ki; Allah yolunda bir devlet bulmuşsun, şimdi bununla övünme ve gururlanma zamanıdır. Kurtuluş için dua ve mühür taleplerini saç. Ben dahi bekâ için yardım ve davet için müddet verdim. Dediler ki; yetmiş sene. Dedim ki; yetmez. Yetmiş dediler. Ben de geri yetmez dedim. Bir ulu ve şöhrat sahibi tekrar etti. İadeden başka bir şey ifade etmedi. Tuğrul Bey, Rey’de vefat etti. Hastalığı burun kanaması idi.⁹³ Onun iş edindiği Hânefi fikhının büyüklerinden biri olan Şemsü’l-e’imme el-Hulvânî’dir ki Abdü’l-Azîz bin Ahmed bin Nasr bin Sâlih’dir. Buhara’da çağının imamıdır. Hulvânî ismi ile tanınırdı. Bunu İbn Mâkûlâ⁹⁴ meşhur eseri *el-İkmâl*’de söylemiştir. 445 (1054) yılında Kiş’de vefat etmiş, Buhara’da defnedilmiştir. Tuğrul’dan sonra Süleymân bin Çağrı ailenin reisi ve veliahtı idi.⁹⁵ O, sultan oldu. Fakat devlet ileri gelenlerinin bazıları muhalefet edip Alp Arslan bin Çağrı (1063-1072) adına hutbe okuttular. Sabahın müjdesi ile aziz ve ilahi makam sahibinin bahtı saltanat tahtına doğdu. Devlet onda karar kıldı. Kutalmış bin İsrail’in⁹⁶ ceddî Anadolu mülkündendir. O, (Kutalmış) saltanat davasına kalkıştı.⁹⁷ Alp Arslan ona

⁹³ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 41-43; Sibt İbnü’l Cevzî, *Mir’âtü’z- Zamân Fî Târîhi’l-Âyân*, terc. Ali Sevim, TTK, Ankara 2011, s. 116; Mîrhând, *Ravzatü’s-Safâ* s. 87; Reşîdüddîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 106-107; Kazvinî, *a.g.e.*, s. 345; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 15; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 101. Sultan Tuğrul Bey’in ölümü hakkında detaylı bilgi için bkz. Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 516-532.

⁹⁴ 10 Zilkade 447 (31 Ocak 1056) tarihinde Kadı’l-Kudat olan İbn Mâkûlâ’nın vefat etmesi üzerine Sultan Tuğrul Bey’in veziri Amîdü’l-Mülk Kündürî’nin telkinde bulunması ile bu makama Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmgânî’nin tayin edilmiştir. Ayan, *Sultan Tuğrul Bey*, s. 338; Sinan Tarifçi, “Büyük Selçuklular Devrinde Kadıların Maaşları, Gelir Kaynakları ve Maddî Durumları Üzerine Bir Araştırma”, Akademik *Bakış*, C. 14, S. 28, 2021, s. 256-257.

⁹⁵ Sultan Tuğrul Bey, Çağrı Bey’in vefatından sonra onun dul kalan eşi Ebü’l-Kâsım Süleyman’ın annesi ile nikâhlanmıştır. Tuğrul Bey’in kendisinden sonra yerine bırakabileceği bir oğlu olmadığı için vasiyeti üzerine Süleyman’ı veliaht tayin etmiştir. Tuğrul Bey’in vefatı sırasında vezir Amîdü’l-Mülk Kutalmış’ı muhasara ile meşgulken Süleyman da annesi ile İsfahân’da bulunmaktadı. Vezir Kündürî orduya 700.000 dinar para ve 200.000 dinar değerinde 16.000 elbise ve silah dağıtmıştır. Ancak eski Türk Devlet geneleğine göre tahtta hanedan üyelerinin eşit şansı vardır. Nitekim başta Arslan Yabgu’un oğlu Kutalmış olmak üzere pekçok hanedan üyesi tahtı ele geçirmek ve bir hâkimiyet bölgesi elde etmek için Alp Arslan’a karşı önemli bir rakip olmuştur. Ebü’l-Kâsım Süleyman ise zayıflığını farkederek Rey’den ayrılarak Şîrâz’a çekilmiştir. Abu’l-Farac, *a.g.e.*, I, s. 316; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 26; Râvendî, *a.g.e.*, C. I, s. 114; Kazvinî, *a.g.e.*, s. 345; Reşîdü’l-dîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 107; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. III, TTK, Ankara 1984, s. 9; Özgüdenli, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi*, I, s. 135-135; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 103; Cihan Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan Fethin Babası*, Kronik Yayınları, İstanbul 2021, s. 57-59; İbrahim Kafesoğlu, “Alparslan”, *DİA*, C. 2, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 526.

⁹⁶ Çeviride esas aldığımız nüshada “Tektemiş” şeklinde yazılmıştır.

⁹⁷ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 48-49; Sibt İbnü’l Cevzî, *Mir’âtü’z- Zamân Fî Târîhi’l-Âyân*, s. 127-129; Münecimbaşı, *a.g.e.*, II, s. 13; Kazvinî, *a.g.e.*, s. 345; Ahmed bin Mahmûd, *a.g.e.* I, s. 54-57; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. III, s. 44-46; Muharrem Kesik, “Cenabi Mustafa Efendi’nin El-’Aylemü’z-Zâhır Fî Ahvâli’l-Evîl Ve’l-Evahir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları İle İlgili Kısmının

nâme gönderip ihtiras halini alan hırsından ve bağımsızlık arzusundan onu menetti. Ama o bunu kabul etmeyip itaat etmeyerek davasından vazgeçmedi. Talihsizlik ve felaketlerin önde gelen sebeplerinden olan faaliyetlerine devam etti. Rey bölgesi ve civarını talan etti. Alp Arslan onu durdurmak için hazırlıklara girişti. Nizâmü'l-Mülk dedi ki; onu durdurmak için bir zafer kazanan askerler tertip ettim. Okları asla hataya düşmez ve mağlup olmazlar. Ulema ve zâhitler korkuya kapıldı. Hepsini onay ve ihsanıyla sana yardıma gönderdim. Sonra ulu bir topluluk ile üzerlerine yöneldi. Kutalmış, astronomi ilminde bilgi sahibi idi.⁹⁸ Güzel talihine kavuşmak ve savaşın ertelenmesine sebep olmak için çorak topraklara su saldı. Sultan Alp Arslan başka bir yoldan giderek savaşta büyük bir kararlılık gösterdi. Muhaliflerin tâkati kalmayıp Rey'den kaçmaya karar verdiler. Cesetlerin arasında bulunan Kutalmış'ın yarası yoktu. Korkudan ölmüştü. Sultan onun için yas tutup ağladı. Kutalmış'ın evladı da onun astronomi ilmini kazanmıştı. Bazıları Anadolu Selçuklularının kötü inançlarına şüphe ile nispet ederler idi. Alp Arslan'ın uzun boylu olduğu ve yanaklarında güzel sakalları olduğu söylenir. Takkesinin tepesinden sakalının ucuna kadar iki zirâ'ya⁹⁹ yakındı. Saltanat tahtına cülus zamanında zayıflara, sefillere, memleket meliklerine lütuflarda ve pek çok ihsanda bulunurdu. Halifeden, Sultan Adu'd-Dîn Ebû Şücâ Burhânü Emîrû'l-Mü'mînîn lakabını almıştır. Alp Arslan, Tuğrul'un Veziri Küdürî'yi öldürdü¹⁰⁰ ve vezirlik makamına Nizâmü'l-Mülk Ebû Alî Hasan bin İshak Tûsî'yi getirdi. Nizâmü'l-Mülk, Küdürî'nin ölümüne sebep olacak şekilde Alp Arslan'ı hırslandırdı. Küdürî kâtiline dedi ki; dünya ve ahirette devlime ve sizlere hizmette bulunmam için Tuğrul Bey dünya hükümetini bana layık kıldı ve senin ilminle dünyada şehadet saadetine erdim. Vezire diyesin ki; vezirin katlini aşikâr eyledik. Çok zaman geçmeden sende ve akabinde görülen bu hal ibret rüzgârı olsun. Alp Arslan Ceyhun'dan Dicle'ye¹⁰¹ ve Bahr-ı Abâdât'dan Muhît sâhiline varıncaya kadar yüzyıllarca ululuğu ile etki edip

Tenkidli Metin Neşri", *İÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 1994, s. 1-2; Faruk Sümer, "Kutalmış", *DİA*, C. 26, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 480-481.

⁹⁸ Selçuklu devri astronomi çalışmaları ile ilgili bkz. Seyfettin Kaya, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Astronomi, Astoloji ve Gözlemevleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 46-52.

⁹⁹ Uzunluk ölçüsü birimi. Kanar, *a.g.e.*, s. 303.

¹⁰⁰ İbnü'l-Esîr, Sultan Alp Arslan'ın 456 (1063) tarihinde Tuğrul Bey'in veziri Amîdülmülk Küdürî'yi tevkif edip öldürdüğünü kaydeder. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 45-46.

¹⁰¹ 1900 km. uzunluğa sahip olan Dicle nehrinin 523 kilometresi Türkiye sınırları içerisinde yer almaktadır. Elazığ'ın güneydoğusundaki Hazar gölünün (Gölcük) ayağı ile bu gölün güneyindeki Hazar baba dağından çıkan suların birleşiminden oluşmakta olan Dicle nehri, Irak'ta denize dökülmektedir. Metin Tuncel, "Dicle", *DİA*, C. 9, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 281-282.

bozkırlarda dağları tuttu. Fars'a vardığı sırada çok sayıda hediyeler götürdü. Cümleden biri firuzeden bir kadehi uğurlu idi ki, Cemşîd¹⁰² adı nakşedilmiş idi. Fars hükümeti Fazluye ile yükselerek Horasan suyuna revan oldu. Fazluye¹⁰³ müstahkem bir kaleye¹⁰⁴ korunmak için kapandı. Mekânın dirayetine karşı koyup sultana itaatten çıkarak isyan etti. Nizâmü'l-Mülk *Vasiyetnâme*'sinde¹⁰⁵ der ki; o kalenin fethinde görevlendirildim. Elde edilen kazanca eriştim. Sonra sınır boylarındaki kalede ikamet edenlerden uzak kaldım. Kalede ikamet edenler, onları koruyan surlara iltifat etmeyip yükselen burçların koruyuculuğundan dışarı çıkmazlar idi. O sebeple düşmanlıkta inat edip direktmelerini hayretle karşıladım ve yaşanan olayları idrak ettim. Bekleme ve geri dönme arasında kaldım. Ünlü kale ehli aman dileyip feryat ettiler. Malum oldu ki o sabah üstün şahsın “İn esbaha mâeküm ğavrân” (ان اسبح ماؤكم غورا)¹⁰⁶ nidâsını kaleyi muhafaza edenler duymuş. Suları tükenmiş idi. *Kitâb-ı Mezbûr*'da (Zebur) bu durum yazılmıştır ki Horasan yolunda askerleri ve binek hayvanları telef olunca sultanın makamına giderek sıkıntılarını, zahmetlerini ve şikâyetlerini arz ettiler. Hüzünleri yüce makama ulaştı ve Sultan Allah'a güvenmelerini ve sabırlı olmalarını emretti. Vakitsiz virane bir kaleye ulaştı. Baykuş kapısına yuva yapmış ve imaret eseri bir külliye yok olmuş idi.

Şüphesiz kuşlardan başka soluk alan yoktu. Dayanıklı yer bulma ihtimali akla gelmez idi. O kader yeri bulundu, emir ve askerler rahata kavuştu. Geri kavga hallerini, susuzluklarını ve şikâyetlerini arz ettiler. Sultan bulutların göz pınarından yağmur rahmeti verip “(ve)¹⁰⁷ hüvellezî enzele mine's-semâi mâen” (هو الذى انزل من اسماء)¹⁰⁸ ilahi ile rahmetin inmesini davet etti. O esnada o kadar yağdı ki insanlar ve hayvanlar suyu

¹⁰² İran'da hüküm süren ilk ailelerden Pişdâdiyân'ın dördüncü ve en büyük hükümdarıdır. Klasik Fars ve Türk edebiyatında adı çok fazla geçmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Nurettin Albayrak, “Cem”, *DİA*, C.7, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 279-280.

¹⁰³ Gence ve civarının hâkimi Fazlûn el-Kürdî kast edilmektedir. Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 42-43.

¹⁰⁴ Sultan Alp Arslan, 464 (1071) yılında Vezir Nizâmü'l-Mülk'ü, ordusu ile Fazlûn'a ait müstahkem bir kalenin fethi için göndermiştir. Fars'ın en sağlam kalelerinden birini kuşatan Nizâmü'l-Mülk, kaleyi ele geçiremeden geri dönmek üzere olduğu sırada kale halkı susuzluktan aman dilemiş ve kaleyi teslim etmiştir. Fars vilayetinde yer alan kalenin fethi hakkında bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X., s. 76-77; Sibt İbnü'l Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân*, s. 158-162; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 29-30; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 42-43.

¹⁰⁵ Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün *Vasiyetnâmesi* hakkında bkz. Osman Gazi Özgüdenli, *Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2020, s. 41-49.

¹⁰⁶ “De ki: hiç düşündünüz mü suyunuz aniden çekilse” *Kur'an*. Mülk Suresi, Ayet 30.

¹⁰⁷ Tercümeye esas metinde adı geçen ayetin başında و (vav) harfi olmasına rağmen, Nahl Suresi 10. ayette و (vav) harfi yer almamaktadır.

¹⁰⁸ “Gökten size su indiren O'dur.” *Kur'an*. Nahl Suresi, Ayet 10.

seyrettiler. Anadolu gazasına yöneldiğinde Kerh¹⁰⁹ civarında Nik Kalesi'nin fethini şehzade Melikşâh'a (1072-1092) bıraktığını yazarlar. Ben dahi bizzat hizmet ettim. O ulu kalenin dayanıklılığı ve yüksekliği büyük bir derecede idi. Kale duvarlarına ve burçlarının en yüksek yerlerine kuşlar bile erişmekte zorlanırdı. Melikşâh'a bu durumun sebebi anlatıldı. Ansızın Allah'ın emri ile deprem meydana gelip kalenin bir tarafını bozguna uğrattı ve hendek doldu. Böylece kale zahmetsiz bir şekilde fethedildi.¹¹⁰ Bu olaydan zarar gören Hristiyanlar, İslam dinini kabul etti.

Zikredilir ki; 313 (926)¹¹¹ yılının bir vaktinde Alp Arslan Irak'ın batısındaki Hôy'a¹¹² varmıştı. Kilisenin reisi Rûm Kayseri olan Ermânûs-ı Şekâme'nûs,¹¹³ 300 000 (üç yüz bin) kafir ile Cird civarına gelmişti. Sultan 10 000 (on bin) yürekli keskin kılıç ile uğursuz Ermânûs üzerine yürüdü. “Allahümme unsur cüyüşü'l-müslimîn” duasını edip âmin dediler. Küffara karşı hamlede bulunmak gerekir ve dediler ki; eğer gayretimiz güçsüz ve yönelimimiz hatalı olursa birimizin kurtuluş bulamaması kesindir. Müslümanların soyunu düşmanlık ve hor görülme meydana geldiğinde tutmak gerekir. Sığınma yerindeki tüm zafer ordusu hayatta oldukları sürece mücadele edeceği ve küffarı meydandan uzaklaştıracağı konusunda anlaşma yaptı. Saflar, kabul edince mızraklar ve kılıçlar ile vuku bulacaktı. Kös ve kilise çanı sesi yüksek binalara ulaştı, savaş gökyüzünün gözüne girdi. İşe süratle başladı ve gökyüzü savaş seslerine kulak verdi. Gündüz bir burç sınırı aşikâr oldu ve yeryüzüne erdi. Bu konuda gündüz sıcaklığının artması sebebiyle susuzluk ve İslam ehlinin vaziyetinde düzensizlik meydana geldi. İnsanlar ızdırıp çekip ve bitap düşerek serap görmeye başladı. Sultan dahi başını dışarı

¹⁰⁹ Kerh hakkında bkz. H. Yunus Apaydın, “Kerhî”, *DİA*, C. 25, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2022, s. 285-287.

¹¹⁰ Alp Arslan'ın II. Azerbaycan ve Kafkasya seferine çıktığı sırada Melikşâh ve Nizâmü'l-Mülk, Bizans sınırı kalelerinden Biurakan ve Sümari kalelerini zapt etmiştir. Melikşâh öncülüğündeki ordu harekâtına devam ederek 456 (1064) yılında Bizanslılar tarafından korunan Meryemnişin kalesini kuşatmıştır. Çok sayıda Hristiyan'ın yaşadığı Meryemnişin'de yer alan bu kale büyük ve güçlü taşlardan yapılan dayanıklı surlara sahip olduğundan direniş göstermiştir. Günlerce süren mücadelenin ardından tesadüf eseri bir deprem meydana gelmiş ve kalenin doğu tarafı yıkılmıştır. Gün doğumunda şehre girmeye muvaffak olan Melikşâh ve Nizâmü'l-Mülk Hristiyanları kılıçtan geçirmiş, kurtulanlar da İslâmiyeti kabul etmiştir. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 50; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 24-25; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 36; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 10-11; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 141.

¹¹¹ Burada müellif 313 (926) tarihini vererek yanlışlık yapmıştır.

¹¹² Hôy, günümüzde İran'ın kuzeybatısında, Hôyi çukuru adındaki çöküntü havzasında yer almaktadır. Tuğrul Bey zamanında Selçuklu egemenliğine giren Hôy'da, XII. yüzyıl ortalarına kadar süren Selçuklu egemenliğinin ardından Irak Selçukluları, Atabeglikler ve Harezşâhlar yönetimi etkili olmuştur. Hôy bölgesi, XIII. yüzyılda Moğolların eline geçmiştir. Cevdet Yakupoğlu, “Azerbaycan'ın Hôy Yöresinde Türk Egemenliği (XI- XVI. Yüzyıllar)”, *History Studies*, C. 10, S. 2, 2018, s. 177-195.

¹¹³ Detaylı bilgi için bkz. Şerif Baştav, “Malazgirt Savaşı ve Romen Diyojen”, *Belgelerle Türk Tarihi. Dergisi*, S. 43, 2000.

çıkarp beyaz yüzü ile yalvardı. Dedi ki; ey gökyüzü ve yeryüzünün sahibi! Müslümanların işlerine kefil ol ve yıkıcı olanları uzaklaştır. İyi amel sahibi güçsüz kullarına merhamet edip bu cehennem gibi olan gündüz sıcağı rüzgârını başka bir yöne çevir. O esnada Allah'a yalvarıp ağlamasıyla rüzgâr küffar tarafına çekilip gitti ve Müslümanlar gönül rahatlığına kavuştu. Sultan dahi, galibiyet düşüncesi ile gökyüzüne şükredip gitmek için çevik atına bindi. Düşmanına hamleler edip her yöne hücum etti. Yıldırım gibi kılıcı ve çelik zırhı ile düşmanı muma çevirdi.

Havâs-ı memâlîk-i Sultânî'den bir rikâbdâr atından inip dedi ki; can nefsiniz ile Allah'a sığınm. Savaş hastalığına girmek, İslam ehlinin düzenini elden vermektir. Devletin lâyük olduğu için canını feda eden kullar iktidar ateşinin suyu ile ışık saçınlar ve şâhın zafer dönüşünü kabul etmekte karar kılınlar. Sultan dedi ki; bir yorgunluk ve sıkıntı, Müslümanların rahatlığı olsun. Onların sıkıntı ve zahmetleri bana sırf yara yangısıdır. Sonra din uğruna mücadele edenler ve Allah'ın yardımı ile gaza edenler, temellerini muhafaza etmek için sağlamlaştırdılar. Mertçe mücadele ettiler.

Sonra mücadele kılıçları ve ateşli okları zarara uğradı ve gaziler ile bir topluluğun ileri gelenleri tarumâr oldu. Talihin yüz çevirdiği vadiye kaçtılar. Günbatımı vaktinde güneş sultanın devleti üzerine doğdu ve Kayser tahtına cülus etti. Gevherâyîn,¹¹⁴ devlet ileri gelenlerinden idi. Kayser'i namzet etti. Kullardan biri Kayser'i esir edip getirdi. Gevherâyîn, tam bir hazırlık ile İslam sultanı bünyesine götürdü. Kayser, aciz ve muhtaç yüzünü sultanın huzuruna yalvararak sürüp dedi ki; eğer beni sultan fena duruma sokarsa, Rumîler birini dahi hâkim edip İslam ehline eziyetten esirgemeye çalışırlar. Günahımı affedip kin ve hor görmekten azat ederse itaat etmek için hazırım. Cihan nezaretinin koruyucu kuluyum. Sultan dahi affedip: "Hattâ yu'tû-l-cizyete an yedin vehüm sâgirûn (حتى يعطوا الجزية عن يد وهم صاغرون)¹¹⁵ kerimesi ve fikhınca her yıl 1 500 (bin beş yüz) kere 1 000 (bin) dinar cizye ve naipleri sultana gönderme şartı ile salıverip geri tahtına cülus kılıp defterini diledi.¹¹⁶ Memleketine dönmesine müsaade etti. Kayser

¹¹⁴ Sa'dü'd-Devle Gevherâyîn, 450 (1058) yılında Alp Arslan'ın hizmetine girmiş ve Malazgirt Savaşı'nda Sultan Alp Arslan'ın yanında yer almıştır. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 75; Aydın Usta, "Gevherâyîn", *DİA*, C. EK-1, Gözden geçirilmiş 2. Basım, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s. 477. Gevherâyîn hakkında ayrıca bkz. Aydın Usta, "Ünlü Selçuklu Kumandanı Sadü'ddevle Gevherayin", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağanı*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013, s. 96-111.

¹¹⁵ "...boyun büküpkendi elleriyle cizye verinceye kadar savaşınız." *Kur'an*. Tevbe Suresi, Ayet 29.

¹¹⁶ Malazgirt Savaşı hakkında bkz. Ali Sevim, *Malazgirt Meydan Savaşı*, TTK, Ankara 2020.

şehri civarına varacak, Mikhail (1071-1078)¹¹⁷ padişah olup Kayser'i ona itaat ettikleri taraftan, ruhbanıyeti tercih etti. Gerekli görülen mal ve hediyeleri sert sözler ile gönderdi. Ama Mikhail dikbaşlılık yapmakta ısrarcı olarak affedici İslam'a zararlı davranışlarda bulundu. Sultan buyurdu ki; ümerâdan her kim ki Rum hududundan bir mahal ve memleketi tasarrufuna dahil etsin, o tarafların nesli onun nesline intikal etsin. Sökmen Erzurum'u, Danişmend Kayseriye ve Amasya sınırlarını ve Emir Gûcek Erzincan'ı ve Kemâh'ı aldılar. Danişmend vilayeti nesiller boyu onların tasarrufunda kaldı. Kendisi askerlere öğretici oldu ve kademe kademe ilerleyerek hükümet ve emirlik derecesine yükseldi. Alp Arslan, Zilhicce 420 (Ocak 1030) tarihinde dünyaya geldi. 463 (1071) yılında Ceyhun'da bir kale fethetti. Kale muhafızı, edep içerisinde bir söz söyleyip sultanın kahrını ateşli sözler ile işitti. Muhabbetleri karanlık ve puslu bir bıçak gibi iken sultan temkinli bir şekilde üzerine yürüdü. Sultan dahi kötü düşünen kimse tarafına bir ok attı. Hata etmeden yürüyüp bıçakla sultanı yaraladı. Sultan Alp Arslan'ın "Li külli ecelin kitâbün" (لكل اجل كتاب)¹¹⁸ üzerine ihtişamlı ömrü sona erdi.¹¹⁹ Sultan Alp Arslan'dan geriye İlyâs, Melikşâh, Toganşâh, Arslanşâh, Tekiş, Arslan Argu, Böri adındaki evlatları kaldı.

4.7. Melikşâh bin Alp Arslan

Melikşâh bin Alp Arslan, Vezir Nizâmü'l-Mülk ile tedbirli davranıp çaba göstererek yaşça büyük biraderleri engel olmasına rağmen haşmetli tahtına cülus etti.¹²⁰

Melikşâh'ın, gönül çeken bir sureti vardı. Boyu uzundu. Yüzünde kırmızı ve beyazlıklar vardı. Bir gözünde cüzi miktarda keder görünürdü. Ancak her zaman görülebilen bir

¹¹⁷ Mikhail VII. Dukas (1071-1078) hakkında geniş bilgi için bkz. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. F. Işıltan, TTK, Ankara 1986, s. 319.

¹¹⁸ "Süreli her şeyin bir kaydı vardır." *Kur'an*, Ra'd Suresi, Ayet 38.

¹¹⁹ Sultan Alp Arslan'ın cenazesi Merv'e götürülerek babası Çağrı Bey'in yanına defnedilmiştir. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 78; Gaffârî, *a.g.e.*, s. 108; Kazvinî, *a.g.e.*, s. 347; Ravendî, *a.g.e.*, I, s. 118; Ahmed bin Mahmûd, *a.g.e.*, s. 111; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 43-44; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, s. 159-160.

¹²⁰ Sultan Alp Arslan'ın Mâverâünnehir seferindeyken yaralandığında Vezir Nizâmü'l-Mülk ve komutanlarına oğlu Melikşâh'ı sultan olarak tanıyacıklarına dair söz verdimiştir. Sultan Alp Arslan'ın vefatının ardından başta Vezir Nizâmü'l-Mülk olmak üzere önemli devlet adamlarının desteğiyle erken yaşta veliaht tayin edilen Melikşâh, 10 Rebülevvel 465 (24 Kasım 1072) yılında saltanat tahtına oturmuştur. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 59, 80-82, 91-92; Kazvinî, *a.g.e.*, s. 348 vd. Mîrhând, *a.g.e.*, s. 114-115; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 33; Mateos, *a.g.e.*, s. 146; Gaffârî, *a.g.e.*, s. 108; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 120; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 9; Abdülkerim Özaydın, "Melikşâh", *DİA*, C.29, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, s.54-57. Sultan Melikşâh hakkında geniş bilgi için bkz. Muharrem Kesik, *Selçukluların Muhteşem Sultanı Melikşah*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021.

şeydi, doğuştan değildi. Melikşâh'ın meliklik müddeti 20 (yirmi) yıldır ve ömrü 38 (otuz sekiz) senedir. Tekiş biraderidir, o sultana karşı asi davranışlarda bulundu. Sultana zarar verecek davranışlarda bulunmayacağına dair muvafakat verip yemin edince sultan onu affetti. Tekiş, verdiği sözü tutmayınca sultan onu esir etti. Sultan, onu zarara uğratmak için fermanı oğlu Ahmed'e verdi ve sultanın emriyle Tekiş'in gözlerine mil çektiler. Bozgunculuk yapıp uğursuzca esir oldu.

Zikredilir ki; Tekiş isyan ettiği vakitte, kutsal şehitleri ziyaret eden Tûsî Alî, Kudüs'ü ziyaret etti ve sevabıyla şereflenerek burada dua etti.

Nizâmü'l-Mülk'e; ne dua ettin? diye sordu.

Nizâmü'l-Mülk dedi ki; Allah'tan sultan nazarına zaferler istedim. Yüksek mevki ve azamet diledim.

Sultan dedi ki; hepimiz reâyâyâya faydalı olalım ve zaferler bulalım.¹²¹

4.8. Hikâye

Reâyâdan bir kişi Melikşâh'ın huzuruna sızlanmaya gelerek dedi ki; ben birkaç dirheme sahip idim. Eşim ve çocuklarım için bir tane karpuz aldım ki faydalansınlar. Türklerden 3 (üç) kişi elimdeki karpuzların tümünü gasp etti. Sultan onun gönlünü hoş ederek hizmetkârlarından birine dedi ki; gönlüm kavun ve karpuz diler, askerler arasında arayıp bul ve hazır etmek için acele et. Hizmetkâr, gasp edilmiş karpuzu bulup sultan için hazır etti. Sultan buyurdu ki; karpuzu kimden buldun? bulduğun kişi huzuruma gelsin. O, kullarına nispet etti. Karpuzu hazır eden memur, kölelerden biri olduğunu ve onu kaçırıp bulamadığını söyledi. Sultan, karpuzu sahibi olan köylüye bağışlayıp buyurdu ki; bu köle benim mülkümdür, karpuzuna karşı sana bağışladım. Eğer onu salıverirsen siyaset kılıcından başını kurtaramazsın. O, Türk'ün hürriyetini kendisi için 300 (üç yüz) dinara satın aldı. Köylü sultandan izin istedi. Sultan dedi ki; onunla razı olursan, sen bilirsin.¹²²

Rivayet olunur ki Irak'ta 2 (iki) kişi birinin zulmünden şikâyet için gelirken sultanın yolunda durdular. Sultan, devlete gelirken talepkarlar, adaletsizler elindeki adaletten

¹²¹ Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 68.

¹²² Krş. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 182; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 50-51; Muharrem Kesik, *Selçukluların Muhteşem Sultanı Melikşah*, s. 244.

feryat ettiler. Sultan, temkinli ve şerefli bir şekilde emniyet alınmasına karar verdi. Onlar, Humârtegin'den şikâyet ettiler. O, ümerâ arasında meşhur ve temkinli idi. Dedi ki; bizden hakkı olmayan çok meblağlar alıp birimizin dışını kırdı. Eğer Allah'ın emri üzerine gereken yardımı almaz isek, Allah bizimle senin aranda hüküm verir. Her manevi yük ve sıkıntı ihmal edilirse gündüz vakti cezada hakkımızı alırız. Sultan, bu sözden perişan olup derhal atından inip onlara dedi ki; her biriniz bir yerimden tutup beni Hâce Nizâmü'l-Mülk katına götürün. Onlar adım atmaya cüret edemediler. Sultan, yemin verince her biri altından mücevherler ile süslenmiş kollarına yapışıp sultanı zorla götürdüler. Gönlü aydınlık Vezir bu durumdan haberdar olarak acele ile gelip alçak gönüllülük ile zemini öperek dedi ki; Alemlerin Sultanı, ruhuna bu denli dert vermenin sebebi nedir? Sultan dedi ki; Ferdâ-yı Arasât'daki emir "Yevme la temliku nefsun li nefsin şey'a, vel emru yevmeizin lillah." (يوم لا تملك لنفس شيأ والامر يومئذ لله)¹²³ O günü ibret alan can evi, azamet makamına sığınarak vafını ve zor kullanan kişilerin yeryüzünün o uzun gününde adaletleri kırılmış acziyet ve hakaretlerini aşikâr etti. Onlara ilim hukukundan, sitem ve eziyetten bin soru sorulması gerekir. Onun için bu mühim olayın kefilini bugün sana bıraktım ki sonra durulması zor olan yeri benim için kolaylaştır. Vezir dahi olgunluk ile karşısındakini yüceltmek maksadıyla yeri öpüp gitti. Hemen Humartegin'in azli meselesini yazıp iddia ettikleri malları ödedi ve 100 (yüz) dinar dahi kendi tarafından bağışladı. Yaşanan çağın sahibine dedi ki; şeriata göre varlığı kesin bulunursa kısas ve bedelden fermanın mahiyetini açıklayan yazı her ne ise yerine getirilsin. Zalimler razı olup dua kitabına koyuldular.

Uğurlu Cihandar üçüncü kez Bağdâd'a geldi.¹²⁴ O, şehre her geldiğinde etrafa ses, seda ve ihtişam yayılır idi. O mübarek hükümdar, şehrin önde gelenlerine evhamlı ve hırslı bir şekilde galip oldu. Başlangıçtaki sayısız asker ve mübarek hükümdarın alametlerine ihtiyaç arzına gelenlere, bölgedeki adamlar izdihamın sebebinin bela ve rızıklarda kıtlık olarak açıklandı. Zamansız bazı zalim askerler elini gökyüzüne açarak zarar üzere ısrar etmeleri üzerine uğur ve sevinç onlara geldi. Allah'ın bol rızık ihsanı layık olur idi. Her zaman Bağdâd'a yapılan bağışın miktarını sayamazlar idi. Gece gündüz o uğurlu

¹²³ "O, kimsenin kimseye yardım etmeye gücünün yetmeyeceği bir gündür. İzin Günü, karar vermek bütünüyle Allah'a aittir." Kur'an. İnfitar Suresi, Ayet 19.

¹²⁴ Sultan Melikşâh, 4 Zilhicce 479 (12 Mart 1087) tarihinde Bağdâd'a gelmiştir. Halifenin Veziri Zâhirüddin Ebû Şücâ ve Bağdâd halkı tarafından coşku ile karşılanan Melikşâh, Halife Muktedî-Biemrillâh tarafından "Doğu ve Batının hükümdarı" ilan edilmiştir. Özgüdenli, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi I*, s. 179.

askerler aralarında tereddüt ederler idi. Hiç güç kuvvetlerinden düşmezler ve edepsizlik görmezler idi. Melikşâh, Bağdâd'a ikinci kez geldiğinde¹²⁵ Ramazan gecesi mevlit okuttu ve garip oldu. O kadar ışık yaktırdı ki, toplanan kişilerin sayısından fazla idi. Gönül açan cemiyetinde şairler ve şiirler vuku buldu. Bu beyitler o cümledendir.

4.9. Melikşâh'ın Hayırları

Saltanat ceddinde sorumluluklarının haberlerini bildirmişti. Bağdâd Câmii'ni tamir ettirmişti. Haremeyn-i şerîfeyn zâdehümâ'llahü şerefli ziyaretini gerçekleştirmiş, o yolda hayratlar yaptırmaya muvaffak olmuştur. Mushaflar çoğaltmış ve sakalar (çeşmeler) ihdas eylemiştir.

Bir keresinde 10 000 (on bin) vahşi hayvanı avladı ve 10 000 (on bin) dinar sadaka verdi. Dedi ki; bu miktarda canlıyı cansız eyledim. Yaratıcının takdirinden korkarım. Ondan sonra ne zaman av etse av adedince dinar sadaka verir idi.

Zikredilir ki Herat'da¹²⁶ Sultanın askerinden biri o diyarın faziletli Abdurrahman adındaki kişinin evinde konaklamış idi. O asker bir gece sultanın meclisinde dedi ki; Abdurrahman devamlı olarak şarap içmek ile meşgul olmaktadır. Adaletli sultan bu söze inanmayıp araştırarak bilincinde anlaşılır hale getirdi. Ardından o iftiracıya buyurdu ki; hakikat anlaşılımsın ve bu sözü söyleyenin kim olduğu ortaya çıksın. Doğruyu söylemezsen vallahi siyaset kılıcı ile başını gövdesinden ayırıp sokak köpeklerine yem ederim. O dahi dedi ki; hak budur ki, Abdurrahman'ın gönül açan bir evi ve eşi vardır. Eşsizliği ve yüceliği daimdir. Nikahlı karısının gönlünü hoş tutmaya yakındır. Hâce Vezirden dilerim ki; ikisi de maktul olup bana gönderilsin. Sultan, onu değerli

¹²⁵ Sultan Melikşâh, 484 (1091) yılında Nizâmü'l-Mülk ve Tâcülmülk'ün de dahil olduğu devlet erkanı ile Bağdâd'ı ikinci kez ziyaret etmiştir. Melikşâh'ın Bağdâd'a yaptığı son ziyaret 484 (1092) tarihinde meydana gelmiştir. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 123-124, 203-204.

¹²⁶ Horasan bölgesinin önemli bir vilayeti olan Herat, Afganistan'ın batısında bulunan Herîrûd Irmağının kıyısında çok eski devirlerde kurulmuştur. Bazı coğrafyacılar, verimli Herîrûd vadisinde yer alan kentler arasında Herat'tan söz ederler. Bu bölge Büyük İskender'den sonra İskenderiye ismiyle anılmıştır. Herat, hudut bölgesinde önemli bir ticaret merkezi konumunda yer alması hasebiyle el değiştiren mühim bir askeri üs olmuştur. Gazneli ve Selçuklu hâkimiyeti arasında el değişen Herat, Sultan Sencer'in ölümünden sonra 552 (1157) yılında Oğuzların hâkimiyetine geçmiştir. Daha sonra 571 (1175) yılında Gurluların hâkimiyetine giren Herat, 605 (1208) yılında ise Moğol hanedanına tâbî olan Tuluy'un egemenliğine girmiştir. Yâkût el-Hamevî, *a.g.e.*, V, s. 396-397; Mustafa Şahin, "Herât: Horasan'ın Kalbi, Hindistan'ın Anahtarı", *Orta Çağ Türk İslam Şehirleri-I*, s. 155-216; Recep Uslu, "Herat", *DİA*, C. 17, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 215-218.

huzurundan ve meclisinden kovup uzak bir külliyyeye gönderdi. Allah'a şükredip vefakârlık gösterdi ve sadaka dağıttı.¹²⁷

Sonra 468 (1076) senesinde Sincâr'da Sencer (1119-1157) dünyaya geldi. (Melikşâh'ın) 1087'de Tamgac Han'ın kızı olan Terken Hatun'dan¹²⁸ Mahmûd isimli evladı doğdu. Sihatli evladı Ahmed'i veliaht ilan etti. (O), 480 (1088) yılında 21 (yirmi bir) yaşına girdiğinde vefat etti. Bağdâd sokaklarında kadınlar onun için övgülerde bulunup ağladılar ve bir hafta kimse atına binmedi. O yıl Herat Pîri Şeyhü'l-islâm Abdullah bin Alî bin el-Ensârî el-Azîz vefat etti.

Rivayet edilir ki; İkinci nöbette Rum sınırına geldi ve Kayser onun kastında oldu. Bir gün büyük avcı ile asker olmuştu. Rumlar arasında av yaptılar. Vezir gece vakti sultanın feryadını işitip yanına gitti. Gece vakti elçi kılığında Kayser katına vardı ve anlaşmada karar kıldı. Kayser dedi ki; sizden bir topluluğu tutup getirmişler. Nizâmü'l-Mülk dedi ki; bizden önce çeşitli haberler yoktu, memleket hizmetlerinden olsunlar. Kayser, cümlesini ona teslim etti. O, hiçbirine iltifat ve ilgi göstermeyip yola koyuldu. Kayser, askerinden ayrılıp piyade olup yeri öptü. Aynadaki yüzünde kurtuluş, Allah'tan başkasına minnet etmeme ve insanlara iltifattan başka görünen bir şey yoktu diye itiraz etti. Sonra Kayser ile cenk ettiler, Kayser esir oldu. Sultanın huzuruna gelip tapınarak teessüf etti. Sultan dedi ki; bu harpten isteği kudret idi. Sonra Kayser'e aman verip, onu hükümet merkezine gönderdi. Vezir, Berkıyruk'un (1094-1105) veliaht olmasını diler idi. Ancak Terken Hatun harem sultanı idi. Oğlu Mahmûd'un veliaht olmasını istemekte idi. Bu meseleden vezir ile aralarında bir anlaşmazlık meydana çıktı ve ondan sonra Vezir bu düzeni helal kabul etti.

Zirâ torunu Osman'a Merv yönetimini bıraktı. Tüzün'e Merv şahneliğini verdi. Osman, gençlik gururu ile şerefli ecdadının makam ve yüceliğinin ikbâli artan yönetici Tüzün'ü hapsetti. Tâcü'l-Mülk, yaşanan olayları sultana arz etti. Sultan, Vezire sert bir haber gönderip dedi ki; Vezirlik vekaletini bırakıp şimdi saltanat ortaklığı iddiasına mı

¹²⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 184.

¹²⁸ Terken Hatun, gösterişli bir çeyiz ve büyük bir kervan ile 457 (1065) yılında Selçuklu sarayına gelin olmuş ve çok geçmeden Melikşah'ın, babası Alp Arslan tarafından veliaht tayin edilmesi ile yıldızı parlamıştır. Sultan Melikşah'ın Terken Hatun'dan Dâvud, Ahmed, Mâh-Melek Hatun ve Mahmûd adlı dört çocuğu olmuştur. Terken Hatun el-Celâliyye, 1094 yılında vefat etmiştir. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X., s. 203; Ergin Ayan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 60-64. Mehmet Ali Kapar, *Sultan Melikşah*, NEÜ Yayınları, Konya 2021, s. 128-132; Gülay Ögün Bezer, "Terken Hatun", *DİA*, C.40, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011 s. 510.

başladın? Vezir de sert sözler gönderip ceza aldığı suçlarını bağışladı. Sonra dedi ki; onun devleti, benim devletime bağlıdır ve onun zararı benim zararıma bağlıdır. Bu sözler sultanın ağına gitti. Sonra Vezirin dedikleri meydana çıkıp, Vezirden sonra sultanın bekası olmadı. Kısa zaman sonra dinsizlerin fedaisi tarafından yaralanıp vefat etti.

4.10. Vezîr Ebû Alî Hasan İbn-i İshak Nizâmü'l-Mülk

Nizâmü'l-Mülk'ün¹²⁹ babası, Tus kasabasından bahtsız ve fakir bir dihkân idi. Bebekken annesi vefat edince, babası onu gezdirip süt annelere verdi. Onlar, sevap kazanmak için bebeğe süt verirdi. Bu vaziyette gelişme gösterip dinî terbiye ile eğitim aldı. Arap ilimlerinde kâmil, fıkıh ve hadiste faziletli kabul edilen biri idi. Şâfî mezhebinden idi. Divân işleri ile meşgul olup bazı divân makamına geldi. Çağrı Bey zamanında Belh¹³⁰ işlerini zapt eden Ebû Alî sonra Alp Arslan hizmetine girerek itibar ve şöhret kazandı. İbn-i Şâdân vefat edince, Alp Arslan onu tayin edip sonra kendi vezaretini ona verdi. Tuğrul'dan sonra kıymetli saltanata Alp Arslan sahip olunca onu vezirlik makamına getirdi. Ondan sonra Melikşâh'a vezir oldu. Hadis rivayet edip hadis ehline kulak verdiler. Üstad Ebü'l-Kâsım Kuşeyrî, meclisine hazırlanır idi. Bağdâd meclisinde hadis imla etti ve büyük imamlar hadis hazırladılar. Dedi ki; bunda bir merteye yoktur ama kastedilen hadis düzenleme işine girmek mübarek taifenin sayılı şerefini bulmaktır. Ezan vaktinde her işten vazgeçip ezan bitene kadar namazdan gayrı bir işe başlamazlar idi. Şeyh Ebü'l-Hasan Eş'ariye la'n bid'atın Kündürî ortaya koymuş idi, onu yüceltti. İmâmü'l-Haremeyn ve Üstâd Ebü'l-Kâsım Kuşeyrî o bela yüzünden vatanlarını terk edip gurbete gitmişti, geri geldi. Ona müracaat etmekte tereddüt ederler idi. Onlara karşı gelip mahalline geri dönerdi. Ancak Ebû Alî-i Fârmadî geldiği zaman, ona intikal edip onun yerine cülus ederdi. Vezir der ki; onlar emsali bana övgü edip davranışlarıma süs verirler ve acımı arttırlar. Ebû Alî ayıbımı beyan edip nefsime

¹²⁹ Asıl adı Hasan b. Ali b. İshâk b. el-Abbas et-Tûsî olan Vezir Nizâmü'l-Mülk, Sultan Alp Arslan ve Melikşâh dönemlerinde yaklaşık 30 yıl vezirlik görevini yürütmüştür. Devlet yönetimi ile ilgili kazanmış olduğu tecrübeleri *Siyasetnâme* adlı eseri ile ortaya koyan Nizâmü'l-Mülk Selçuklu Devleti'nin önemli devlet adamlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Nüveyri, Şehabeddin Ahmed, *Nihayetu'l Edeb fi Fununi'l Edeb*, XXVI, Nşr. Mustafa Fevvaz, Kuşeyli Fevvaz, Beyrut, s. 191.

¹³⁰ Amüderiyâ'nın güneyinde yer alan Dehâs nehri üzerinde kurulmuş olan Belh, İslam medeniyet ve kültür tarihinde oldukça mühim bir yere sahip olduğundan "Kubbetü'l-İslâm" ve "Dârü'l-fikh" adı ile anılmıştır. Bir rivayete göre kâğıt ilk kez Belh'te üretilmiş, hadis, fıkıh, tıp ve coğrafya gibi alanlarda yetişen âlimler Bağdâd ve Dimaşk başta olmak üzere şehirlere yayılmıştır. Yâkût, *a.g.e.*, I, s. 479; Tahsin Yazıcı, "Belh", *DLA*, C.5, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 410-411.

zulmettiğinden, kötü davranışlarımdan geçerim ve günahsız, iyi davranışları seçerim. Derler ki; meclisinde cülus etmez idi ve her durumda iki rekât nafîle namazı kılar idi. Tilâvet vaktinde tekke etmez idi. Her nereye gitse Kur'ân-ı Kerîm'ini yanında götürür idi. Pazartesi ve Perşembe orucunu terk etmez idi. Melikşâh sorumluluklarında eksiksiz yüceliğe erişme meclisine dahil olmaktan menedilmiş değil idi. Bir keresinde hâciplerden biri arz-ı hâle gelen bir düşkünü geri çevirdi. Aydınlık bir gönlü olan Vezir bu durumdan haberdar olunca görevliyi azarlayıp dedi ki; derman, dermansız ve çaresizler için var, yoksa haşmet sahibi makam sahibi olmak için gerekenlere yol bulurlar. Hâcîp üzerine zayıflara ve çaresizlere eziyet vermek düşer. Nişabur ve Bağdâd ve Belh ve Herât ve İsfahân ve Basra ve Musul ve Âmid ve Merv'de medreseler inşa etmiştir. Tayin ettiği müderrislere talebelik edip, ilmî kaynaklara itibar etmiştir. Derler ki; ilk medrese inşa eden odur, fakat bu yanlıştır.

İbn-i Mâkûlâ nakleder ki; bir gün, ihtiyaç sahiplerinden biri yazılı bir kâğıdı Nizâmü'l-Mülk'ün önüne attı. Divitine dokunup, elbise ve sarığını siyah etti. Asla değişmeyip içi ferahlamadı. Yüzünde sıkıntı ve kasvet görülmedi. Dedi ki; adamın iş ve özürden hâli olmaz. Onların dahi bizim gibi nice ihtiyaçları vardır. Yüce Allah hazretinin bizi onlardan üstün tuttuğu şükranesine onları kardeş edinmek münasip değildir.

Onun devrinde kabiliyetli ve âlim ulema dünyada herkesten ayrılır ve kendi başına olur idi. Dediler ki; Hemedân'da idi, oğlu Müeyyidü'l-Mülk Belh'den geldi, evlenmek için Bağdâd'a doğru yola çıktı. İnsanların ihtiyaçları ile meşgul olduktan sonra yola koyuldu. Müezzin ezana başlarken nazarı onun ile ilgili oldu. Müeyyidü'l Mülk dahi yeri öpüp saygı gösterdi. Vezir, şerefli oğlunu yanına getirip iki gözünün arasından öptü ve onu Bağdâd tarafına görevlendirdi. Yola çıkıp dinlendiklerinde, mutlu gözlerinden hasret gözyaşı akarak dedi ki; bir bakkalın hali benim halimden üstündür. Karar verilen rızkını gündüz toplayıp, gece eşi ve çocuklarının yanına gideriz. Oğlu dünyaya geldiği zamandan beri gözü doyasıya görmemiştir. Sıkıntılı işler ile gündüz meşgul olup, geceden sabaha kadar daima bıkkınım. Fikrim şudur ki; her şehre layık kimdir ve her makamın layığı nedir bilip tedarik edeyim. Sultanın rızası ve endişesi fesat ve kötü işlerin defî her an ve her zamanda vakîdir. Sonra Allah'ın emrettiği işler ile meşgul olayım ve nice ahiret layığına hazır olayım. Böyle deyip şefkat galip oldu ve gözünde hasret gözyaşı meydana geldi.

Zikredilir ki; arzu ederdim ki bir köye mâlik olayım ki bir mescidi olsun ve huzurlu bir kalp ile ibadet edeyim. Sonra hemen bir kıta yazı ile bir mescit talebinde bulundum.

Şimdi bir kuru ekmeğin miktarını sorma ile bir mescid temennisi ile yetinip sözü kısa kestim.

Zikredilir ki, Ebü'l-Kâsım ile Horasan Amîd'i¹³¹ oturup yeme içme ile meşgul idiler. Bir aciz Amîd'in yanına oturmuş idi. Amîd'in onunla müvekkileden nefreti Vezire aşikâr olacak idi. O başı kesik eli bir tarafa davet edip kendi onunla müvekkile eyledi. Bağdâd'da saraya dönüp Sultan'a ulaşarak casusluk vaktinde menziline döner idi. Öğlene dek halvetinde ibadet ile meşgul olup namazdan sonra meclis düzenler idi. Huzurunda biz cüz hadis Şeyh önünde okunur idi. O Şeyh bir tarafta cülus eyler idi. Ve fıkıh alimleri şer'iyye meselelerinden karşılıklı konuşarak fikir tartışır idiler. O esnada halk havadan sudan konuşur idi. Her gün 100 (yüz) dinar sadaka verirler idi. Derler ki son sözleri şunlar idi; katilimi katletmeyesiniz, ben onu affettim. Sultan onun sözlerini işitti, ibadetine gelerek bir zaman yanında oturdu. Sultanın huzurunda Allah'ın rahmetine kavuştu.

Zikredilir ki; Mûsulî müneccim astronomi ilminde marifetli bir usta ve olaylarda kendi akranlarına göre üstündü. Hâce'nin çekinen hizmetçisi seferde sürekli çalışır idi. Sevinçle sarayına ne zaman geçeceğini araştırdı. O dedi ki; senden sonra 6 (altı) ay geçince pak ruhlu kutsal aleme uçar idi. O müneccimin seferinden sonra Nişabûr'dan kim gelse onun halinden haber alır idi. Sağlık ve selametinin yerinde olduğu haberini aldığı anda mutlu olur idi. Ansızın bir gün ölüm meydana geldi ve ulak vefat haberini götürdü. Hâce'nin haddinden fazla olan hüznü ve kederi sona erince mazlumlar ile helalleşmeye başladı ve fukaraya esirgmeden bol ihsan verdi. Vakıflar kurarak köleleri azat etti. *Vasiyetnâme*'sini yazıp arazisine ihsan tohumları ekti ve o hükmün meydana gelmesini bekledi. Sonunda olayın akıbeti meydana geldi. Ebü'l-Hüseyn Taberî rüyasında gördü ki; gökyüzüne yıldızlar ile "Bütün insanlar için adaleti sağlayan" yazılmış. Nizâmü'l-Mülk'ü uykuda gördüler ki mücevherler ile bezenmiş altından yapılmış bir taç takmış idi. O menzile erişmesinin sebebini araştırdılar. Sonsuz ilahi rahmetinden gayri sebebi yoktur dedi. Halifenin kızının Sultan'dan, Cafer adında oğlu doğdu. Bağdâd'a üçüncü gelişinde Vezirin katlinden sonra Halife Müstazhir'i veliaht ilân etmiş idi. Sultan Cafer'i veliaht edip, Bağdâd'ı kendisine teslim etmesini ve

¹³¹ İlk kez Sâmânî devlet teşkilâtında görülen, Orta Çağ'da bazı İslam ve Türk devletlerinde karşılaşılan bir memuriyettir. Detaylı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Amîd", *DİA*, C. 3, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 55.

Basra'ya gitmesini teklif etti. Halife birkaç yardıma ve çalışmaya başlasa da fayda sağlamadı. Sonra 10 (on gün) mühlet istedi. Günlerini oruç tutarak geçirip Allah'ın huzurunda Melikşâh'a beddua etti. Melikşâh, Bağdâd'ta vezir olayından sonra vezaret hilati Terken Hatun'un Nâibi Tâcü'l-Mülk'e giydirilsin diye buyurdu. Henüz giydirilmeden Sultan ava gitti. Sultan, av etini yediğinde ateşlendi ve ateşi artarak onu düşkün duruma soktu. Şevval ayının üçüncü günü hastalanıp geri döndü. Nizâmü'l-Mülk'ün ölümünün¹³² ardından sonra Melikşâh'ın ömür müddeti 35 (otuz beş) gün idi.¹³³ Melikşâh'ın memleketinin sınırları Kaşgar'dan Kudüs'e varınca ve Konstantiniyye yakınlarından Hint Denizi'ne varıncaya kadar idi ve bu memleketlerinin tamamı Nizâmü'l-Mülk'te idi.

Zikredilir ki; Nizâmü'l-Mülk, bir keresinde hacca gitmek için Sultandan izin alıp Dicle kenarına çadır kurdu. Büyük fıkıh âlimlerinden biri der ki; bir gün vezirin huzuruna varmayı diledim. Çadırının kapısında bir fakir gördüm ki yüzünde Hakk'ın nuru açıkça görünür, yaratılışındaki Allah korkusu parlar idi. Elime bir yazı verdi ve bunu Vezire iletmemi istedi. Ben de onun emanetini muhafaza ederek okumadım. Sonra yazıyı Vezire verdim. Vezir okurken o kadar ağladı ki ben o yazıyı ulaştırdığıma bin pişman oldum. Sonra Vezir dedi ki; Ey şeyh, bu yazının sahibini huzuruma getir. Ben de çıkıp etraflica araştırdım ancak o fakiri bulamadım. Nizâmü'l-Mülk'e durumu haber verdiğimde dedi ki; Hazreti Peygamberi rüyamda gördüm. Bana buyurdu ki; Hasan'a diyesin ki Mekke'ye varıp neylersin? Senin haccın buradadır. Türk'ün yanında ol ve ihtiyaç sahiplerine yardım et. Sonra Vezir dedi ki; keşke o fakire ulaşabilseydim. O fakiri Dicle kenarında bulup Vezirin kendisini görmek istediğini söyledim. Dedi ki; benim Vezir ile ne meselem vardır? Bir emanetim var idi, teslim ettim.¹³⁴

Şeyh bin Salâh der ki; O fakir Şeyhü'ş-Şüyûh (Şeyhlerin Şeyhi) şeklinde tanınmaktadır. Melikşâh devrinin büyük fıkıh âlimlerinden biri İmâmü'l Haremeyn Abdü'l-Melik Cüveynî'dir.¹³⁵ İmâm Gazzâlî onun öğrencilerindendir. Derler ki; Bir kere İmâm

¹³² Nizâmü'l-Mülk'ün ölümü için bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 177; Nüveyri, *a.g.e.*, XXVI, s. 190-191; Azîmî, *a.g.e.*, s. 28; Bundarî, *a.g.e.*, s. 62-63; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013, s. 554-555.

¹³³ Melikşâh'ın ölümü hakkında bkz. Nüveyri, Şehabeddin Ahmed, *a.g.e.*, XXVI, s. 192-193; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl'ü-Tarih-i Dimaşk*, Neşr. H. F. Amedroz, Catholic Press, Beyrut 1908, s. 121; Hüseyinî, *a.g.e.*, 49; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 210.

¹³⁴ Muharrem Kesik, *Selçukluların Muhteşem Sultanı Melikşah*, s. 213-214.

¹³⁵ el-Cüveynî, 4 (dört) yıl boyunca Mekke'de ikamet etmiş, burada ders ve fetva vermiştir. Bu nedenle kendisine İmâmü'l-Haremeyn lakabı verilmiştir bkz. Zekeriyya Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd ve Âhbârü'l-İbâd*,

Gazzâlî'ye “ya Fakih!” diye hitap etti. Gazzâlî bu hitaptan memnun olmayarak eserini inceledi. Sonra imamı bir yolculuğa gönderdi. Kitaplar ile dolu idi. Dedi ki; bu kitapların tamamını bana getirip ittifak etmeyince Fakih ismini bildirmediler. Zamanında yaratılan ve önde gelen herkes Müslüman idi. O imamın insanlar hakkında güzel inançları ve halkın sözlerine olgunluk ile boyun eğmesi o derecede idi ki bir kere Sultanın meclisindeki dostları Ramazan'ın sonunda sultanın da ziyade etme istediğini görüp helal şehitlik bakışına göre davrandılar. Sultan dahi davul çaldırıp bayram olması için hüküm verdi. İmam haberdar edilmesi için minareden nida ettirmiş ki; İmam buyurdu, yarın bayram değildir, kimse orucunu bozmasın. Sabah olduktan sonra kimse bayramgâha gitmedi. Sultan bayramı düzelttiği için pişirilen çeşit çeşit yemekler ziyan oldu. Düşmanlar bu durumu fırsat bilip imam hakkında tebgiz (gazap) olacak sultan onlara muhalif olarak bazı sözlerde bulundu. Sultan bile gazaba gelip imamı talep etti. Meğer imamın tülbentini bururlarmış. Sarık hazır olmadığı için cihetten azmi dergâh eyledi. Sonra Sultanın meclisine geldi. O, hafifletse de Sultanın gazap ateşini tutuşturdu. İmam yüksek sesle selam verdi. Sultan selamı reddettikten sonra hırs ile itiraz edip o hafifletmenin sebebi nedir? diye soru sordu. İmam dedi ki; bu ahlaki davranışıyla saygınlık kazanmıştır. Sarık yıkanmakta idi. Sonra mahalden ödünç alınca, sultanın fermanındaki itaati ve tembelliği zor bulunur idi. Süratle emre itaate gelmeyi icap eyledi. Sultan dedi ki; sonra emrimize bu mertebede itaat lazım imiş. Bayram konusunda verdiğimiz emri iptale gayret ne sebeple reva görüldü? İmam buyurdu ki; Şer-i mübîn ve dîn-i metîn gereği olan işlerde sultanın bize tabi olması gerekir. Diğer işlerde ise bizim sultana itaat ve izinden gitmemiz gereklidir. Sultan güzel bir özür ile İmam'ın gönlünü alarak ikramlarda bulundu ve menziline gönderdi. Şeyh Ebû İshâk Şîrâzî ile Halife arasında Horasan'a geldikleri zaman tartışma meydana geldi. Gazzâlî ile olan mâkâlâtın bazısında Şeyh'ten düşmanca bahsettiler. Şeyh ona ömrün kısa olsun diye dua etti ve Gazzâlî'ye bereket arzuhalini verdi. İkisinin de duası kabul oldu. İmâmü'l-Haremeyn 477 (1085) tarihinde vefat etmiştir.¹³⁶ Onun, anlaşma yaptığı ilim

Neşr. Hâmahullâh Veleddü's-Salem, Darü'l-Kütüb el-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1971, s. 386-387; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. X, s. 46.

¹³⁶ İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî kast edilmektedir. Okutma ve eser yazma faaliyetleri ile meşgul olan Cüveynî fıkıh, kelâm, tefsir ve hadis çalışmaları ile bilinmektedir. Kelâm ve usûl-i fıkıh ilimlerinde otorite kabul edilen Cüveynî, Şâfiî mezhebine ait fıkıh ve usul kitaplarında “İmam” şeklinde anılmaktadır. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. X, s. 133-134; Abdülazîm Mahmûd Ed-Dîb, “İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî”, *DİA*, C.8, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 141-144.

adamları Ömer bin İbrâhîm Hayyâm ve Ebü'l-Kıyâs Nûker'dir. Celâlî Takvim¹³⁷ onların ittifakı ile oluşmuştur. İkisi de İbn Sînâ düşüncesinde derler ki; Gazzâlî, Hayyam'dan Muhit'i okudu ve "İnne fi halkıs-semavati vel ardi"¹³⁸ (ان فى خلق السموات والارض) kerimesini tefsirine meşguldüm dedi. Meb'ûn ibn Necîm Vâsîfî ve Ebü'l-Muzaffer İsfirâzî onun devrinin ilim adamlarındandır. Onlar, o devirde olan gözlemevine mensup olan zümre içerisindeydiler. Derler ki; meşhur imamlardan Fahrü'l-İslâm Ebü'l-Yûsr Pezdevî o devrin ulemasındandır. Pezde, Nesef¹³⁹ şehrinde yer alan bir köydür. Usulü ile meşhur metni *Câmi'-i Kebîr* ve *Sagîr*'ı yazmıştır. İki cilt *Mebûsût* yazmıştır. Ebû Nasr ibn Mâkûlâ bin Alî bin el-Vezîr Ebü'l-Kâsım eksiksiz dereceye ulaşmış bir müelliftir. Onun devrinde Şâir Abdü'l-Bakî Muhammed bin Hüseyin bin Bâkbâ Kirmân'da vefat etti. Gökyüzü, Hâdîs-i Şerif ile şereflenmiştir. Ancak şeriatta ayıplanmış idi. Zikredilir ki; gaslettikleri zaman kefende bir makbuz buldular ve zorla açtılar.

4.11. Berkyaruk Saltanatının Zikri

İhtişam ve şevketin dayanağı Melikşâh hayatını kaybettikten sonra zevcesi Tamgac Han'ın kızı Terken Hatun Sultanın vefatını askerlerden gizli tuttu.¹⁴⁰ Bu nedenle onun gibi bir padişahın arkasından yokluğuna bir ah çekilmedi. Kimse Melikşâh'ın yasını tutmadı ve namazını kılmadı. Sonra Terken Hatun Sultanın mührü ile İsfahân'a bir ferman gönderdi. Kalenin zaptı için subaylarından azledilmiş ve güvenilir olanlarından birini görevlendirdi. Berkyaruk, sultanın selâmette olan evladı idi. Terken Hatun, onu İsfahân'da hapsedirdi. Kendi oğlu Mahmûd'un saltanat makamına erişmesi konusunda gayret etmeleri için ümeraya hediye ve mallar dağıttı. Sonra, Halife Mahmûd'un adına hutbe okudu.¹⁴¹ Ardından Sultan Melikşâh'ın vefat haberi İsfahân'a¹⁴² geldi. Nizâmü'l-

¹³⁷ Sultan Melikşâh tarafından hazırlatılan güneş takvimi, ismini Sultanın Celâlüddeve lakabından almaktadır. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 186. bkz. A. Necati Akgür, "Celâlî Takvim, *DİA*, C.7, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 257-258.

¹³⁸ "Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılmasında..." *Kur'an*. Ali İmran Suresi, Ayet 190.

¹³⁹ Semerkant ile Ceyhun nehri arasında yer alan Nesef, Kaşka-Deryâ vâdisi üzerinde kurulmuştur. Kılıç Arslan Mavil, "Bir Hanefî-Mâtürîdî Âlimi Ebü'l-Berekât en-Nesefî", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 22, S. 1, 2013, s. 57-83.

¹⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 181,184.

¹⁴¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 146,181.

¹⁴² İsfahân, İran'ın orta batı kesiminde yer alan dördüncü büyük tarihî şehir ve eyalet merkezidir. Şehrin dinî ve etnik yapısı zaman içerisinde bölgeye göç eden toplulukların etkisi ile değişiklik göstermiştir. Selçuklular devrinde Sultan Melikşâh'ın, devletin merkezini Rey şehrinde İsfahân'a taşımasıyla şehrin gelişmesinde önemli katkılar sağlanmıştır. Sultan Sencer döneminde ise doğu işlerine ağırlık

Mülk'ün memleketlerinde ise Berkyaruk adına hutbe okudular.¹⁴³ Resm-i ismini zîver u fazza vezir eylediler. Terken Hatun, oğlu Mahmûd ile askerlerini toplayıp Berkyaruk'u zapt etme hazırlığı ile İsfahân'a yöneldi. Berkyaruk ise destekçileri ile Rey taraflarına gitti. Terken Hatun da arkasından askerlerini gönderdi. Onlardan bazıları Berkyaruk'un tarafına geçip onu destekledi ve mağlup olmak istediler. Berkyaruk geri dönerek cesur yüzünü İsfahân'a çevirdi. Tâcü'l-Mülk,¹⁴⁴ ona yardımcı oldu ve Nizâmîleri yok etmek için gayret gösterdiler. Maiyetini Bağdâd'a iletip astılar. Tâcü'l-Mülk, Şeyh Ebû İshâk reddetmiştir. Türbe için imar çalışmaları başlatmış ve Tâciyye adında bir medrese inşâ etmiş idi.¹⁴⁵ Bu durumda Bağdâd'da Berkyaruk adına hutbe okundu. O esnada Tutuş bin Alp Arslan (1079-1095) Şam hâkimi idi¹⁴⁶, saltanata talip oldu. Kasîmü'd-devle Aksunkur¹⁴⁷ da onun ardı sıra gitti. Berkyaruk, onları savuşturma niyeti ile yola koyuldu. Aksunkur ve Melikşâh'ın bazı kulları onun devletini destekleyerek Tutuş'un yanında oldular. Tutuş, Aksunkur ile savaştı ve onu yakaladıktan sonra katletti. Diyâr-ı Bekr ve Azerbâyçân'ı zapt etti. O da 1 000 (bin) asker ile İsfahân'a sefere çıktı. Terken Hatun ondan önce vefat etti. Mahmûd'un ümerâsı onu tutup kuvvetine bakıp gittiler. Ansızın Mahmûd çiçek hastalığına yakalanıp hayatını kaybetti.¹⁴⁸ Berkyaruk'un devleti

verildiğinden İsfahân eski önemini kaybetmiştir. Osman Gazi Özgüdenli, "İsfahân", *DİA*, C. 22, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 497-498.

¹⁴³ Melikşâh'ın ölümü üzerine Nizâmü'l-Mülk'ün adamları İsfahân'da silah depolarını yağmalayarak şehirde hâkimiyeti ele geçirmişlerdir. Berkyaruk'u hapisten çıkararak, onun adına Rey'de hutbe okutup, hükümdar ilân etmişlerdir. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 185.

¹⁴⁴ İbn Dârüst olarak da bilinen Ebü'l-Ganâim Tâcü'l-Mülk, İranlı bir vezir ailesi soyundan gelmektedir. Büyük Selçuklu Devleti nüfuzlu kumandanlarından Serheng Savtegin'in hizmetinde Kirman, Fars ve Irak'ta vazifesini yürütmüş, daha sonra Sultan Melikşâh'ın sarayına girmiştir. Tâcü'l-Mülk, hazine ve sarayın işleri, şehzade eğitimi ile idarî işlerle ilgilendikten sonra Terken Hatun'un veziri olmuştur. Tâcül-Mülk, rakip olarak gördüğü Nizâmü'l-Mülk'ü Sultan Melikşâh nezdinde itibarsızlaştırmak için gayret etmiş ve onun ölümünün ardından vezirlik makamına gelmiştir. Ravendî, Tâcü'l-mülk'ün gösterişli, iyi huylu, fazilet ve himmet sahibi olduğunu kaydeder. Râvendî, *a.g.e.*, I, s.130-131; İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, s. 72-73; Abdülkerim Özeydın, "Tâcü'l-mülk", *DİA*, C. 39, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 359-360.

¹⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. XI, s. 160; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, XXXV, Tahkik Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Darü'l Kitab el-Arabî, Beyrut 1994, s. 166-167.

¹⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 188-189.

¹⁴⁷ Sultan Melikşâh döneminin ünlü emirlerinden Ak-Sungur, Suriye Seferi'ne katılmış, Halep'in zapt edilmesi üzerine 1087 yılında Kasîmüddevele unvanı ile Halep valiliği görevine getirilmiştir. Sultan Melikşâh'ın vefatının ardından saltanat mücadelesine katılan Tutuş'un Halep üzerine yürümesi üzerine Aksungur, Tutuş'un emrine girmiş, daha sonra Berkyaruk'un tarafına geçmiştir. 1094 yılında Tutuş tarafından esir alınan Ak-Sungur hayatını kaybetmiştir. İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, s. 73-75; Suhayl Zakkar, *The Emirate of Aleppo (392/1002-487/1094)*, London 1969, s. 194; Coşkun Alptekin, "Aksungur", *DİA*, C.2, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 296. Ayrıca bkz. Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK Ankara 1990, s. 72-97.

¹⁴⁸ Annesi Terken Hatun'un vefatı üzerine şehirdekiler Berkyaruk'un içeri girmesine mâni oldular, fakat daha sonra hileyle onu yakalayıp tevkif etmek üzere İsfahân'a girişine mücadele ettiler. Berkyaruk İsfahân'a yaklaşınca kardeşi Mahmûd çıkıp onu karşıladı. Berkyaruk şehre girince çevresini kuşattılar.

gözünü, Tutuş'u kontrol altına almak için asker çekti. Tutuş bozguna uğrayıp kaçmak üzere iken suya düşerek boğuldu ve hayatını kaybetti.¹⁴⁹ Tutuş'un cesedini bulup İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe radiya'llahü anh mezarı yakınına defnettiler. O devirde Horasan hâkimi olan Alp Arslan'ın oğlu Arslan Argun, zalim ve kan dökmekten hoşnut olan biri idi. Memleketindekileri ondan korkmadan helak ettiler. Berkyaruk, Horasan'ı Sencer'e layık gördü. Hârezm'i de o yıl Mahmûd bin Nûştekin Garça'ya verdi. Muhammed Hârezmşâh'ın soyundan olduğu zikredilmelidir. Berkyaruk zamanında Frenk küffar İslam ehli ile savaşmaya niyetlenip İstanbul'a geldi.¹⁵⁰ Sudan geçerek Karaman'a ulaştılar¹⁵¹ ve Antakya tarafına yola koyuldular.¹⁵² Yağısıyan bin Dânişmend,

Tam bu sırada kardeşi Mahmûd humma ve çiçek hastalığına yakalandı ve aynı yılın Şevval ayında vefat etti bkz. İbnü'l-Cevzî, *El Muntazam Fi Tarihil Müluk Vel Ümem*, XVII, Tahkik: Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1412 (1992), s. 14; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 199; Bundarî, *a.g.e.*, s. 84.

¹⁴⁹ Bundarî, *a.g.e.*, s. 86; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 140; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 53; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 15.

¹⁵⁰ Willermus Tyrensis, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği*, s. 77-78; Anonim, *Haçlı Tarihi*, s. 34. 55-65; Fulcherius Carnotensis, *Kudüs Seferi Kutsal Toprakları Kurtarmak*, s. 56-64; Albertus Aquensis, *Historia Ierosolimitana, Collection Des Memories Relatifs A L'Historie de France I*, s. 46-70; Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana History of the Journeyto Jarusalem*, s. 61-91; Raimundus Aquilers, *Haçlılar Kudüste Bir Papazın Gözünden İlk Haçlı Seferi Kudüse Yolculuk*, Çev. Süleyman Genç, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019, s. 53-58; Peter Tudebodus, *Bir Tanığın Kaleminden Birinci Haçlı Seferi*, Çev. Süleyman Genç, Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s. 65-76; Anna Komnena, *a.g.e.*, s. 309, 317-318, 322; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s.189. Azımî, "Yıl 490 (1096-1097) yılında başlarında altı liderin bulunduğu 300 bin Frank'tan oluşan birliği gemiler ile İstanbul limanına gelip gördüler şeklinde bilgi verir. Azımî, *a.g.e.*, s.36; İbnü'l-Kalânisi ise Haçlıların İstanbul'a geldikleri hususunda bilgiler vermektedir. İbnü'l Kalânisi, *Zeyl Tarih-i Dimaşk*, s. 134-135. İbnü'l Kalanisi, *The Damascus Chronicle Of The Crusades*, s.42 vd.; Ali Sevim, "İbnü'l-Kalânisi'nin Zeylü Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I", s. 24; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 228; İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Halep Min Tarihi Halep'te Selçuklular*, s. 85; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi I*, Çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1998, s. 110-131; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993, s. 100; Işın Demirkent *Haçlı Seferleri*, Dünya Basımevi, İstanbul 1997, s. 21-22; Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, TTK, Ankara 1996, s. 24-25.

¹⁵¹ Bizans İmparatoru Alexios Komnenos, İstanbul'a gelen Haçlıları Anadolu Yakasına geçirdi. 6 Mayıs 1097 günü İznik'e gelen Haçlılar, şehri kuşattılar. Bu sırada Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan, Malatya'nın fethi ile meşgul olduğundan başkent İznik'i kaybetti. Daha sonra Türkler Anadolu'nun iç kısımlarına çekilerek toparlanmaya çalışmıştır. Peter Tudebodus, *a.g.e.*, s. 77-79; Anonim, *Haçlı Tarihi*, s. 66-70; Fulcherius Carnotensis, s. 65-67; Guibert de Nogent, *Gesta Dei per Francos, Collection Des Memories Relatifs A L'Historie de France*, s. 87-96; Guibert of Nogent, *Gesta Dei Per Francos The Deeds of God Through Franks*, s. 61-65; Albertus Aquensis, *Historia Ierosolimitana, Collection Des Memories Relatifs A L'Historie de France*, s. 75-78; Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana History of the Journey to Jarusalem* s. 103-107; Raimundus Aquilers, *Haçlılar Kudüste*, s. 59-63; Willermus Tyrensis, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği*, s. 116-121; Mateos, *a.g.e.*, s. 189-190; Süryani Patrik Mihail, *Süryani Patrik Mihail Vekayinâmesi (1042-1195)*, C. II, Çev. Hrant D. Andreasyan, DİA kütüphanesi No: 956.05, Basılmamış Tercüme, s. 51; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, C. I, s. 136-140; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s. 21-33; Demirkent, *Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan*, s. 24-27.

¹⁵² İznik'i ele geçiren Haçlılar, bir hafta boyunca dinlenerek yollarına devam etmek için sabırsızlanmışlardır. 26 Haziran 1097 tarihinde İznik'ten yola çıkan Haçlılar Osmaneli, Eskişehir, Akşehir, Konya, Ereğli güzergahından Antakya'ya ulaşmayı planlamışlardır. Ebru Altan, "Haçlı Ordularının Anadolu'da Geçtiği Yollar", *Belleten*, C. 65, S. 243, 2001, s. 572-573; Ebru Altan, "Haçlı

Antakya'nın hâkimi idi. Hristiyan memleketlerinin fazlalığından çekinir idi. Bir gün Müslümanları sessizce kaleden çıkarıp, Hristiyanları alıkoydu. Sonra Hristiyan'ı Müslümandan ayrı çıkardı. O vakit Şam'a girişten menederek dedi ki; halimiz malum olunca sabır ve tahammül edin. Ben eş ve çocuklarınızı koruyup destek olmaya kefilim. Kalbi nasırlaşmış, isimsiz bir münafık var idi. Frenk'ten rüşvet alıp bir gece dalgınlığa getirerek o melundan 500 (beş yüz) kâfiri hisara dahil etti. Şafak sökmek üzere iken Yağısıyan durumdan haberdar oldu. Boru sesiyle haberdar ederek hamlede bulundu ve galibiyet elde etmelerine müsaade etmedi. Hemen kaçış yoluna girdi. Eğer tahammül gösterseydi arzularına ulaşacakları kesindi. Zarar mesafesi tuttuktan sonra pişman oldu. Çok fazla iç sıkıntısından attan düştü, destekçileri de perişan oldular. Bir oduncu, vaziyeti odun hamalından beter idi. Helâkına çaba gösterip başını Frenk'e gönderdi.¹⁵³ Sonra Maarretünnu'mân'a¹⁵⁴ aldı.¹⁵⁵ Ondan kemendini Kudüs-i Şerîf'e bağladılar ve onun beyanı geçerli oldu.¹⁵⁶ Diyâr-ı Bekr'den Harput'u aldılar. 492 (1099) yılında Engüriye'yi¹⁵⁷ zapt ettiler.¹⁵⁸ İslam ehlerinden çok kıymetli kişiler şehadete erdi. Gümüştegin bin Dânişmend (ö. 497/1104) pusuya yerleşmiş haldeki hayırsız küffarın hücumuna karşı koymaya mecalleri yok idi. Kaçış yollarına set koydu. Askere emretti ki; Ellerini ok yağmuruna açsınlar. Hayırsız küffarların yok olan vücutları kabrin arkasına tutulup kaldılar.

Seferleri ve Anadolu (1097-1190): Türkiye Selçukluları Tarihinde Haçlı Seferlerinin Yeri ve Önemi" *SÜ Selçuklu Araştırmaları Dergisi Prof. Dr. Ramazan Şeşen Özel Sayısı*, S. 12, 2020, s. 40. Haçlıların, Anadolu içlerinde ilerleyişi sırasında Sultan I. Kılıç Arslan ile aralarında Dorylaaion ve Ereğli olmak üzere iki önemli savaş meydana gelmiştir. Bu savaşlar için bkz. Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan*, s. 28-32; Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri Tarihi*, s. 34-36.

¹⁵³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 229-230; İbnü'l-Kalanisi, *The Damascus Chronicle of The Crusades*, s. 42-44; Anonim, *Haçlı Tarihi*, s. 102-107; Azımi, *a.g.e.*, s. 31,37.

¹⁵⁴ Suriye'nin kuzeybatısında tarihi bir şehir. bkz. Işın Demirkent, "Maarretünnu'mân", *DİA*, C. 27, Diyanet Vakfı Yayınları, s. 274-276.

¹⁵⁵ 27 Kasım 1098 tarihinde Raymond, Kudüs'e hareket etmeden önce Maarretünnu'mân şehrine bir saldırı düzenlemiş bu saldırının başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Bohemond da bu saldırıya dahil olmuştur. İki hafta süren Haçlı kuşatmasının ardından Maarretünnu'mân ele geçirilmiştir. Willermus Tyrensis, *a.g.e.*, s. 289-290; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 231-232; İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl Tarih- Dimaşk*, s. 136-137; İbnü'l-Kalanisi, *The Damascus Chronicle of The Crusades*, s. 45-47; İbnü'l-Adim, *Züpdetü'l Halep min tarihi Halep'te Selçuklular*, s. 97-98.

¹⁵⁶ Maarretünnu'mân'ı ateşler içerisinde bırakıp yola koyulan Haçlılar, 7 Haziran'da Kudüs'e gelip şehri kuşatmış ve 15 Temmuz 492 (1099) tarihinde ele geçirip Kudüs Haçlı Krallığını kurmuşlardır. Detaylı bilgi için bkz. Demirkent, *Haçlı Seferleri Tarihi*, s. 47-60.

¹⁵⁷ Bugün ki Ankara ilinin çeşitli devirlerde kullanılan isimlerinden biridir. bkz. Sargon Erdem, "Ankara", *DİA*, C. 3, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 201-203.

¹⁵⁸ 1101 yılında Avrupa'dan Anadolu'ya gelen 1101 yılı Haçlı Seferi orduları kastedilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Demirkent, *Haçlı Seferleri Tarihi*, s. 61-72; Işın Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", *Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 17-56.

İnsan yolundan başka yere adım attılar. 300 000 (üç yüz bin) kafirden ancak üç bin tanesi kurtuldu. Sonra Gümüştegin Malatya'yı aldı ve Antakya'dan bir ordu yöneldi. Onları dahi bozguna uğrattı.

4.12. Muhammed bin Melikşâh ile Berkyaruk'un Muhalefeti Beyanı

Muhammed, (1105-1118) babasının vefatından sonra Terken Hatun ve Mahmûd ile İsfahân'a ulaşmış idi. Berkyaruk istiklalinden sonra ona Gence¹⁵⁹ ve işlerini vermiş idi. Kutluğtegin'i atabeglik görevine getirdikten sonra kuvvet buldu ve Nizâmü'l-Mülk'ü veziri olarak tayin etti. O, hile ve yalanlar ile halkın arasında idi. O, tedbirli fikirlerinin gereği ile devlet işlerinde tecrübesine dayanarak fikir yürütür idi. Tahrik ve teşvik ile adına hutbe okuttu ve Atabey'i öldürüp tüm İran'ı kabzasının tasarrufuna aldı. Parlayan devlet ki, doğu ülkelerinin Rabbinden, Berkyaruk üzerinde parladı. Mahcubiyet ile talihsiz parlak yıldızın sınırları belirlenmeden yazıldı. Emirleri, Mecdü'l-Mülk Balâsânî Müstevfi'den memnun değillerdi, ondan nefret ettiler ve sultandan itaatlerini onun teslimi için astılar. Mecdü'l-Mülk sultana dedi ki; bari helak kılıcını bana geçerli kıl, eğer beni onlara teslim edersen bu durum güçsüzlüğe neden olur ve saltanatın haşmetine zarar gelir. Sultan, katline gayret göstermeyip, onu ümerâya teslim etti. Ancak sözünde durmayarak Mecdü'l-Mülk'ü katlettiler. O, zikredilen Şî mezhebinden idi. Sebb-i ashâptan sakınır idi. Kötü söz kapısına dahil olmaktan men edilmiş olup katında ayıplanmış ve Allah tarafından lanetlenmişlerden idi. Katlinden sonra Berkyaruk'un ümerası sır perdesini aralayarak Muhammed'e yöneldiler ve Bağdâd'da Muhammed'in adına hutbe okudular. Ona Gıyâse'd-dîn ve'd-dünyâ lakabını verdiler.¹⁶⁰ Berkyaruk, Türkmenleri toplayıp bir aydınlık gördü. Bağdâd minberlerinde yeniden Berkyaruk'un adı zikredildi ve Muhammed ile savaşıma yöneldi. Bu birinci kademedir ki, aralarında beş kere mücadele meydana geldi. Yeryüzü ve gökyüzü korku meydanının büyüklüğünden mustarip oldu. Parçalayan kılıçlar, herkes tarafından kabul edilen kanatsız iki yönden istikamet alıp yürekli kılıçları ile vurup toprakları yok etmeye başladılar. Melikşâh'ın ümerasından Gevher Âyin, Berkyaruk'un devletinin önem taşıyan fertlerinden idi, maktul oldu. Bâ-Kalincar bin Büveyh hizmetinden idi.

¹⁵⁹ Gence hakkında bkz. Oktay Efendizade, "Gence", *DİA*, C. 14, İstanbul 1996, s. 17-20.

¹⁶⁰ Muhammed Tapar adına okunan hutbe için bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 239; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, Terc. Abdülmuhammed Ayetî, *Pejûheşgâh Ulûm-i İnsânî u Mütâlât-i Ferhengî*, Tahran 1383, s. 60 vd; A. Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri (498-511/1105-1118)*, TTK, Ankara 1990, s. 16.

Deylemlinin zevalinden sonra Melikşâh hizmetinde bulundu ve Berkyaruk onun fenalığından sonra hezimete uğradı. Yanında 50 (elli) askerden başka kimse kalmadı. Horasan'a varıp taraftarlar elde etti. Sencer, onunla savaştı ve galip oldu. Berkyaruk'a tâbi olanları yağma etmek ile meşgul oldular. Bozguna uğrayanlar geri dönüp galip oldular. Berkyaruk 17 (on yedi) kişi ile kaçıp çöl taraflarına gitti. Oradan İsfahân'a karar verip çok sayıda asker topladı. Ulu ve itibarlı iktidara sahip olma sebebiyle toplanan Muhammed ile kavgaya karar verdi. Muhammed askerine düzen verip savaş sancağını yükseltti. O zaman alemi aydınlatan askeri gündüz geri dönen yıldızlara dahi hücum etti. Gökteki ay ve yıldızlar topluluğu ile çevik atlarına binip saltanat arabasına süvari olup yüreklince çaba gösteriler.

“Ve yansurekallâhu nasran azîzâ” (وينصرك الله نصرا عزيزا)¹⁶¹ emri Berkyaruk adına yazıldı ve Muhammed mağlup olarak mahvoldu. Veziri Müeyyidü'l-Mülk'ün¹⁶² askerleri Allah'ın yardımı ile galip oldu ama hile ve dalkavukluğu ile işini gördü ki Sultan onu vezir tayin etmek istedi. Bir vakitte Pehlevî istirahati rahat yatakta koymuş idi. Görevlilerinden biri diğerine dedi ki; Selçukluların soyunda hiç şerefini koruma çabası yoktur, çeşitli kabahatler ve rezillikler ile dolu geçmişi olan bir kimseyi vezir etmek istedik. Bu sözleri ona bahsedildi ve sultan kendi elleriyle vezirin boynunu vurdu. Bedeni birkaç gün hakir duruma düşüp kaldıktan sonra malı fazla olan rical sebebiyle paralı askerlerden aciz oldu. Topluluğu düzene koyup Bağdâd'a vardı. Sencer mükemmel bir ordu ile Muhammed'e katıldı. Askerlerin Berkyaruk'tan ayrıldığı haberi işitilince Bağdâd'a yöneldiler. Berkyaruk hasta iken Bağdâd'tan çıktığında Muhammed ve Sencer Bağdâd'a geldi. Ondan sonra Sencer Horasan'a dönerken Muhammed'de Hemedan'a ulaştı. Berkyaruk Vâsıt'da¹⁶³ Halifeye mahsus olan cihanı tasarrufuna aldı. Halife, Muhammed'i savuşturması için talepte bulundu ve Nihavend tarafında askerleri karşı karşıya geldi. Bu üçüncü karşılaşmalarıdır. Mübareze, her gün safları düzenleyip kılıcı ve atı ile gezinerek meydana girer idi. Yüzleri karşı karşıya geldiğinde dostça davranışlar sergileyip ve uzlaşma için seslerini açığa vururlar idi. Sonra söz verdiler ki,

¹⁶¹ “Ve Allah, sana üstün bir zaferle yardım etsin (diye apaçık bir fetih verdik).” Kur'an, Fetih Suresi, Ayet 3.

¹⁶² Nizâmü'l-Mülk'ün oğlu Müeyyidü'l-Mülk, Berkyaruk'un vezirlik görevini yürütmüş, 487 (1095) yılında azledilmiştir. Muhammed Tapar kendini sultan ilân edince 492 (1099) yılında Müeyyidü'l-Mülk'ü vezirliğe tayin etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, “Müeyyidü'l-Mülk”, *DİA*, C. 31, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s. 488-489.

¹⁶³ Vâsıt hakkında bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, “Vâsıt”, *DİA*, C.42, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 541-544.

Berkyaruk sultan olup Muhammed muhalifini ortadan kaldırmak için askere muhtaç olurlarsa yardım istesinler. Her biri sözlerini beyan konusunda vefaya iman ederek işlerini sağlamlaştırdılar. Ayrıldıktan sonra Muhammed kalabalık bir topluluk iken Berkyaruk'un askerinin hücumundan düşkün olup toplulukları ateşli işler alevlenmesin. Perişan ve silahları eksik yağma ve talan ve o savaşta bir kişiden başkası helak olmadı. Muhammed bozgun zamanı az bir topluluk ile kalıp ilmini kendi getirdi. Perişan olanlar ve ardınca gelenler ile 70 (yetmiş) kimse ile İsfahân'a vardılar. Berkyaruk onu mahsur etti. Muhammed içeride taşradan ziyade bolluk olmadığından zorluk ve sıkıntıdan canından bezdi. Akıbeti çaresiz olduğundan şehir kapısını açar ve 160 (yüz altmış) asker ile kaçar. Kana susamış olan bunca sayısız askeri meydanına selamet ile geçirir. Berkyaruk da Melikşâh'ın hizmetçilerinden ve ayan ümerasından olan Ayaz'ı¹⁶⁴ arkalarından gönderdi. Muhammed ona dedi ki; senin üzerinde benim hukukum çöktür. Zararıma çabası olan iş sana benden aşikâr olmamıştır. Ayaz geri dönüp Muhammed'in yol harcını aldı ki, 3 (üç) altın idi. Çadırlarını tepetaklak ederek dünkü hisara gönderdi. Berkyaruk dedi ki; onun tarafının tavırları beğenilmeyen bir durumdadır, ancak böyle etmek gerekmez idi. Muhammed'den sonra şehrin önde gelenleri hisara saklandılar ve şehri gözetlediler. Berkyaruk, Hemedan'a ulaştı. Bu olay 494 (1101) yılında meydana geldi. Padişah armağanı yeniden savaş olup Hôy'da günbatımı vaktinde büyük bir çarpışma meydana geldi. Yatsı vaktine kadar süren savaş meydanının ışığı gökyüzüne ulaşmakta idi. Ateşli savaş, “Ve burrizeti'l-cahîmu li-men yerâ”¹⁶⁵ (وبرزت الجحيم لمن يرى) anlamını meydana çıkarır idi. Savaş meydanı “Fe izâ câeti't-Tammetü'l-kubrâ”¹⁶⁶ (فاذا جاءت الطامة الكبرى) mealini tefsir eder idi. Sonra şevketli Muhammed dağıtılmış ve topluluğu yara alıp gecenin karanlığında ışık ile gayret göstererek yola firarı aydınlattı. Erciş tarafına niyetlendiği yolda kafa karışıklığı yaşadı. Berkyaruk, Merâgâ ve Tebriz arasında bir otlakta karar kıldı. Sonra ünlü ümera, iki hükümdar arasında başlayan savaşın sebep olduğu karışıklığı, kederlerini ve benimsedikleri yol için gösterdikleri çabanın gereğini düşündüler. Meydana gelen tüm savaşlar sonucunda sulh

¹⁶⁴ Sultan Berkyaruk oğlu Melikşâh'ı veliaht ilan ettiğinde Emîr Ayaz'ı onun atabegliğine tayin etmiştir. Coşkun Alptekin, “Atabeg”, *DİA*, C.4, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s.38-40.

¹⁶⁵ “Cehennem, her görenin göreceği şekilde ortaya çıkarılacaktır.” *Kur'an*. Naziat, Ayet 36.

¹⁶⁶ “O en büyük felaket geldiğinde, o gün insan, neyin uğruna çalıştığını hatırlayacaktır.” *Kur'an*. Naziat, Ayet 34.

düzenlemesine karar verdiler.¹⁶⁷ Erteleme şartı ile anlaşmaya ihtimam gösterip vilayeti aralarında taksim ettiler. Anlaşmaya göre her birinin başkasının adına hutbe okumayı birbirleriyle haberleşecek, aksi bir durum meydana gelirse ümeraya haber verecekler idi. Berkyaruk, şartların tümünü kabul etti. Sonra İsfahân tarafına yola koyuldu. Muhammed'e tabii olanları ondan çıkardı ve Bağdâd minberlerinde dahi Berkyaruk'un adı geçti. 497 (1104) senesinde Berkyaruk hayatını kaybetti.¹⁶⁸ Hastalığı verem idi. Berkyaruk, o sırada Bağdâd'a yönelmiş idi. Hastalığı şiddetlenmiş olacak ki ümeradan istekte bulunup, dört yaşındaki oğlu Melikşâh'ı padişah ilan etmeleri için yemin verdi. Berkyaruk'u vefat ettiğinde İsfahân'a nakledip defnettiler. 20 (yirmi) yaşında idi ve 12 (on iki) yıl saltanat onun ismi ile adlandırıldı. Berkyaruk'un gördüğü savaş ve sıkıntılı durumları az kişi görmüştür. Zikredilir ki; Bağdâd'da her vakit hutbe Berkyaruk adına olur ise kuraklık ve kıtlık belası meydana gelir idi. Bununla birlikte Bağdâd ehli onun dostu ve kurtarıcısı idi.

4.13. Sultân Gıyâse'd-dünyâ ve'd-dîn Mîr Muhammed bin Melikşâh Kasimü Emîrü'l-Mü'minîn'in İstiklalinin Beyanı

Melikşâh adına hutbe okudular.¹⁶⁹ O vakitte Muhammed, Musul taraflarına yönelmiş idi. Musul, Çökürmüş hâkimiyetinde idi. Sa'd el-Mülk de Muhammed'in veziri idi, onu lütuf olarak emirlik ile vazifelendirdi. Çökürmüş, Muhammed'i ziyaret etmek amacı ile Musul'dan ayrıldı. Musul ehli ardından gidip gözyaşı döker ve başlarına toprak dökerler idi. Sultan onları dinledi ve geri Musul'a dönmesini istedi. İtibarının artması için kabul etmedi. Sonra sultan şehrin dışında konakladı. Çökürmüş dahi ona ziyafet çekti ve hediyelerini sundu. Sultan Musul'da kardeşinin gösterişini tasvir için ikamet ettirip Bağdâd'a yöneldi. Melikşâh ve ailesi Bağdâd'ta idiler. Ayaz gemileri topladı ve hutbe Bağdâd'ta Melikşâh adına, doğusunda ise Muhammed adına okundu. Cami, hutbede Allah'ın yardımıyla zafere ulaşanlar duası ile onları gidip görmek için tahsis edildi.

¹⁶⁷ Râvendî, *a.g.e.*, s. 139-151; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 300; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 54; Azimî, s. 143; Özeydî, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 35; Özeydî, *Sultan Berkyaruk*, s. 78 vd.; Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi*, Çağ Yayınları, VII, İstanbul 1992, s. 153.

¹⁶⁸ Sultan Berkyaruk'un ölümü ile ilgili bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* X, s. 309; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 90; Nişâburî, *Selçuk-Nâme*, Çâphâne-i Hâver, Tahran 1332, s. 39; Abu'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 343; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 55; Azimî, *a.g.e.*, s. 41; Bundârî, *a.g.e.*, s. 91; Ravendî, *a.g.e.*, I, s. 146 vd; Özeydî, *Sultan Berk Yaruk*, s. 78 vd.

¹⁶⁹ Berkyaruk'un oğlu II. Melikşâh hakkında bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 311 vd.; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 90; Nişâburî, *a.g.e.*, s. 39; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 344; Bundârî, *a.g.e.*, s. 92.

“Allahümme eslih sultanu’l-âlem”. Sonra Muhammed haber gönderdi; Melikşâh benim oğlumdur, yemin ederim ki keskin kılıcından gayrı soylu ümeraları göreyim. Günahtan korkan Şâfiî ki, Nizâmiye’de müderris idi ve ona yemin etti. Ardından Ayaz boyun eğme emrine başlayıp Sultan Muhammed’e bağlandı. Sultanın ihsanına baş kaldırdı. Sonra sultanı davet etti. Sultanı etkilemek için dürüst olmayan bir şekilde davrandı. Sultana alay göstermek amacıyla kıyafetler ve silahlar aldı. O vakitte sûfi suretli bir kişi silah haneye girdi. Dilediler ki; onunla alay edip ve zırh giydiresinler. O esnada mübalağa eder idi. Bunlar ise çaba gösterir idi. Sonra mecburen elbisesinin altına zırh giyip meclise girdi. Sultan, elbiseyi kaba görünce hizmetçisine kontrol ettirdi ve elbisesinin altına bir zırh giydiğini gördü. Aklına Sufi’ye zırh giydirenin fikri hile değildir. Sonra oradan çıkıp menziline ulaştı. Birkaç günden sonra Ayaz’ı ümera ile davet etti. Dedi ki; Kılıç Arslan Anadolu’dan Diyârbakır’a gitmiş. Onu savuşturmak için kabiliyetli bir kişi göndermeyi dilerim. Söylerler ki; düşman kırmak konusunda Ayaz başta gelir ve hizmetine önem gösterip bitirmeye layık değildir. Ayaz dedi ki; Sadaka bin Mezyed Esed’i o fitne alevi söndürmeye yönelelim. Bu sözü söylediği esnada, Sultanın fermanını bekleyen çok sayıda topluluk çıkıp Ayaz’ı katletti. Yünden dokunmuş bir kilime sarıp yol üzerinde askere bıraktılar. Evini yağma ve talan ettiler. Bir solukta nimetleri tahrip edip dağıttılar. Ayaz, İmâm-ı A’zam (Allah ondan razı olsun) mezarı yakınlarında meftundur. Ondan sonrabin Alp Arslan sultana isyan etti. Bir ferman gereğinde toplanıp onu yakaladılar. Perişanlık halleri o kötü kişiye sarf edilmiş idi. Ona tabi olanlardan 4 (dört) kişinin isimlerini işiten halife onu dördüncü olarak isimlendirmişti. Kılıçlarının suyu ile onların fesadını söndürdüler. Nihâvend halkı derler idi ve 2 (iki) ay müddetle iddiacılar ortaya çıktı. Biri peygamberlik iddiasında, diğeri de memleket iddiasında idi. İlk ve son olan eşsiz iki davanın arkası kesildi ve fitne toprağında bir külliye yükseldi. 502 (1109) yılında Frenk küffarı Trablus’u alıp malları yağma etti. Kadın ve erkekleri katlettiler. O diyarın ehli genellikle çok malı olan tüccar ile şöhret kazanmıştı. Bu sebepten sert küffar, definelerin ve hazinelerin tahsili için İslam ehline eziyet çektirdiler. 503 (1110) yılında Halep’e üç fersah uzaklıkta yer alan Asâri adındaki hisarı aldılar. Rıdvân bin Tutuş,¹⁷⁰ Halep hâkimi idi. 30 000 (otuz bin) dinar ödemek üzere anlaşma yaptılar ve Halep’ten

¹⁷⁰ Halep Selçuklu meliki hakkında bkz. Ali Sevim, “Rıdvân b. Tutuş”, *DİA*, C. 35, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 49-50.

Bağdâd'a gittiler. Fukaralar, dinine bağlı yaşayanlar ve çok sayıda insan onlar ile ittifak edip cuma günü Sultan Camii'nde yardım istediler. Minberi kırıp namaza engel oldular. Halife asker gönderme konusunda Sultan Muhammed'in düşüncesinde oldu. Sultan dahi oğlu Mesûd'u Musul'a gönderdi. Ümera dedi ki; Şehir ümerasası ve askerlerin önderi ikamet ile o tarafa yönlensinler. Soyu temiz bir memur yönlendirerek birkaç hisar aldılar. İslamiyet'in muhafaza edilmesi için bir kadı kurtarıcı ettiler. Küffardan sayısız bir topluluk karargahlarında baskına uğrayarak cehennemi boyladılar. Küffarlar galibiyet için Ruha¹⁷¹ şehrinde toplandılar. Ümera arasında muhalefet meydana geldiği için toplantıları son buldu. Sonra yeniden ikamete gayret gösterip onurlu ve yetenekli askerler gönderdi. Tarafından muharebe meydana gelip mağlup ve bazen de galip oldular. Onun zamanında Sencer Behram Şâh'a yardım edip, Gazne'yi biraderi olan Arslan Şâh'dan alıp ona layık kıldı. Gazne'ye geldiğinde 10 (on) asker idi ve Behram Şâh askerleri su gibi akar gider idi. Hutbede Sultan Muhammed, Sencer ve Behram Şâh'ın adı zikredildi. Sencer'den melik diye bahsederler idi. Behram Şâh'a ise sultan derler idi. Ondan önce Gazne'de hutbe Selçuklular adına okunmuş idi. Melikşâh o kadar şevket ve kudret ile ona katıldı. 508 (1115) senesinde Sultan Bağdâd'ta idi. Ahmed bin İbrâhîm Kürdî o dönemde Merâgâ'nın sahibi idi.¹⁷² Sultana yakın durmuş idi. Bir kişi ağlayarak zulmedenleri şikâyet etmek ve istekte bulunmak için yanına geldi. Dilekçesini alıp sultana verdi. O almak için elini uzattı. Zalim de bıçağı ile Ahmed'i yaraladı. Onlara kılıç vurdular. Bir kişi dahi bunlardan üçüncü olup Ahmed'i yaraladı. İnsanlar hayrete düştü. Bunlar Bâtıniyye'ye mensup idiler. Zikredilir ki; Sultan Veziri Sa'dü'l-Mülk dahi Bâtıniyye inancına kalbinden bağlanmıştı. Her zaman sultana zarar vermeye teşebbüs etmekte idi. O Vezirin gönül gözü ile Allah yoluna uzak ve kör idi. O hükümdarın zararına ısrar eder idi. Sultana fesatla kan dökmeye kastedip zehirli bir hançer verdi.¹⁷³ Vezirin hatununun bu şahsa sözünü tutmamışlığı var idi. Eşinin kastı beyanı olayı meydana çıkardı. O şahıs dahi yaşanan hadiseleri sultana ulaştırdı. Öfkeli gözlerle gelecek fesat tarafına baktı. Zehrin günahının kahrından sultandan korkup

¹⁷¹ Bugünkü Şanlıurfa ilinin, Türkler döneminde yazılı kaynaklar vasıtasıyla yaygınlaşan Ruha kullanımı şehrin Arapça adı olan Ruhâ'dan gelmiştir bkz. Ahmet Nezihî Turan, "Şanlıurfâ", *DİA*, C. 38, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 336-341.

¹⁷² Meraga Atabeglerinin ne zaman kurulduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Onların Ravvâdiler'in soyundan geldiğine ve Merâgâ ve çevresinde hüküm sürdüklerine dair görüş bulunmaktadır. bkz. İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasî ve Etnik Yapı*, Haz. Ekber N. Necef-Şamil Necefov, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s. 264. Ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 472; Bundârî, *a.g.e.*, s. 151.

¹⁷³ Mîrhând, *a.g.e.*, s. 172-173.

“Fa'terefû bi zenbihim”¹⁷⁴ (فاعترفوا بذنبيهم) duası üzerine günahını itiraf edip kabul etti. O batıl düşüncesini faydasızlığını endişe ile ihbar ettiler. Sultan buyurdu; o hançer ile fesatlık düşünen gözlerini hayatlarından yok ettiler. Sa'dü'l-Mülk'e tabii olanlar ile fena şerbetini içirip kadını haberdara verdi. Meşhur şükürlerinden biri şudur ki; Hint put hanelerinden 10 000 (on bin) put kıranı İsfahân'a getirip orada inşa ettiği büyük medresenin eşiğinde koydular.

Zikredilir ki;¹⁷⁵ İsfahân'da gözü nurlulardan ayrılmış bir Alevî kör ki¹⁷⁶.....tarık bir bölgede evi bulunur idi. Gece gözlerin örtülü olduğu vakitte sokak başında ağlar idi. Taberî, Cend menziline rehber olsun. Gitmek için adımını ileri atıp o körün eline yapıştı ve talihsizlikler kapısına gelir idi. O hanede gizli olan, Allah'ı inkâr edenler elinde esir olur idi. İttifaken bir kadın geçerken hanede inilti işitti. O esnada bir topluluk yetişip o güçsüzü fesatçıların ateşinden kurtardılar ve hikâyeyi o topluluğa anlattı. Sonra halka haber edip körün evini bastılar. Onda olan Allah'ı inkârı tutup sultanın fermanı ile astılar. Hane içinde kimi bağlanmış çok sayıda Müslüman cesedi buldular. Bu olup bitenlerden sonra Hasan Sabbâh ile savaşa asker gönderdi. Vaziyetleri bozulmuş ve şevket sancakları tepetaklak olduktan sonra Sultan vefat etti.

Zikredilir ki; 512 (1119) yılında halkın bayram baharında Sultanın hastalığı güçlendi ve oğlu Mahmûd hazırlandı. Gösterişli bir sofraya oturdu. Ümerâ dahi katıldılar. Onlara büyük bir sofraya kuruldu. Zilhicce'nin ortasında kendisinden ümidi kesip Mahmûd'u hazırladı. Mahmûd, o vakitte 14 (on dört) yaşında idi. İki birden ağlayıp ayrılık ateşi ile yandılar. Sultan, Mahmûd'a tahta cülus etmesini emretti. Mahmûd dedi ki;¹⁷⁷ Bu vakit iyi değildir. Sultan dedi ki; gün bana iyi değildir ama sana mübarek ve mesuttur. Mahmûd da çıkıp yüceldi ve iki üç gün geçtikten sonra fani saraydan ebedî mücadeleye geçiş yaptı.¹⁷⁸ Ömrünün müddeti 37 (otuz yedi) yıl oldu. Ardından biraderlerinin bağımsızlık süreleri 12 (on iki) yıl idi.

¹⁷⁴ “İşte böylece günahlarını itiraf ederler.” Kur'an. Mülk Suresi, Ayet 11.

¹⁷⁵ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 357.

¹⁷⁶ Kazvinî, kendisine Alevî-yi Medeni denilen yaşlı ve kör bir adam olduğundan söz etmektedir. Hasanî seyidlerinden olan Alevîler büyük bir hanedandır. Kazvinî, *a.g.e.*, s. 357.

¹⁷⁷ Münecimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 109.

¹⁷⁸ Sultan Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın saltanatı hakkında bkz. İbnü'Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 418; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 159.

4.14. Sultan Mahmûd bin Muhammed bin Melikşâh

Akıllı, güzel yüzlü, adaletli ve cesur biri idi. Bütün insanlara eserler bırakmıştı. Adaletli işlerinden biri bu idi. Bazı memleketleri satın alıp, değerlerini Hûzistân Âmiline¹⁷⁹ bırakmış idi. Âmil bedellerin tamamını vermeyip baki kalacak şekilde alıkoymuş idi. Tabi olmayanlardan dolayı üzgündü. Kadıdan huzur yeri alıp Sultanın yüksek divanına gelerek arz etti ki; davam vardır. Aleyhimde iddia edilen davanın cevabı için mahkemeye geldim. Sultan dedi ki; hasmın kimdir? O da dedi ki sultan yazısını arz etti. Hemen şimdi geri kalanları ulaştırıp mal etti. Âmili yola getirmek için zorlayıcı bir ihtar çekti. Her zaman mahkemeye gelmediğinden pişman olup; gelmek gerekir idi. Benden sonra gelen sultan bana koruyuculuk edip bu güzellik herkes tarafından duyulsa idi. Biri de bu idi; Batıniler vezirini öldürdükten sonra malları arasında cevherler ile dolu bir kâse bulundu. Buyurdu ki; birkaç gün evvel bunu bize arz etmişti ve satın alınmamış idi. Sonra kâseyi güvenilir birine teslim edip sahiplerini araştırmaya başladı. Bir bölük mallarından ümitlerini kesip sessiz kalmışlar idi. Tamamını bulup mallarını kusursuz bir şekilde teslim etti. Tasarrufunda olan şehirlerden gümrük ve damga rüsumunu ortadan kaldırdı. Ümerasını dahi kendisine örnek tutarlar idi ve hükümet vaktinde hiçbirinde zulmedilmezdi. Zikredilir ki; bu beyitleri dünyadan ahirete göçme vaktinde demiş. Sultanın ölüm yılında Sincar'da bolca yağmur yağdı ve çok akan seller kale ve şehirlerin giriş kapısını su altında bıraktı.¹⁸⁰ Bu olay o kadar acayip meydana geldi ki bir bebek sel içinden beşiğiyle birlikte bir zeytin ağacına ilişip asılıp kaldı. O küçük çocuk bu fena selden kurtuluş buldu. Zikredilir ki, Sultan Muhammed'in vefat haberi kardeşi Sencer'e ulaşacaktı. Biraderi yasında ateş külüne oturdu. Sonra Horasan'dan asker çekip Mahmûd ile Rey'de karşı karşıya geldi.¹⁸¹ Mahmûd'un askeri 30 000 (otuz bin), Sencer'in askeri 20 000 (yirmi bin) idi. Şiddetli harpte Sencer'in ordusunun sağ ve sol kanadı firar edip geri çekilecek idi. Sencer'in bazı ümerası da mahalde beklemeyip firar

¹⁷⁹ Müslüman Türk devletlerinde mali işlerle ilgilenen memurlar için kullanılan terimdir. Mehmet Erkal, "Âmil", *DİA*, C.3, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 58-60.

¹⁸⁰ Azîmî, Sincar'da meydana gelen sel vakasını kaydetmektedir. Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklular ile ilgili bölümler (h.430-538=1038/39-1143/44)*, s. 41.

¹⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 172; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 62; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, s. 44; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer fî Ahbâri Efrâdi Beşer*, II, Thk. Celâleddin Hemâ'î, Hayyam Yayınevi, Tahran 1333, s. 507; Muhammed b. Ali el-Azîmî, *Tarih Haleb*, Neşr. İbrahim Zerûr, Dimaşk 1984, s. 370; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, s. 277; Abbas İkbâl, *Tarih-i Mufassal İran ez Sadr-ı İslâm ta İnkıraz-ı Kaçariyye*, Tahran hş. 1347, s. 354; Agacanov, *Selçuklular*, s. 261.

¹⁸¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 437; el-Muntazam'da hutbe okutulan tarih olarak 514 (1120) tarihi verilmektedir İbnü'l-Cevzî, *El Muntazam Fi Tarihil Müluk Vel Ümem*, Beyrut 1992, s. 185.

sancağını yerleştirdiler. Kalpgâhında 18 (on sekiz) adet fil bulunurdu. Fillerin Mahmûd'a hamlede bulunması üzerine Mahmûd firar etti. Sencer'in annesi Mahmûd'un babaannesi idi. Sencer'e dedi ki; Mâverâünnehir'den Gazne'ye varınca ümeraya layık kılmışsın Mahmûd'u dahi onlardan biri sayıp bab-ı niza ile sedd eyle. Sencer de kabul edip Mahmûd'a haber gönderdi. Aykırı taraftan geri dönerse onu veliaht ilan edecek idi. Mahmûd, amcasına bağlanarak yönelmiş oldu. Yakın olan vezirini Mısır saltanatına gönderdi. Sencer dedi ki; oğlum Mahmûd nerededir? Vezir ona hitaben dedi ki; “Enâ âtîke bihi kable en tekûme min makâmik.” (انا اتيك بقبيل ان تقوم من مقامك)¹⁸² Yeniden soru sorup dedi ki; Yâ sipehsâlâr Ali nereye gitmiştir? Vezir dedi ki; Sencer, vezirin hazır ve güzel cevabını taktir etti. Mahmûd gelip Sencer'e kavuştu. Sencer, saygı gösterip ikramlarda bulunarak gaza ile saltanatını onun üzerine bıraktı. Bu şekilde karar verildi. Hutbede Sultan Sencer ismi, Mahmûd isminden takdim olsun. Saygı gösterme vaktinde nefesli çalgılar çaldırılsın. Görünüşe göre, Mahmûd hediyeler alıp gizlice geri gönderdi. Gönül alıp tam bir ikramla yola koyuldu. Sencer, Muhammed zamanında Nâsire'd-dîn lakabını aldı. Sonra saltanatta ona karar kılındı. Sultân Mu'zzi'd-dîn Sencer Burhânu Emîrû'l-Mü'minîn lakabını aldı. Memleketlerinde parlayan ve fakih ve saygı değer bölgelerde güzel kokular yaydı.

Rivayet edilir ki; Merv'de bir bereketin tanrı ihsanı Sencer'in makamına arz edip sızlanarak şikayetlerini söyledi. Dedi ki; birkaç yetimim vardır. Arpa ekmeğinden başkasını bildikleri yoktur. Çürük meyveden başkasını damakları tatmamıştır. Üzüm istediler ve ben de bir köye gidip yetişen üzümlerden almak istedim. Küfemdeki üzüm salkımlarını elde etmek için o kadar fazla hizmet ettim ki, ellerim üzüm salkımına döndü. Fazla hizmetin verdiği yorgunluk ile bir sepet üzüm elime geçti. Sabırsızlıkla yetimlerin yanına giderken iki asker elimdeki sepeti alıp sabrımı zorladılar ve yetimlerimi ağlattılar. Ümitlerin üzerine zalimler musallat olup elini adaletten çekesin ve tarıma elverişli arazi amelinden eziyet tohumu ekesin. Herkesin hesap vereceği zamana gelindiğinde, yardımcılar halkın yanında olmayıp gün sahibinin huzurunda cezaya gelsin. Onlarının anlaşmazlığının cevabına ne dersin? Zalimler bayram gibi dizilip nice şeyh ve topluluğun itşinab ettikleri zamanda ne dersin? Sencer bu densiz sözleri işitip bana dönüp dedi ki; Sonra buyurdu ki; iki zalimin ömür defterleri

¹⁸² Ayetin tamamı: “Cinlerden bir ifrit: Sen makamından kalkmadan ben onu sana getiririm. Gerçekten bu işe gücüm yeter ve bana güvenebilirsiniz, dedi.” Kur'an. Neml Suresi, Ayet 39.

uzamasın. Vücutları birbirinden ayrılısın ve her gün ateşler içinde yandılar. Yetimlere faydalanmaları için meyvelerinin alındığı yerde bir bağ verdiler. Zikredilir ki; Sultanın annesinin zarar verici gururundan sevinç tahtına intikal ettik de naaşında âlimler, salihler ve gūnahtan korkan kişiler hazır oldular. Namazını kılacakları zaman sultan dedi ki; Bir kişi imam olsun ki, ömrü boyunca bir vakit namazı kazaya bırakmamış olsun. Bu nice ulema ve salihden bir kişi ileriye geçmek için bir adım atmadı. Sonra Sultan kendisi öne çıkıp imam oldu.

Zikredilir ki; bir serçe kuşu şahane işler üzerine yuva yapmış idi. Göç zamanında güçsüz kuşun yuvasını bozmak Sultanın aklına zor gelip kuş yavrusunu uçurmayınca yuvasını bozmasınlar. Hizmetçi tayin edip orayı beklesin. Zikredilir ki, 532 (1138) yılında Hârezmşâh Atsız'ın arkası kesilmeyen isyan haberlerini ihbar edip soruşturacak ve gösterişli sarayın Sultanı Sencer asker çekip Hârezm tarafına vardı. Atsız'ı layık bir şekilde yola getirsin helakından dolayı Allah'ın takdiri ile taşraya basmasın.

Harez m hududunda meydana gelen savaşta Harezmlileri bozguna uğrattılar.¹⁸³ Atsız evladından birinin hayatının temeli intikam kılıcının seli ile yenilmiş idi. Atsız'ın o makamda azmi ve huzuru kalmayıp askeri alçakça mağlup oldu. Sencer, Harez m'i zaptedip yeğeni Süleymân Şâh'a verip Merv'e yöneldi. Harez m ehli Atsız'a istekli idiler. Süleymân Şâh, Atsız'ın zaptında aciz olup amcasına vardı. Sonra Kara Hitay Padişahı Gürhan, Sencer ile savaşıp Mâverâünnehir memleketini alma hırsına kapıldı. Sonra bu sebepten zikredilecek Sencer, aşına olmadığı tamamı kabiliyetli ve güçlü bir topluluğu zapt kastı ile askerleri ile yola çıktı. Yürekli ordu yabancılar karşısında mertçe savaştı. Ama çabaları faydalı olmayıp Sencer mağlup ve esir oldu.¹⁸⁴ Burhânu'l-Eimme Ömer bin Abdülazîz bin Mâre-i Buhârî, büyük fıkıh alimidir. Hanefîyye'dendir. O savaşta şehit oldu. Sâhib-i Muhî't'i ve Sâhib-i Hidâye'nin üstadı idi. Fıkıh bilgisini babasından öğrenmiştir. *Fetevâ-yı Suğrâ ve Kübrâ ve Câmi'-i Sağîr* müellifatındandır. "Onda siz sayretler ihsanından mısınız?" diye soru sordu. Buyurdular ki; gayretler kesilmiştir. *Kitâb-ı Edebü'l-Kâdi*'de nakletmiştir ki; o soru cevabında demiş ki eğer imamların selefi sözlerinden bir kulu çirkin ve gaflet ile nakletsem o nimet şüküründen hayatım boyunca faydalanamaz idim. Âlimlerin gayreti, fıkıhın şerefli mertebesidir. Soylu selefler o şeref isteğine mahsus olmuştur.

¹⁸³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. XI, s. 67; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 347.

¹⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. XI, s. 83; Nişaburî, *a.g.e.*, s. 43; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 65.

4.15. Karahıtay Hükümdarı Gürhan'a kadarki hükümdarların Mâveraünnehir'deki Zaferlerinin Kısa Beyanı

Bu mahalde etraflıca araştırma sahipleri yıllarca ümmetlerin haberini ve çoğalan sözlerini ortaya koymuşlar. Bazıları demiş ki; o memleket, Afrâsyab neslinin tasarrufunda kalmış idi. Onlardan evvel Karahan bin Sebak İslam şerefine ermiştir. Zira “Eslim teslim fi'd-dünyâ ve'l-âhire” manası ile muhatap olmuş idi. Sonra Sencer zamanına gelince, onun nesli İslam ile süslenmiş idi. Ondan sonra oğlu Musa bin Sebak padişah oldu. Keza nöbet Arslanhân bin Muhammed bin Süleymân bin Dâvud Buğra Han Ebü'l-mülakkab be-Tamgaç Han el-mülakkab bi-nasr Arslan bin Alî bin Mûsâ bin Sebak meydana çıkınca mülklerin mirası aralarında geçerli idi. Karahan Arslan Han'ın memleketini zapt etti. Sencer, Kadir Han'ı öldürdü ve Arslan Han'ı memleketine geri gönderdi. Gaza ile şöhret kazanmış olan Türkler Horasan'ı yağma ve talan ettiler.¹⁸⁵ Onlara Kan/Kaz Ali denilmekte idi ve ona tabii idiler. Onlar ise Arslan Han arasında vahşet meydana geldi. Sonra onlar galip gelip Arslan Han'ın elinden memleketini aldılar. Arslan Han Sencer'e geri döndü. Sencer dahi Türkler üzerine asker çekip 532 (1129) senesinde Semerkand'a vardı. Kan Ali'nin kaçması üzerine Sencer Semerkand'ı ele geçirdi.¹⁸⁶ Arslan Han'ı hainlik ile suçlayıp tutukladı. O hanedandan birini itibarına nazar edip Semerkand'a vali tayin etti. O vefat edecek Arslan Han'ın Mahmûd adındaki oğlu ve Sencer'in de yeğeni idi. 521 (1128) yılında Oğuz Şini bizzat zorbaca her kafir işi ve dinsizinden asker ve çok sayıda mal ile Kaşgar'a ulaştı. Kaşgar Hanı'nın askeri zaferli yüzlerini savaşa çevirdi. Yücelik ve güçleri saadet ile haddinden fazla sayısız askeri saydılar. Zikredilen Oğuz'un hayatı yenilgiden sonra parçalanıp Gürhan Sini yerine geçti. Gür, Çin lügatında Padişah-ı Muhîn yani ulu sultan lakabıdır ve ona mâneviyyi'l- i'tikâd idi.

Ümerasından hiç kimseye 100 (yüz) insandan başka maiyet vermez idi. Tamamının vazifelerini hazinesinden verip zulmetmesinler diye iktâ vermez idi. Bazı Hitâ Türkleri

¹⁸⁵ Bunlar Sultan Sencer'e isyan etmişler, cami, mescid ne varsa onların zulmünden kurtulamamıştır. bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. XI, s. 82; Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 59; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Atilla-Cengiz-Timur*, Terc. R. Uzman, İstanbul 1993, s. 168; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Çağlar Yayınları, Ankara 2004, s. 110; Abdülkerim Özaydın, “Gürhan”, *DİA*, C.14, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 323; Ahmet Taşağıl, “Karahıtaylar”, *DİA*, C. 24, Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, s. 415.

¹⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hunkan, *a.g.e.*, s. 294, 295, 296; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 342.

ondan önce gelmiş idi, ona tabi oldular. Onlar doğru zamanda Türkistan Hakanının hizmetinde olurlar idi. Arslan Han her yıl onlardan bir topluluğa zarar verip Çin taraflarına koruma gönderirdi ki askerler hududunun girişinden menetsinler ve kalp resmini vücutlarına getirsinler. Onlara o hizmet karşılığında belirli ücret ve sınırları belirlenerek karar kılınmış idi. Bir sene onlara düşmanlık edip sonra malumlarından mahrum bıraktı. Nesillerini kesmek için kadınlar ile karşılıklı görüşmelerini yasakladı ve bir topluluğu onların başına musallat etti. Tüccardan bir grup topluluk bir mallarına el koyulma korkusu ile dedi ki; eğer mallarınızın iadesi muradınız ise bizleri otlağı çok bir diyara yönlendirin. Onlar da Soğd memleketine yol gösterdiler. Sonra o müvekkil olan topluluğun ellerini gerdanlarına bağlayarak o memlekete göç ettiler. Ama Arslan'dan endişeli idiler. Gürhan meydana çıktığında ona tabi oldular. Gürhan, onların katılımı ile kuvvetlendi ve Türkistan'ı aldılar. Etkisinden sonra her haneye bir dinar dağıttılar ve arazilerde yetişen hiçbir ekinden almadılar. İtaat edenler arasında ekinden almadılar. İtaat edenler arasında alamet için gümüş levha bağlarlar idi. Semerkand valisi olan Mahmûd, Sencer'in yeğeni idi.¹⁸⁷ Onlar ile mukabele edip hezimete uğradı. Sencer ise şöhret buldu ve Mâverâünnehir'e asker çekti. Semerkand'a vardıklarında Gürhan, suçların bağışlanması için aracı olup alçak gönüllülük ile risaleler gönderdi. Sencer kabul etmeyip İslam'a davet etti ve sağlamlaştırmak için tehdit içeren bir name yazdı. Zafer yüzüne mahcubiyet olup kibir ve başlangıç gereği toplanıp yüz yüze kudreti ve bolluğunu, askerinin yüceliğini, kurtuluş oklarını, zafer akıbetini kabul etmeyi namesinde yazdı. Gürhan elçinin sakalını yoldurup eline bir söz verip buyurdu ki sakal tüyünü yaz, aciz olacak. Dediler ki; sonra ok ile kıl nasıl yazılır? Ondan Gürhan ile kabiliyetli bir savaş oldu.¹⁸⁸ Safer 520 (Mart 1126) tarihinde karışıklık meydana geldi. Sencer mağlup olup çarpışma yerinden kaçtı. Esir olup 2 (iki) yıl yanlarında kaldı. Sonra yeniden sultana gönderdiler. Mâverâünnehir, Muhammed Hârezmşâh zamanına kadar Gürhan tasarrufunda idi. İslâmiyet'ten önce vakanın meydana gelme zamanı işitilmiş değildir. Sonra Harezmsâh Sencer'in bozguna uğradığı haberini alıp Merv'e yöneldi çok fazla yağma ve katliam yaptı. Ulema ve fıkıh alimleri, Merv'den bir topluluğa zarar verip Sencer'i alıp gitti. Kâdı Hüseyin bin Muhammed Ersânîdî ve Kâdı Hüseyin bin

¹⁸⁷ Sencer bundan sonra karısı Terken Hatun ile akrabalığı bulunan Ahmed Han'ı beraberinde Horasan'a götürdü. Mâverâünnehir'e ise önce Hasan Tegin'i ve ondan sonra da yeğeni Mahmûd Han'ı tayin etti 526 (1132) bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 523; Handmîr, *a.g.e.*, C. II, s. 508; krş. İkbâl, *Tarih-i Mufasssal-i İrân*, s. 357; Ayan, *Oğuz İsyânı*, s. 7.

¹⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. XI, s. 83; Ergin Ayan, *Oğuz İsyânı*, s. 13-14.

Muhammed Ersânîdî Şafiilerin önce gelen ilim adamlarından idi. Ebû Muhammed Hazînî'nin de felsefe ve özellikle matematikte kabiliyeti var idi. Yıllarca inkâr edilemez idi. Onun, gurbete gitme belasına müptela olan ulemadan olduğunu söylerler. Sencer, Nişâbur minberlerindeki hutbede ismini yâd ettirdi. Orada bulunan kişiler, Sencer'in adını dinleyip kabul etmemiş olacak ki her taraftan feryat koptu. 520 (1126) tarihine gelince hutbe onun adına okundu. Sonra yeniden Sencer'in adı minberde güçsüz oldu. Sonra Sencer Harezmi üzerine asker çekti, müşerref olmuşken ümeradan birinin nifakı yüzünden nasip olmayıp sulha karar verdiler. Atsız, mal göndermeyi kabul etti. 529 (1135) senesinde Sâhibü'l-Keşşâf Ebü'l-Kâsım Zemahşerî hayatını kaybetti. Ondan sonra saltanat Sencer'e varıp son bularak Herat ehli, Türklerin semtinden muzdarip olup Melik Hüseyin Gûrî'yi talep ettiler. O da Herat'a gelip adalet ve ilgisizlik edip sultana itaat etti. 547 (1153) tarihinde Sultan Guz elinde tutsak oldu.¹⁸⁹ Zikredildiği gibi onlara Kan Ali derler idi ve Arslan Hân'ın tebaasından idiler. Onlar Müslüman Türklerden kalabalık bir grup idiler ki Gürhan ve Mâverâünnehir teshirinin ardından onları ihraç etti. Sonra Horasan'a gelip Belh civarlarında sakin kaldılar. İkamet ettikleri yerde salavat ve zekâtlarını öderler idi. Sultanın yemeğinin pişirildiği yerde bulunan ceset onlardan birine ait idi. Bir vakitte kötülük hasıl edip ellerinde öldürülmüş olan sofracıbaşı bu kazancı açık etmeyip zalim Sultan ile gizledi ve kendi tarafından servet verdi. Sonra Belh Emiri olan Emir Kamaç'a dedi ki; Guz taifesinin itaat yolundan vazgeçmediğini Sultan'a arz edesin. O da arz etti.

Sultan, onların zaptını ona bıraktı ve oğlu ile Guz elinde maktul olup çok sayıda asker, yiyecek, kılıç ve kadınları esir etti. Sultan nefesine uymayıp 1 000 (bin) süvari ile yola düştü. Onlar elçi gönderip Kamaç ile oğlunun katli hıyanetimizden değildi. Belki malımıza tamah ettiler ve savunma anında öldürüldüler diye itiraz edip suçları karşılığında 100 (yüz) hatalı kul vermeyi kabul ettiler. Çünkü Sultan hudutlarına dayandı. Her hanedan bir külçe gümüş vermeyi kabul edip tekrar eden mali ödemeyi iltizam ettiler.¹⁹⁰ Sultan geri dönmeye meyletmişken ümera razı olmadı. Savaş olacak iken asker ile ümeranın nifakları sayesinde harbin başında bozguna uğradılar. Muhalifler takip edip pek çok kişinin yok olmasını sağladılar ve Sultan'ı ele geçirdiler. Ümera, Sultan önünde derece-i zemini öptü. Birkaç ay sonra Sultanı kaldırıp Merv'e

¹⁸⁹ İbnü'l-Kalânisî, *Zeyl'ü-Tarih-i Dimâşk*, Neşr. H. F. Amedroz, Catholic Press, Beyrut 1908, s. 325; Hândmîr, *a.g.e.*, II, s. 512; Ayrıntılı bilgi için bkz. Ayan, *Oğuz İsyası*, s. 23.

¹⁹⁰ Ayan, *Oğuz İsyası*, s. 23.

geldiler. Ümerayı Guz'dan Muhammed bin Bahtiyar Sultan'dan Merv onun iktası olsun diye istekte bulundular. Sultan müsaade etmeyip “Merv başkenttir, kimsenin iktası olamaz” diye cevap verdi. Onlar alay edip gülüştüler ve aralarında gayet hakir ve itibarsız vakitler geçti. Hatta bazı vakit olurdu ki katına gönderdiklerini sonra yemek için öğlene erzak saklardı. Zira onlar yemek vaktine hiç bağlı değillerdi. Onlar atlarına bindiği vakit ok koyduğu kılıfı kendileri bağlardı. Çünkü silahtarları yoktu. Merv'e geldiler. Kötü kişilerin üzerine gidip o beldede olan kimseye muhtaç olmayan ve konuşan kişilere karşı yağma ve talana başladılar. Sonra Nişabûr'a vardılar. Nişabûr halkı mescid ve camilere sığındılar. O kumandan bir talihsizlik ile mescide girip bir ahdin önünde beka kıyafetlerine bile dokunmadı. Ulemâ, büyükler, şeyhler ve hayır işleyenler o fesatçıların kötü davranışları elinde yakalanıp çeşitli işkence ve eziyetler gördüler. Kadı Hüseyin bin Ersanidi ve Şeyh Abdurrahman Agah gibi kerametleri aşikâr idi. Çoğu vakitlerde Sencer'e ziyarete gelince görüşmezdi ve yalnız başına gözden uzakta saklanıp buluşturmazdı. Kibar keliminde İmam Gazali'den Muhammed bin Yahya'yı işkence ile hak ve helak ettiler. Horasan'ın sair memleketlerinde mescidleri ve medreseleri harap ve yok ettiler. İslam ehli ibadet etmediği amellere gayret ettiler. Horasan ehli Mahmûd bin Buğra Han ki yeğeni Sencer idi. O saltanat tahtına çıktı. Mahmûd, Gur ile elden giden Herat'ı muhasara etti. Savaşlar edip çoğu savaşta mağlup oldu. Sonra Gur ile anlaştı. O esnada Sencer'in memleketinden Ayaba adında kimse yüksek rütbeye terfi edip lanetlenmiş ve itaat eden asker ile devlet oldu. Mahmûd Han'a göndermek şartı ile yükseltmek konusunda tartışma yaptı. Sultan karısı olan Terken Hatun içinden 4 (dört) sene tutuklanmış namert ihtiyar etti. Haremi varacak kurtuluş elde ederken harm-i rahmete vardı. Sonra paralanarak karanlık yol ile Ceyhun kenarına geçti. Tirmiz¹⁹¹ sahibi gemiler hazır bulundurmuştu. Hazır edip ata binerek Tirmiz'e vardı. O esnada önde olan Türk Guz vefat edip o taifeden topluluğa zarar ve zahmet verip Sencer'e yönelmişti. Tekrar Merv'i başkent edindi. Kurtuluşundan bir sene evvel Atsız Harezşah vefat etti. Onun oğlu Arslan,¹⁹² Sultana mektup gönderdi.

¹⁹¹ Özbekistan'da yer alan tarihî şehir hakkında bkz. Abdullah Muhammedcanov, “Tirmiz”, *DİA*, C. 41, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 200-202.

¹⁹² Harezşah Atsız'ın 551 (1156) yılında vefat etmesi üzerine, yerine oğlu Ebû'l-Feth İl Arslan (1156-1172) geçmiştir. Babasının vefat haberi dört gün sonra ulaşan İl Arslan da ordusu ile Harezşah'e yönelmiştir. Yol güzergahı üzerinde bulunanlar ona tabii olmuş ancak isyan etme ihtimaline karşılık Oğul-Bey ile taraflarını bertaraf etmiş ve kardeşi Süleyman Şah'ı öldürmüştür. İbnü'l-Esîr, İl Arslan'ın amcalarından birini öldürdüğünü ve bir kardeşinin de gözlerine mil çektiğini kaydetmektedir. İl Arslan, Oğuzlar'ın tutsaklığından kurtulduğu vakitte Sultan Sencer'e bir elçi göndermiş ve itaatlerini arz etmiştir.

Sultanı şiddetli ateş istilası buldu ve mizacı soğudu. Hastalıkları ve ilaçlar onu güç duruma sokup ağrılarına neden oldu. Sonra tutulduğu ishalden dolayı mecali kalmayıp ölümüne sebep oldu. 552 (1157) senesinde dünyadan göçtü. Sencer'in vücudu, güçlü kuvvetli ve buğday tenli idi. Güzel nişanı vardı. Çok şefkatli, merhametli ve yüzünde saadet hissesinde parlayan eserler aşikâr idi. Ondan sonra zikredilen Mahmûd Han padişah oldu. Bazı Guz Türkleri ona itaat ettiler. Ayaba devletin itibarını artırıp Guz topluluğundan yemek ve kılıç aldı. Sonra Guz toplanıp onu bozguna uğrattılar. Tekrar Merv'i zapt ettiler.¹⁹³ Lakin bu mertebede ünlü imamlar izzet ikramla halkı bitirmeye gayret gösterdiler. Mahmûd Han Guzları korkutmak için durmadan Harkan taraflarına doğru yola çıktı. Gazan'ı davet edip iradesine itaat etti. Örnek alıp emrine uydular. Mahmûd Han itimat etmedi ve oğlu Celâle'd-din Muhammed'i gönderip emrini yasaklayıp boyun eğdirdiler. Mahmûd Han, Sencer'in ümerasından Ayaba ile Horasan'a ulaştı. Ayaba sonra bir köye varıp konakladı. Guz Türkleri ona kastedince kaçtı ama Guzlardan bir asker ona yetişti. O dedi ki; bana dokunma, ben de sana civarda gizli olan malları göstereyim ve hatırına gelmeyen malı vereyim. Guz yanına düşüp çarşıya vardıklarında Ayaba "mal buradadır" deyip duvara çıktı. Kaçarak Nişabûr'a gitti ve geri askerlerini topladı. Mahmûd Han, Guz askerleri ile Nişabûr'da savaştı. Ayaba korkusundan Havaf'a vardı.

4.16. Nişabûr'da Alevî Karışıklığı

O vakitte Şafilere önde gelen fıkıh alimi Müeyyid bin Hasan Muvaffakî idi ki Ebû Süheyl Salûkî neslindedir ve ona tâbi olanların sayısı çoktur. Topluluk bazı Şafilere birini hata sonucu öldürdü. Meğer maktulün Nişabûr cemaat büyüğü olan Zeyd bin Hasan Hüseyinîye ile irtibatı ve inbisatı varmış. Nakîb-i mezbûr Nişabûr'da şan ve şeref sahibi olmuş idi. Katili fıkıh âliminden istedi. Fakat vermeyip "onun hükmü Alevîlere mahsustur, bize hükümet olmak ne vazifedir?" diye cevap gönderdi. Cemaat dahi

Buna karşılık Sultan Sencer 1156 yılında Harezm'in yönetimini İl Arslan'a vermiş ve ülkesinde huzur içinde yaşamasına imkân tanımıştır. Saltanat süreci boyunca doğuda meydana gelen olayları yakından takip etmiş ve Buhara ve Semerkant civarları ile ilgilenmiştir. İl Arslan, 551 (1157) yılında Sultan Sencer'in vefatı ile İran'ın doğusunda oldukça güçlü hale gelmiş, Irak Selçukluları ile de iyi ilişkiler içerisinde bulunmuştur. Harezmşah İl Arslan, Karahıtaylar ile mücadele ettiği sırada hastalanmış ve 8 Ağustos 1170 tarihinde vefat etmiştir. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. IX, s.179; Cüveynî, *a.g.e.*, s. 262-264; Detaylı bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, TTK, Ankara 1984. s. 73-84.

¹⁹³ Ergin Ayan, *Oğuz İsyası*, s. 62-63.

intikam kastı ile çok mal toplamak için ittifak etti. Topluluk zarar verme arzusunda idi. Her iki taraftan çok sayıda kişi öldü. Aktarlar önüne katıp İmamül Haremeyn sokağını yaktı. Fıkıh alimi geri toplanıp cemaat büyüğüne tâbi olanlardan birini öldürdü. Cemaat büyüğüne tâbi olanlar hücum edip pazarları yaktılar ve ateş görünür bir yerde çıktı. Hanifîyeler ve Şafîyeler aciz oldular ve Nişabûr gayretle mamur ve yıkılmış nişanı 1 000 (bin) merhaleden uzaktı.

Üretici harap ve çoğu yetiştiricilerin mekanları garab oldu. Hanefîlerden 200 (iki yüz) medrese Şafîlerden 17 (on yedi) medrese ve kütüphane yandı. Ondan sonra 7 (yedi) gönül yağmaya gitti. Ayaba gelip topluluğun başkanına çıkıştı. Bazı ara bozanları öldürdü. Bu sırada Mahmûd Han Nişabûr'a gelip Ayaba galip oldu. Mahmûd'a mil çekip kendi namına hutbe okundu ve bakiyeleri Şadyah'a vardılar. Eski zamanda dârü'l-mülk aşikâr idi. Onlardan sonra harap olmuş idi.

Zikredilir ki Abdullah Tahir yolda güzel bir hatun gördü ki bir atı kaybedip süvar olmaya iletir idi. Eşini aşikâr edip azarladı. Ve “sen genç, hanede kadınlar gibi gizlenip bu tür hizmetlere ki havass-ı ricaldır, aileni gönderesin? deyip sitem ederek kötü sözler saydırdı. Çeşitli hizmetleri olan nitelikli devlet adamlarını hanenin sahibine gönderesin.” O kişi ağlayıp dedi ki; bu ihtilaf ve doğruluk gereği olan aykırı vaziyetin kökeni senin zulüm ve sitemindir. Bende milletin haysiyetini koruma ihtirası ile ızdırapta belki bu güç ile gizli uğurda kalmışım. Asker ki dizginleri salıverip ruhsat vermişsin, güç ile menzillerimize iner, hatunumu evde tek başına bırakıp dışarıya hizmet tedarikine gidersem dahi fenadır. Hatunumla bile gidersem asker evi yağma eder. Şüphesiz daha az kötülöklere razı oldum. Abdullah, kabahat cefasından haberdar olacak o esnada şehirden göçüp Şad'ı inşa etti. Sonra Alp Arslan yenileyip onardı. Sonra geri harap oldu. Ayaba harap olan Nişabûr'un surlarını düzletip kalan Nişabûr ile orada oturup Nişabûr ismi ile meşhur oldu. Bu sene güzelliği artmış olup ta ana kadar Cengiz¹⁹⁴ askerleri ile saf saf gelip şehri tarumar etti. Ne saray ne köşk ne ağaç kaldı. Fıkıh alimi Hanefî meşhurlarından biri Necmeddîn Ömer bin Ahmed Nesef ki *Manzûme*

¹⁹⁴ Moğolların reisi Yesügey Bahadır'ın oğlu olan Cengiz hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Moğolların Gizli Tarihi*, I. Çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara 1995; *Moğolların Gizli Tarihçesi*, Terc. Mehmet Levent Kaya, Kronik Yayınları, İstanbul 2018; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 61; Abraham Constantin Mouradgea D'ohsson, *Moğol Tarihi*, Yay. Haz. Ekrem Kalan, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 30-62; Mustafa Kafalı, “Cengiz Han”, *DİA*, C. 7, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 367-369; René Grousset, *Cihan Fatihî Cengiz-Han*, Derleyen: İzzet Tanju, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2001, s. 39, 157-162.

ve *Akâ'id*'in sahibidir. Ebü'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî, Yezdevî idi. Derler ki Mekke'de Zemahşeri kapısını vurdu. Zemahşeri kimdir dediğinde Ömer dedi. Zemahşeri insaraf dedi. Nesebi sahibü'l-Hüdaya şeyhlerindendir ve *Cami'i-Kebir*'i yazmıştır. Bazı şeyhlerden zikredilir ki Ömer Müstevfi Hazrullah bi'l-Batıfai'l-Hafi Münker Nekir'e cevap verip demiştir ki Rabbî Allahü Lâ İlahe sevâ. Ve Nebiyî Muhammed Mustafa ve Abdü'l-Vâsîğ Halebî ki önde gelen şairlerdendir. Sultan Sencer terbiyesi ile takdirde bir dereceye erişti ki şiir bilenler aferin deyip bildirdikleri yazı örneğinde uzak bilirdi derler. Sultan bir penbezardan geçerken ondan bunu işitti.

Sultan onun gücünün farkına varıp nazarında terbiyeli gördü. Mu'izzî o zamanın şairlerindendir, sultanın lakabına mensuptur ki o da Mu'izzü'd-ddin idi. Derler ki sultan çevgân-bâzlık¹⁹⁵ sırasında ayrı kaldı.

4.17. Muhammed bin Melikşah'ın Evlatları

Sencer hükmü ile Mahmûd bin Muhammed Azerbaycan, Irak ve Fars ona verilmiş idi.¹⁹⁶ Halife Müsterşid (511-529)¹⁹⁷ tarafından Mu'ini'd-dîn Mahmûd bin Emirü'l-

¹⁹⁵ At ile oynanan bir spor olan Çevgen, tarih boyunca Türklerin millî oyunu ve Müslüman ulusların ortak kültürü olarak kabul edilmiştir. Ali Çavuşoğlu, "Çevgen/Çögen Oyunu Kültürü ve Edebî, Tasavvufî Metinlerde Yansıması", *İstem*, C. 6, S. 11, 2008, s. 159-174.

¹⁹⁶ Mahmûd bin Muhammed, amcası Sultan Sencer ile savaşmış ancak amcası onu affetmiş ve ona Irak, Azerbaycan, Bağdâd, Diyarbakır, Fars, Erran, Ermen ve Gürcistan memleketlerini vermiştir. Kazvinî, *a.g.e.*, s. 363; Reşüddîdîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 191; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2001, s.45; Coşkun Alptekin, "Irak Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.VII, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 295.

¹⁹⁷ Halife Müstazhir-Billâh'ın oğlu olan Halife Ebû Mansûr el-Müsterşid-Billâh, 16 Rebülâhir 512 (6 Ağustos 1118) tarihinde babasının ardından hilafet makamına gelmiştir. 512-529 (1118-1136) yılları arasında on sekiz yıl halifelik görevini sürdürmüştür. Halife el-Müsterşid, Sultan Sencer'in kızı ile evlilik yapmıştır. Irak Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla Selçuklulara karşı bağımsızlık mücadelesine giren Abbasilerden ilk teşebbüste bulunan kişi Halife Müsterşid olmuştur. Irak Selçuklu Devleti'nin zayıflaması için, meydana gelen saltanat mücadeleleri ve taht kavgalarında önemli rol oynayarak siyasi gücünü arttırmıştır. Halife, Hille hâkimi Dübeys b. Sadaka ile mücadele etmiştir. Sultan Mahmûd, Halife'ye karşı temkinli davranışta da 520 (1126) yılında Halife ile aralarında anlaşmazlık meydana gelmiş, Sultan Mahmûd Bağdâd'ı kuşatıp ele geçirmiştir. Ardından Halife ile anlaşıp ondan özür dilemiştir. Neticede 17 Zilkade 529 (29 Ağustos 1135) tarihinde Batnîler tarafından uğradığı bir suikast sonucu hayatını kaybetmiştir. Halife Müsterşid-Billâh'ın ölümü ile ilgili kaynaklarda çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bu konu hakkında ayrıca bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde bir dönüm noktası: Halife el- Müsterşid'in Katli Meselesi", *Tarih Dergisi*, S.39, İstanbul 2011, s.1-36. Halife Müsterşid-Billâh, kaynaklara cesareti, hırsı, güzel hitabeti, güzel yazıları ve ibadetlerine gösterdiği özen ile geçmiştir. Bununla birlikte fıkıh ve hadis ile ilgilendiği de bilinmektedir. Müsterşid-Billâh'ın ardından yerine veliaht olarak tayin ettiği oğlu Râşid-Billah geçmiştir. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 34-35; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 198; Mîrhând, *a.g.e.*, s.200; Bundârî, *a.g.e.*, s. 156 Azimî, *a.g.e.*, s. 41; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, s. 61-62; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 68-69; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi İkinci İmparatorluk Devri*, C. II, TTK, Ankara 1984, s. 280-282; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 214-215; Osman Gazi Özgüdenli, "Müsterşid-Billâh", *DİA*, C. 32, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 145-147;

Müminin lakabını verdi. Vezareti Şerefeddîn Anuşîrvân Halid Temimiye verdi ki Makâmat-ı Hariri onun isminedir. Onun 2 (iki) oğlu vardı ve her biri de Sencer'in kızıydı idi. 525 (1131) yılında Herat'ta vefat etti.¹⁹⁸ Saltanat süresi 12 (on iki) yıl ve ömrü 27 (yirmi yedi) seneye yakın idi. Galibiyet hükmü ve lütfu ile insanların kalplerini üzerine çeker idi. Sefak, kan döken ve zalim gazabı keskin değil idi. Hakerete geçen sözleri işitip intikama iktidarının kemali var iken güzel ve yalansız işine katılırdı. Reayanın malı tamahından beri iffet ile süslenmiş olduğu için sevince layık idi. Yardımcı tebaanın dahi kendi vasıfları ile nitelenmiş idi. Birinden birine zarar vermeye razı değil idi. Vefat ettiği yılda Hammâd bin Müslim Debbâs gayet ibadet yolunda, takva ile inanan insanları ve keramete erişenler ile denk tuttu. Hadis siması ve rivayetleri kaydetmesi ile şöhret kazanmış idi, vefat etti. Mahmûd'dan (1118-1131) sonra oğlu Davud¹⁹⁹ (1131-1132) saltanat işlerine teşebbüs etti. Mesûd, kavga ve tutuklulukta önde geldi ve saltanat ona karar kılındı. Amcası Sencer ile mücadele edip bozguna uğradılar. Sonra itiraz edip Sencer bu işle meşgul oldu. Sencer dahi onu aslında karargâh olan Gence'ye gönderdi. Tuğrul bin Muhammed'i (1132-1134) padişah etti.²⁰⁰

Fatih Güzel, "Selçuklulara Başkaldıran İlk Halife: Müsterşid Billah (512-529/1118-1135)", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 8, S. 4, 2019, s. 3134- 3151. Sultan Mahmûd ve Halife Müsterşid Billâh arasında meydana gelen anlaşmazlık hakkında detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C.X, s. 502-505; İbn Kesîr, *El- Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslam Tarihi*, C.XII, s. 384-386; Münecimbaşı, *a.g.e.*, C.I, s. 140-142.

¹⁹⁸ Irak Selçuklu Devleti'nin ilk hükümdarı Sultan Mahmûd b. Muhammed b. Melikşâh Şevval 525 (Ağustos-Eylül 1131) tarihinde Hemedan'da hayatını kaybetmiştir. Yirmi yedi sene yaşamış ve saltanat süreci de on dört yıl sürmüştür. İbnü'l-Esîr, Sultan Mahmûd'un hükümdarlık süresinin 12 yıl dokuz ay ve yirmi dört gün olduğunu zikreder. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 528-529; Kazvinî, *a.g.e.*, s.364; Râvendî Sultan Mahmûd'un ölüm tarihini 525 yılı Şevval ayı (Eylül 1131) kaydetmiştir. Ayrıca saltanat süresinin de 12 yıl 9 ay ve 20 gün olduğunu kaydeder. Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 196-198; Şebânkârê'î, *a.g.e.*, s. 102; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 68; Abu'l-Farac, *a.g.e.*, C. II., s. 364; İbn Kesîr, *El- Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslam Tarihi*, C. 12, Terc. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995, s. 376; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 113-117; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 240; Abdülkerim Özaydın, "Mahmûd b. Muhammed Tapar", *DİA*, C. 27, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 371-372. Sultan Mahmûd devri ile ilgili bkz. Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK, Ankara 1195, s. 231-241.

¹⁹⁹ Melik Davud b. Mahmûd b. Muhammed, babasının 525 (1131) yılında vefatının ardından vezir Ebû'l-Kasım Derguzini ve Atabeg Aksungur Ahmedili'nin tavsiyeleri üzerine saltanat tahtına oturmuş, Cibâl şehirleri ile Azerbaycan'da sultan olarak adına hutbe okunmuştur. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* C. X, s. 528; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, s. 242-23; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 121-127; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 79. Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 57; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 240.

²⁰⁰ Tuğrul b. Muhammed b. Melikşâh, 503 Muharrem (Temmuz-Ağustos 1109) tarihinde dünyaya gelmiştir. Dinever savaşının ardından Sultan Sencer Irak Selçuklu Devleti'nin iç işlerini düzenleyerek 526 (1131) yılında Tuğrul'u saltanat tahtına oturmuştur. Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.* II., s. 57; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 534, C. XI, s. 28-29; Bundârî, *a.g.e.*, s.150; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 201; Abu'l-Farac, *a.g.e.*, C. II., s. 364-365; Reşüdüddîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 195-197; Münecimbaşı, *a.g.e.*, C. II, s. 147-149; Şebânkârê'î, *a.g.e.*, s.102; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s.79; Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 60; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 131-138; Faruk Sümer, "Tuğrul I", *DİA*, C. 41, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 341-342; Alptekin, "Irak Selçukluları", s. 306-307.

Onun veziri Ebü'l-Kâsım Enesâbâdî'nin katli için Aynü'l-Kuzât Hemedânî çaba gösterdi. Sonra Tuğrul elinde öldürülmüş. Geçen 3 (üç) yılın ardından Hemedan'da hayatını kaybetti. 25 (yirmi beş) yaşında idi. Biraderi Mesûd bin Muhammed²⁰¹ (1134-1152) padişah oldu. Boyu ve endamı, şevket ile ululuğu ile geçmiş insanlar zamanında ona muadil bir padişah daha saltanat tahtına cülus etmedi. Bir cümle ile bir askeri sayar idi. Tekbir zincirinde gösterişe kapılıp kibirlenmekten uzak idi. Her meydana çıkan mesele meclisine ulaşip pay edilir ve kendisine tabi olanları coşku ile ihsan eyler idi. Yaratılışı insanlarla iyi geçinmek ve yayılmak üzerine idi. Zikredilir ki; Zengî bin Aksunkur, Kâdî Kemâleddîn Şehrezûrî'yi Mesûd'un huzuruna gönderdi. Akşam ezanında fıkıh alimlerden birinin çadırının önünden geçerken çadıra girerek alim ile akşam ezanını ifa etti. Namazdan sonra fıkıh alimine “Ne diyardansın?” diye sordu. O da filan şehrin kadısıyım. Diye cevap verdi. Kemâled-dîn dedi ki; el-Kuzâtu selâseti kâdiyân fi'n-nâri ve o benimle senin gibidir. Ve kâdı fi'l-cenneti o ibadettir. O kadıdan zalimlerin kapılarını bilmeye ve onları görmeye. Orada bulunanlardan birinin sultana yakınlığı var idi. Bu konuşmayı sultana haber verdi. Sultan Kâdı Kemâle'd-dîn'i istedi. Huzuruna gelip tebessüm ederek dedi ki; “El-kuzât-ı Selâset”. Kadı dedi ki; Belî, Yâ Mevlânâ! Sonra Mesûd dedi ki; dürüst dersin, ne güzel saadet devletinde bizi görür ve biz onu görmeyiz. Sonra o gün Kadı'nın mühimmatını ilerletip, geri gönderdiler. Sultan Mesûd 546 (1152) tarihinde Hemedan'da vefat etti. Mülkünün müddeti 17 (on yedi) senedir ve ondan sonra Selçukluların geçerliliği ve kıymeti kalmadı.

4.18. Melikşâh bin Mahmûd

Mesûd'un veliahdı idi.²⁰² Saltanat tahtına yüceldi. Halifeden Mu'izi'd-dîn Melikşâh Yemînü Emîrî'l-Mü'minîn lakabını aldı. Hasbeg'in adı aslında Türkmen çocuğu idi.²⁰³

²⁰¹ Sultan Mesud b. Muhammed, Sultan Tuğrul'un vefat haberinin kendisine ulaşması üzerine Bağdâd'ta iken Hemedan'a yönelmiş ve saltanat tahtına oturmuştur. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. XI. s. 28-29, 141-142; Bundârî, *a.g.e.*, s. 160-163; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 74,85; Abu'l-Farac, *a.g.e.*, C. II, s. 392; Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 215; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, C. I, s. 151 vd.; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, s. 75; Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi*, s. 65; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 143.

²⁰² Sultan Melikşâh, 555 (1160) tarihinde 32 (otuz iki) yaşındayken vefat etmiş, saltanatı yaklaşık 4 (dört) ay sürmüştür. Reşüdidîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 223-224; Bundârî, *a.g.e.*, s.207-208; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. XI., s. 141-143; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 221-223; Kazvinî, *a.g.e.*, s.367; Şebânkâre'i, *a.g.e.*, s. 104-105; Abu'l-Farac, *a.g.e.*, C. II, s. 392; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, C. I, s. 176. Bazı kaynaklar, Sultan Mesud'un ardından tahta Muhammed b. Mahmûd'un geçtiğini kaydetmiştir. bkz. Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 89; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, s. 83; Alptekin, “Irak Selçukluları”, s. 316; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 197-201.

²⁰³ Asıl adı Bey Arslan olan Has Bey, Oğuz beyi Belengerî'nin oğludur. Irak Selçuklu Devleti Sultanı Mesud b. Muhammed'in hizmetinde bulunmuştur. Sultana en yakın beyler arasında olduğu için kendisine

Mesûd'a bağlanıp, onun serveti ve terbiye gölgesinde büyük gelişmeler buldu. Rütbesi yüksek mevkideki ümeradan daha yüksek idi. Melikşâh'ı tutup kardeşi Muhammed bin Mahmûd'u²⁰⁴ (1153-1160) talep ederek vade tanıdı ki saltanat tahtına cülus etsinler. İsteği onu ele getirip kendi bağımsız olmak idi. Sonra Muhammed yetiştirdi ve adına hutbe okudu. İkinci gün Muhammed'in katına ulaştı. Muhammed öncülük edip Hasbeg'i katletti.²⁰⁵ Sarığını bırakıp köpeklere tasma eyledi. Muhammed Bağdâd'ı ele geçirdi. Halifeden Gıyâse'd-dîn Muhammed Kasîmü Emîrû'l-Mü'minîn lakabını aldı. Ama devletinin bekası kötü idi. Vefat vaktinde askerinin ve memleketinin kullarının günahlarını hazırladı. Onlara nikah yapıp birbiri ardına üzücü sözler etti. Ağlayarak dedi ki; bu kadar insan bir zerrenin def'ine muktedir değil imiş. Çok nesne bağışlayıp esirgemedi harcama verme kapısını açtı. Fukaraya nimetler ve dinarlar dağıttı. Küçük çocuğu var idi. Ahmed bin Hicri'ye terbiye etmesi için teslim etti.²⁰⁶ Muhammed'den sonra askerlerin bazıları kardeşi Melikşâh ve bazıları Süleymân Şâh katına ulaştılar. İkinci senede Melikşâh hayatını kaybetti. İsfahân'da zehirlenmiş idi. Zira cemiyet çoğalıp ona talip oldu. Hutbe Bağdâd'ta Süleymân Şâh'ın adına olmayıp, onun yerine kendi adı zikredildi. İbn Hübeyre, onun katına hile ile güzel bir cariye gönderdi. Onun fitne ile harekete geçip Melikşâh'a zehir vermesine karar vermiş idi. Sonra Süleymân Şâh bin Muhammed bin Melikşâh²⁰⁷ (1160) istiklale ulaştı. Gece gündüz sarhoş idi.

Has Bey denmiştir. Has Bey hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Faruk Sümer, "Has Bey", *DİA*, C.16, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 271-272.

²⁰⁴ Muhammed bin Mahmûd, 552 (1128) yılında doğmuş ve Safer 548 (Nisan-Mayıs 1153) tarihinde tahta geçerek Irak'ta Selçuklu otoritesini güçlendirmek için uğraşmıştır. Sultan Muhammed, güzel yüzlü, akıllı, sözüne sadık, dindar ve zor beğenen bir sultan olarak karşımıza çıkmaktadır. Sultan Muhammed, saltanat sürecinde Halife el-Muktefi ile mücadele etmiş ve 551 (1157) yılında Bağdâd'ı kuşatmıştır. Halife'nin teşvikleriyle Cibal bölgesinde harekete geçen şehzade Melikşa, Şâh, Arslan Şâh ve Atabeg İldeniz'in üzerine gitmeye niyetlenen Muhammed, 554 (1160) tarihinde verem hastalığına yakalanıp vefat etmiştir. Saltanat süresi 6 yıl olan Muhammed bin Mahmûd, vefat ettiğinde 32 yaşındadır. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. XI., s. 181-183 Bundârî, *a.g.e.*, s. 209-211; Râvendî, *a.g.e.*, C. II, s. 258-259; Ahmed bin Mahmûd, *a.g.e.*, II., s. 90-96; Reşüdüddîn Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 227 vd.; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 177-181; Şebânkâre'i, *a.g.e.*, s. 105-106; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 78; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 205 vd.; Faruk Sümer, "Muhammed b. Mahmûd", *DİA*, C. 30, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s. 549-550.

²⁰⁵ Sultan Muhammed tahta geçtiği vakitte Has Bey ona hizmet etmiş ve onu aldatmak için hediyeler göndermişse de Sultan, Has Bey ve beraberindeki Zengi el-Candâr'ı öldürerek başlarını dışarı atmıştır. Has Bey'in cesedinin sokaklarda kaldığı ve köpekler tarafından yendiği zikredilir. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. XI, s. 144; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, C. I, s. 177.

²⁰⁶ İbnü'l-Esir, Muhammed b. Mahmûd'un küçük bir oğlu olduğunu ve askerler böyle çocuklara itaat etmediği için onu Aksungur el-Ahmedî'ye teslim ettiğini zikreder. Bkz. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. XI, s. 208.

²⁰⁷ Sultan Muhammed'in vefatından ardından devlet adamları yeni sultanın kim olacağı konusunda ihtilafa düşmüş, Arslan Şâh b. Tuğrul, Süleymân Şâh ve Melikşâh'ın arasında kararsız kalmışlardır. Süleymân Şâh, 511 (1117) senesinde dünyaya gelmiş, amcası Sencer'in yanında bulunmuş ve amcası tarafından Horasan'da adına hutbe okutulmuştur. Süleymân Şâh b. Muhammed, Sultan Muhammed b. Mahmûd'un

Beyit

Ramazân devresini tutmaz idi

Bâdesiz lokmasını yutmaz idi

Etmez idi umûr-ı mülke nikâh

Memleket hâli olmuş idi tebâh

Selçuklu Devleti, işlerinin bekasını Gürdbazu adındaki emire bırakıp nefsi istekleri ile meşgul idi. Bir gün Gürdbazu Hemedan'da onu düşkün ve kötü halde bulup kınadı. O soytarlarına buyurdu ve avretinden elbisesini yük ettiler.²⁰⁸ Akli başına gelince itiraz etti ama Gürdbazu onun girdine uğramadı. Sonra onu tutuklayıp hapiste helak ettiler.²⁰⁹ Arslan Şâh'ın (1161-1176) saltanatında karar kılıp ona tabi oldular.

Zikredilir ki; Süleymân Şâh bin Muhammed bin Mahmûd devrinde Hemedan'da firar eden askerler toplanıp insanlara sıkıntı vermiş idi. Hârezmşâh adında karısının kardeşi yani kayını var idi. Ümeranın razı olmadığı makama talip oldukları hususunda saltanatın esasını helal vermesini diledi. Ardından kız kardeşine dedi ki; kocana, ümeranın ittifak içinde bulunduğunu ve bu gece onu tutup Muhammed'e göndereceklerini söyle. O akılsız da hemen kaçarak Mâzenderân'a ulaştı.²¹⁰ Askerleri perişan oldu. Sonra haber gönderip Muhammed'e gitti, inanmadı ve sonra idrak etti.

vefatının ardından başta önemli bir devlet adamı olan Girdbâzû olmak üzere emirlerin uygun görmesi ile Musul'dan gelerek 555 Rebiülevvel (22 Mart 1160) yılında saltanat tahtına oturmuştur. 13 Rebiülevvel 556 (12 Mart 1161) tarihinde Süleyman Şah tutuklanmış ve Hemedan'da bulunan Alâ'ü'd-devle Kalesi'ne hapsedilmiştir. Süleymân Şâh'tan geriye Sencer adındaki oğlu kalmıştır. İbnü'l-Esir, Süleymân Şâh'ın sinirli, çabuk öfkelenen, Ramazan ayında dahi içki içen, emirleri ile ilgilenmeyen ve askerlerin de onunla ilgilenmediği bir kişi olduğunu zikreder. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. XI, s. 177, s. 220-221; Reşüdidîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 214-244; Kazvinî, *a.g.e.*, s. 367; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, C. I, s. 185-188; Râvendî, *a.g.e.*, C. II, s. 263; Ahmed bin Mahmûd, *a.g.e.*, II, s. 99-100; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 228-231; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 78-89.

²⁰⁸ Müneccimbaşı, *a.g.e.* C. I, s. 187.

²⁰⁹ Süleymân Şâh'ın ölüm tarihini, İbnü'l-Esir 556 Rebiyülâhir (Nisan 1161) zikreder. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. XI, s. 220. Bundârî, Süleymân Şâh'ın 13 Rebiülevvel 556 (12 Mart 1161) tarihinde öldürüldüğünü kaydeder. Bundârî, *a.g.e.*, s. 264. Râvendî, Süleymân Şâh'ın 12 Rebiülâhir 556 (10 Nisan 1161) tarihinde tutuklanıp hapsedildiği kalede vefat ettiğini ve kardeşi Mesud'un türbesine defnedildiğini kaydeder. Râvendî, *a.g.e.*, C. II, s. 266.

²¹⁰ 9 Şaban 556 (3 Ağustos 1161) tarihinde İldeniz ve İnanç arasında meydana gelen bu olay hakkında bkz. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. XI, s. 222-223; Bundârî, *a.g.e.*, s. 265-267; Reşüdidîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 249-250.

4.19. Arslan bin Ertuğrul bin Muhammed bin Melikşâh

Amcasından sonra padişah oldu.²¹¹ Kendisine halife tarafından Sultan Rükne'd-dîn Arslan Kasîm Emîrû'l Mü'minîn lakabı verildi. Öyle bir padişah idi ki makamında iyi huylu ve sükunetli hali parlayıp, fenalıktan keskinliği aşikâr idi. Müeyyid Ayaba ona ona itaat edenlerden biri oldu. Şehirlerinde okunan hutbede Arslan adını kendi adından önce takdim etti. Lakin Arslan'ın saltanatına değer verip ona ibadet eden yok idi. Önemli işlerin sorumluluğunun tamamı elindeydi. O zamanda Merv, Belh, Herat, Serahs, Gûz, onun tasarrufunda idi. Sencer'e "Allahümme İğfir li-Sultânü'l-Müslimîn (Allah'ım Müslümanların sultanına merhamet et)" okular idi. Hiçbir padişaha bu hal gelmemişti. Arslan, halifenin kız çocuklarından Kirman Şâh Hatun ile evlendi. Küffar mülkleri, kiraladığı mülklerden pek büyük idi. İslam memleketlerine kastetmek için geldi. Arslan giderek onları savuşturdu ve dinsizlerden 4 (dört) kaleyi zapt etti. Fars eyaletini Zengî Salguri'ye verip anlaşarak 570 (1175) yılında Hemedan'a geldi. O esnada annesinin vefatı meydana geldi. İldeniz'in eşi idi. Zikredilen haber İldeniz'e ulaştı. Sultan dahi o senede vefat etti.²¹² Mülkünün müddeti 15 (on beş) yıldır.

Ondan sonra Tuğrul bin Arslan²¹³ (1177-1193) padişah oldu. Güç ve lütuf sahibi idi. Bu meşhur rubai güçlü, anlayışlı ve kendiliğinden doğmuş bir gücün neticesi idi.

Tuğrul, devlet evinde bahtı açık doğmuş ve gelişim göstermiştir. Saltanat zamanında manzumeleri gizli değil idi. Arslan'ın annesinin biraderi olan Atabeg Muhammed bin İldeniz'in yönetme düşüncesi ikbal ve mertebesini bulmuş idi. 581 (1186) yılında Atabeg Muhammed vefat etti ve mülklerinin hususları Tuğrul'un tertibinde kaldı ve devletin mülkü bölündü. Sonra Atabeg Osman ki, Muhammed'in biraderi idi. Kızıl

²¹¹ Arslan Şâh, 7 Muharrem 556 (6 Ocak 1161) tarihinde Irak Selçuklu Devleti tahtına oturmuştur. Arslan Şâh, Kirman Meliki Tuğrul Şâh'ın kızı Kirman Hatun ile evlenmiş, halifeden Sultan Rükneddin Kasım-i Emire'l-Müminin lakabını almıştır. Arslan Şâh, saltanatı sürecinde ona itaatlerini sağlamak amacıyla İsfahân valisi İzzeddin Satmaz ile Rey Valisi İnanc ile savaşmış ve galip olmuştur. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. XI, s. 220-221; Münecimbaşı, *a.g.e.*, C. I, s. 189; Bundârî, *a.g.e.*, s. 264; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 102; Reşüdüddîn Fazlullah, *a.g.e.*, s. 245 vd.; Mîrhând, *a.g.e.*, s. 236-238; Kazvinî, *a.g.e.*, s. 369-370; Râvendî, *a.g.e.*, C. II, s. 268; Faruk Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", *DİA*, C. 3, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 404-406; Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 235-270.

²¹² Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 118; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, s.121; Kazvinî, *a.g.e.*, s. 370; Râvendî, *a.g.e.*, II, s. 286; Bundârî, *a.g.e.*, s. 268.

²¹³ Tuğrul b. Arslan Şâh, 573 Muharrem (Haziran 1177) yılında Irak Selçuklu Devleti tahtına oturmuştur. Halifeden Sultan Rükneddin Tuğrul-i Kasım-i Emire'l-Müminin lakabını alan Tuğrul, şevket sahibi ve iyi huylu bir kişiliğe sahiptir. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. XI, s. 357; Kazvinî, *a.g.e.*, s. 371; Münecimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 194; Bundârî, *a.g.e.*, s. 268; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, s. 123.

Arslanlığı ile meşhur idi.²¹⁴ Selçuklu kurallarına uygun şekilde Tuğrul'a tuzak kurup yakalayarak hapsetti. Saltanat ödemesini kaldırdı. Cömert, güzel sözlü, ahlakı ve ihsanı ile nitelenmiş biri idi. 587 (1192) tarihinde Atabegi ölü buldular.²¹⁵ Tuğrul hapisten kurtulup askerleri ile Harezm'e savaş açtı ve galip geldi. Onun devrinde millete kıran-ı seyyarat gerçekleşti. Enverî ki, kendisi astronomi ilminde ünlü idi. Hüküm verdi ki dünyanın köy ve şehirlerinin eserlerine şiddetli kahır nasipsizler üzerine yağmur ve fırtına meydana gelsin. Tayin ettiği zaman minarelere ışıklar astılar. O gün onları yok edecek bir rüzgâr meydana geldi.

Ama feraset ehli böyle incelemiştir ki o Cengiz Han'ın alametleri olsun. Allah en iyisini bilir. Tuğrul son zamanlarında şarap içmek ile meşgul oldu ve faydasız işine devam etti. Harezmşâh Tekiş bin Arslan kaçan insanlarla onun üzerine yola çıktı. Tuğrul dahi az bir topluluk ile karşı karşıya olup genç ve maharetli atını ileri sürdü.

Ondan gafil idi ki asiyâyân hadiseye onun kanlı cereyanı ile devran verse ve emel tohumları ile akıl etse gerek. Sonra Tuğrul elinde olan ağır gürzü ile başını rüzgâr gibi kırıp 100 (yüz) alçağı katletti. Kendi de hayatını kaybedince başını halifeye gönderdiler ve cesedini Rey'de astılar. Harezmşâh Devleti de müstakil oldu.²¹⁶

4.20. Kirman'da Bulunan Anadolu Selçukluları Fırkası

Ataları Kadir Cafer Beg bin Mikâ'il bin Selçuk'tur.²¹⁷ 432 (1041) yılında Kirman hâkimi oldu.²¹⁸ 455 (1063) senesinde Şiraz, Deylem tasarrufundan ayrıldı ve ilk zamanlarda Alp Arslan ile aralarında anlaşmazlık meydana geldi. Sonra boyun eğdi.

²¹⁴ Kızıl Arslan'ın Atabegliği devri ve Sultan Tuğrul ile mücadelesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 293-307.

²¹⁵ Kadınlara ve içkiye düşkünlüğünden dolayı karısı İnanç Hatun ile arası iyi olmayan Kızıl Arslan, Şevval 578 (Ekim-Kasım 1191) tarihinde karısının emri ile bir köle tarafından zehirlenmek suretiyle öldürülmüştür. Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 306; Faruk Sümer, "Kızıl Arslan", *DİA*, C. 25, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2022, s. 543-544.

²¹⁶ Irak Selçuklu Devleti'nin sona ermesinin ardından Harzemşâhlar Devleti'nin durumu hakkında bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Hâremşâhlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, TTK, Ankara 1984, s. 123-144.

²¹⁷ Çeviride esas aldığımız nüshada Kadir Cafer Beg bin Mikâ'il bin Selçuk şeklinde zikredilen Kavurd bin Çağrı Bey bin Mikail bin Selçuk'tur. Kavurd, 433 (1042) senesinde Kirman hâkimi olmuştur. Kavurd, Melikşâh ile girdiği savaşta mağlup olmuş ve zehirlenerek öldürülmüştür. Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 263; Abdülkerim Özaydın, "Kavurd Bey", *DİA*, C. 25, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2022, s. 73-74. Kirman Selçuklularının atası olarak kabul edilen Kavurd'un soy kütüğü için bkz. Ebû'l-Hasan Ali b. Zeyd Beyhakî ma'rûf be İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, Neşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran 1317, s. 72.

²¹⁸ Selçuklular, 1040 Dandanakan Zaferinin ardından bir kurultay toplayarak kazanılmış ve kazanılması planlanan toprakları taksim etmiş, bu taksimatta Tabes, Kirman ve Kûhistan bölgesi Kavurd'a verilmiştir. bkz. Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, TTK, 1989, s. 7.

Sonra Melikşâh ile savaşta esir olup zehirlendi. Melikşah onun Arslan Şâh²¹⁹ (1073-1085) adındaki oğluna Kirman hükümetini istinat etti. 12 (on iki) sene o hal üzerine kaldı. İnançtan dönenler kötü itikat ile dolu idi. Fesatların zulmü hiçbir dakika fırsatı elden bırakmadı. Ardından hayatını kaybetti. Arslan Şâh bin Kirmân Şâh bin Kavurd²²⁰ ki (1102-1142), onun şerrinden korkusuna gizlenmiş idi. Uğurlu bahtı ile 42 (kırk iki) yıl vazgeçmeden hükümet işleri ile meşgul iken 502 (1109) tarihinde hayatını kaybetti. Ondan sonra Tuğrul Şâh²²¹ (1156-1170) 12 (on iki) sene hükümet sürdü. Sonra evladı Arslan Şâh, (1170-1176) İran Şâh, Turan Şâh (1177-1179), 20 (yirmi) sene boyunca birbirileri ile anlaşmazlık yaşayıp mülklerini ayırmak için gayret ederler idi.²²² Bu sebepten dolayı Kirman harap ve viran oldu. Ondan sonra Muhammed Şâh bin Behram Şâh²²³ (1179-1188) hâkim oldu. Mübarek Şâh-ı Selçuki, onun üzerine isyan etti. O dahi Arslan bin Tuğrul'un yanına kaçtı ve onun yardımı ile kendi mülküne kavuştu. Bu hükümetin taifesi, onun vefatı ile tükendi.

²¹⁹ Kadı Ahmed Gaffarî Kazvîni, *Tarih-i Cihan Arâ*, Nşr. Haşan Nurakî, Tahran 1342. s. 117; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 263; Kazvinî, *a.g.e.*, s. 377; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 43-47

²²⁰ Arslan Şâh b. Kirman Şâh, 22 Muharrem 495 (16 Kasım 1102) tarihinde Kirman Selçukluları tahtına oturmuştur. Bir rivayete göre İran Şâh'ın meliklik müddetinde akrabalarının öldürüldüğünü görünce bir ayakkabıcının yanında gizlenmiş ve İran Şâh öldükten sonra saklandığı Kûy-ı Gebrân Mahallesi'nden çıkmıştır. Saltanat tahtında kaldığı 42 sene boyunca hak ve adaleti yayan Arslan Şâh, 536 (1141) yılında vefat etmiştir. Arslan Şâh, Sencer'in hâkimiyetini tanımış ve Kirman onun devrinde en refah çağını yaşamıştır. Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, s. 144; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 254; Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 55 vd.

²²¹ Melik Muhammed'in vefatının ardından 551 (1156), yılında oğlu Muhyiddin Tuğrulşah b. Muhammed hükümdar olmuştur. 12 yıl süren saltanat sürecinin ardından 562 yılında vefat etmiştir. İbnü'l-Esir, onun 565 yılında vefat ettiğini zikreder. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. XI, s. 289. Tuğrul Şâh, saltanat sürecinde Fars'daki komşuları Salgurlu Devleti ile iyi ilişkiler içinde bulunmuştur. Gaffarî, *a.g.e.*, s. 118; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, s. 207-208; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, s. 144; Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 69; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 255; Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, TTK, Ankara 1991, s. 41.

²²² Tuğrul Şâh öldükten sonra geriye Arslan Şâh, Turan Şâh ve Behram Şâh olmak üzere üç evladı kalmıştır. Birbirleri ile savaşmış ve Behram Şâh galip olurken, Arslan Şâh da kaçtığı sırada hayatını kaybetmiştir. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. XI, s.289; Gaffarî, *a.g.e.*, s. 118; Kazvinî, *a.g.e.*, s. 378; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 264-265; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, s. 208-210; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 69.

²²³ Atabeg Kutbeddîn Muhammed, Hâtûn-ı Rükni ile anlaşarak yedi yaşındaki II. Muhammed Şâh b. Behram Şâh'ı babasının yerine tahta oturmuştur. Onun saltanat devrinde Mübarek Şâh ve bazı akrabaları isyan etmiş, Muhammed Şâh da Sultan Arslan b. Tuğrul'a sığınmıştır. Mübarek Şâh ile savaşmış ancak mağlup olarak Gur'a kaçmıştır. 583 (1187) yılına gelindiğinde Oğuzlar kavminden Melik Dinar-ı Gur, Kirman'a saldırmış ve Kirman yönetimini bu ailenin elinden almıştır. Gaffarî, *a.g.e.*, s. 118-119; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 265; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, s. 144; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 96 vd.

4.21. Anadolu Selçuklu Sultanları Fırkası

Kutalmış bin İsrâil Selçukî, Sultan Alp Arslan ile yaptığı savaşta hayatını kaybetti. Sultan onu dost edinmeyi diler idi. Nizâmü'l-Mülk böylece hayır gördü ki şehzadenin ismi onlardan alınmış olup kumandan asker ismiyle memleketin etraflarına aday olsun.

4.22. Süleymân bin Kutalmış Hakkında

Sultan Alp Arslan'ın fermanı ile Şam hâkimi oldu. O diyarı himaye edip ihtişam sahibi oldu. 968 (1560) yılında Antakya Anadolu topraklarına dahil edilmiş idi.²²⁴ Antakya sahibi Firdevs-i Rûm'u 488 (1095) yılında yönelmiş olup oraya naip olarak atadı. Naip Süleyman bin Kutalmış ile anlaşarak bir gece sura merdiven dayayarak kaleye girip ele geçirdiler. Şerefü'd-Devle Müslim bin Kureyş-i Ukaylî²²⁵ ki Melikşâh tarafından Halep valisi oldu. Firdevs'in verdiği Antakya haracını, Süleyman'dan istedi. Süleyman cevap gönderdi ki; bu mülk İslam ehline intikal etti, haraç almak uygun olmaz. Sonra ağız kavgaları savaş ile sonuçlandı.²²⁶ Şerefü'd-Devle, Halep eşrafından 400 (dört yüz) kişi ile hayatını kaybetti. Siyaset zaptı öyle bir mertebede idi ki vilayette yaşlı genç kişiler Halep'e girse kimse birinin hakkına el uzatmaz idi. Şerefü'd-Devle maktul olunca biraderi İbrahim bin Kureyş hâkim oldu.²²⁷ Süleyman, itiraz etmek için Melikşâh'ın huzuruna elçi gönderdi. Bu esnada Tâce'd-dîn Tutuş bin Alp Arslan, Süleymân'ın

²²⁴ Burada sebebini bilmediğimiz bir yanlışlık yapılmış olup, Süleymân Şâh Antakya'ya 477 (1084) yılında girmiştir. İbnü'l-Esir, X. s. 128; Gaffarî, *a.g.e.*, s. 113; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, s. 5-6; Krş. Filiz Akçay, "Süleymanşâh'ın Doğu'ya Yönelmesi ve Ölümü", *Türkiye Selçuklu Sultanları Külliyyatı*, Ed. Erkan Göksu, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2023, s. 231-252.

²²⁵ Müslim b. Kureyş, Ukaylî Emiri Kureyş b. Bedrân'ın oğludur. Musul ve çevresinde idare süren Arap asıllı Ukaylî kabilesine mensup önemli bir şahsiyettir. O, Sultan Melikşâh'tan önce Halep valisi ve Antakya'nın haraç tahsildarı olarak görev yapmıştır. Süleymân'dan haraç istemesi üzerine savaşmışlar ve savaş meydanında hayatını kaybetmiştir. Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ*, s. 267; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, s. 145; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, s. 7; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, TTK, Ankara 1987, s. 89-90. Müslim b. Kureyş hakkında detaylı bilgi için bkz. Mevlüt Günler, "Müslim b. Kureyş Dönemi Selçuklu-Ukaylî İlişkileri", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 44, 2020, s. 237-251; Gülay Ögün Bezer, "Müslim b. Kureyş", *DİA*, C. 32, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 94-96.

²²⁶ Şerefüddeve, Araplar ve Türkmenlerden oluşan bir ordu toplamış ve Antakya üzerine yürümüştür. 24 Safer 478 (20 Haziran 1085) tarihinde Süleymân ile savaşmışlardır. Savaş esnasında Türkmen Emiri Çubuk, Süleymân'ın tarafına geçmiş ve Araplar yenilgiye uğramıştır. Şerefüddeve de 24 Safer 478 (28 Haziran 1085) Cuma günü vefat etmiştir. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. X, s. 129; Kazvinî, *a.g.e.*, s. 378; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, s. 7.

²²⁷ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. X., s. 129-130.

üzerine asker çekti.²²⁸ Ümerasını kandırıp ondan uzak bıraktı. Süleyman işkence gazabından korkup kendi helakını kolay bilerek bu kavgaya veda etti.²²⁹ Sonra resul (elçi) Melikşâh'ın huzuruna varıp karanlık zamana ulaşır yokluktaki Süleyman'dan haberdar edip geri döndü. Padişah, biraderinin hareketi üzerine olup yukarıda zikredilen fermanı Davud adına karar kıldı. Halep'i Aksunkur'a verdi. Sonra Kayser; Tokat, Amasya ve sair memleketlere Danişmentliler kastı ile hücum etti. Danişmend İslam sultanlarının yakın olanlarından yardım talebinde bulundu. Davud bazı hükümdarlar ile yardım edip Kayser'i bozguna uğrattılar. Davud bin Süleyman makama oturup Konya saltanatına cülus etti ve 20 (yirmi) sene hüküm sürdü.²³⁰ Ondan sonra Kılıç Arslan bin Süleyman bin Kutalmış saltanat tahtına oturdu. 40 (kırk) yıl boyunca yeryüzüne ihsan ve lütuflarda bulunmak ile meşgul oldu. Onun zamanında Sultan Mesûd Irak'ta padişah oldu. Bağdâd halifesi, Mesûd ile iyi geçinme çabasında idi. Anadolu'ya elçi gönderip Kılıç Arslan'ın saltanat memleketinin müjdesini verdi. Kılıç Arslan dahi Irak saltanatı arzusu ile aydınlık görüp Habur suyu kenarına geldi. Bu esnada Atabeg Çavlı ki bu devirde dayanağı Mesûd'un devleti idi. Kılıç Arslan ümerasını yoldan çıkarıp hainlik ederek Kılıç Arslan'ı boğdular.²³¹ Mesûd ki, (1116-1155) Anadolu'da babası yerine

²²⁸ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, s. 135-136; Gaffarî, *a.g.e.*, s. 113; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 267; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, s.7; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, s. 123; Mateos, *a.g.e.*, s. 169; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.* II, s. 145-146.

²²⁹

²³⁰ Sultan Melikşâh, Süleymân'ın vefat haberi kendisine ulaştıktan sonra oldukça üzülmüş ve Şam'ın idaresini Davud b. Süleymân'a vermiştir. Kayser Armanus Tokat, Amasya, Niksar ve Danişmentiler şehirlerine saldırı düzenlemesine karşılık Danişmend, müslüman hükümdarlardan yardım talebinde bulunmuş, Davud ve diğerlerinin yardımı ile Kayser mağlup edilmiştir. 470 (1087) tarihinde Konya'da saltanat tahtına oturan Davud, yirmi sene saltanat sürdükten sonra 500 (1106) tarihinde hayatını kaybetmiştir. Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s.268; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, s.8-9; Kazvinî, *a.g.e.*, s.379; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, s. 146.

²³¹ Süleymân Şâh'ın oğlu Kılıç Arslan, babasının vefatının ardından Melikşâh tarafından İsfahan'a getirilmiş ve göz hapsine alınmıştır. Melikşâh'ın vefatı üzerine bir kuvvet toplayarak İznik'e gelmiş ve Ebülğazi'nin teslimi üzerine Türkiye Selçuklu Devleti tahtına çıkmıştır. İzmir Beyi Çaka Bey'in kızı ile nikahlanan Kılıç Arslan, Bizans'a karşı Türk hâkimiyetini güçlendirmek için çaba göstermiştir. Malatya'yı kuşatan ve Haçlılar ile mücadele eden Kılıç Arslan, saltanat merkezini ise Konya'ya taşımıştır. Kılıç Arslan Anadolu'da Türk kimliğini güçlendirip kuvvetli bir devlet meydana getirdiği sırada Sultan Mesud'un emirlerinden Çavlı ile 13 Temmuz 1107 tarihinde savaşmıştır. Savaş esnasında mağlup olacağını anlayan Kılıç Arslan, esir düşmemek ve öldürülmemek için atını Habur nehrine sürmüş ve zırlı olduğundan nehri geçemeyerek hayatını kaybetmiştir. Kılıç Arslan'ın cesedi birkaç gün sonra Habur köylerinden biri olan Şemsâniye'de bulunmuş ve Meyyâfârikin'de defnedilmiştir. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, s. 342-345; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 268-269; Kazvinî, *a.g.e.*, s. 379; Gaffarî, *a.g.e.*, s. 113; Aksarayî, *a.g.e.*, s. 22; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, s. 12; Abu'l-Farac, *a.g.e.*, C. II, s. 346-347; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 218-220; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 178-180; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, s. 146-148; Ali Sevim-Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, TTK, Ankara 1989, s. 109 vd.; Işın Demirkent, "Kılıç Arslan I", *DİA*, C.

naip idi. Bu olaydan sonra haberdar olacak Danişmentliler ile bir olup 19 (on dokuz) sene hükümet sınırlarında ebedi müstakil oldu.²³² Ondan sonra oğlu Kılıç Arslan²³³ (1156-1192) hükümet makamına geçip Danişmentliler'in memleketini ele geçirmeye kemendini bağladılar. Kayseriye onların tasarrufundan ihraç etti. Zünnûn-ı Danişmendî, Şam hâkimi Atabeg Nüreddîn'den yardım talep etti. O dahi Fahreddîn Abdü'l-Mesîh'i sayısız bir asker ile öldürmeye gönderdi. Kayseri ve Sivas'ı geri aldılar. Sonra Atabeg Nureddîn çok zaman geçmeden geçtiler. Kılıç Arslan, Zûn-nûn'un ümerasını alıp İsmâîl bin Zûn-nûn'u onlara helak ettirdi. Diğer memleketler de sahip oldu. Namuslu evladından birini Hısnı Keyfâ (Adıyaman) hâkimi Nüred-dîn Muhammed bin Kara Arslan bin Dâvud²³⁴ (1167-1185) ile evlendirmiş idi.²³⁵ Nureddin, zikredilen iffet sahibi

25, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2022, s. 396-398. I. Kılıç Arslan hakkında detaylı bilgi için bkz. Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, TTK Ankara 1996.

²³² Sultan I. Kılıç Arslan'ın vefatının ardından oğlu Musul valisi olan Melikşâh tahta geçmek amacıyla kardeşleri Mesud ve Arap'ı hapse koymuşsa da Mesûd kurtulmuş ve kayınpederi Danişmendli Emir Gazi'nin desteği ile Konya'da Selçuklu tahtına çıkmıştır. Danişmendiler ile ittifak halinde olan Mesûd, 539 (1144) tarihinde Malatya üzerine yürüyerek Elbistan bölgesini eline geçirmiş ve buranın idaresini oğlu Kılıç Arslan'a vermiştir. Mesûd, kız kardeşini Nureddin Mahmûd Zengî ile evlendirmiş, bu nedenle Frenk Haçlılarına karşı Nureddin ile iş birliği içinde olmuştur. On dokuz sene saltanat tahtına oturan Sultan Mesud, 550 (1155) tarihinde hayatını kaybetmiştir. Kazvinî, onun 558 (1162) yılında vefat ettiğini zikreder. Kazvinî, *a.g.e.*, s. 379. Sultan Mesûd'un vefatının ardından geriye Kılıç Arslan, Melikşâh ve Devlet adındaki üç erkek evladı kalmıştır. *Süryanî Patrik Mihail'in Vekâyinâmesi (1042-1195)*, II, s. 63. Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 269; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2000, s. 22; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 221; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 119-124; Faruk Sümer "Mesud I", *DİA*, C.29, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, s. 339-342.

²³³ Sultan Rükneddin Mesud'un vefatının ardından 550 (1155) yılında İzzeddin Kılıç Arslan b. Mesud, Konya'da saltanat tahtına oturmuştur. Sultan II. Kılıç Arslan ile Danişmentliler arasında 560 (1164) yılında mücadeleler meydana gelmiştir. 17 Eylül 1176 yılında Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos ile Miryokefalon vadisinde savaşmış ve savaş Selçukluların zaferi ile sonuçlanmıştır. Yaklaşık 29 yıl süren saltanat süresi boyunca çok sayıda fetih yapmış olan II. Kılıç Arslan, Bizans ile mücadele etmiş ve Aksaray şehrini kurmuştur. Kılıç Arslan, hayattayken memleketlerini oğulları arasında taksim etmiş ve 15 Şaban 588 (26 Ağustos 1192) tarihinde vefat etmiştir. Kaynaklara adaletli, heybetli ve iyi siyasi bilgiye sahip kişiliği ile kaydedilen Kılıç Arslan'ın vefatına kadar süren saltanat süresi yaklaşık 37 yıldır. İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuk Name)*, I, Terc. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 12-13; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, s. 82, 179, 257-258, 329; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 393; Kesik, *a.g.t.*, s. 9-10; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 269; Münecimbaşı, *a.g.e.*, II, s. 18-28; Gaffârî, *a.g.e.*, s. 113; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 124-130; Abdülkerim Özaydın, "Kılıç Arslan II", *DİA*, C. 25, Ankara 2022, s. 398-402. Ayrıca bkz. Muharrem Kesik, *Çivril'de Kazanılan Büyük Zafer Myriokephalon 1176 (Türkiye Selçuklu-Bizans İlişkileri 1071-1180)*, Bilge Kültür-Sanat, İstanbul 2023.

²³⁴ Artukluların Hısn-ı Keyfa koluna mensup olan Fahreddîn Kara Arslan'ın oğlu Muhammed b. Kara Arslan, 562 (1167) yılında babasının vefat etmesi üzerine onun yerine geçmiştir. Muhammed, Selahaddin Eyyübî'nin Musul ve Âmid kuşatmalarına katılmış ve hizmetlerinin karşılığı olarak Âmid bölgesini almıştır. 581 (1185) yılında vefat etmesi üzerine yerine oğlu Kutbüddin II. Sökmen geçmiştir. Coşkun Alptekin, "Artuklular", *DİA*, C. 3, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 415-418. Kesik, *a.g.t.*, s. 35, dn. 60.

²³⁵ Sultan II. Kılıç Arslan'ın kızı Selçûka Hatun, Hısn-ı Keyfa hâkimi Muhammed b. Kara Arslan'ın eşidir. Selçûka Hatun, eşi Muhammed vefat ettikten sonra Halife Nasır Lidinillah ile nikahlanmış ve 584 (1188/1189) yılında vefat etmiştir. Kesik, *a.g.t.*, s. 9-10

kadını iltifatından eksik etmeyip, onunla neşeli vakitler geçirir idi. Kılıç Arslan bağlı olduğu vilayet ile Nûre'd-dîn dahi Salâha'd-dîn Yûsuf bin Eyyûb²³⁶ (1171-1193) yardım ve emaneti ile yardım diledi. Salâha'd-dîn de Frenkler ile sulh edip o tarafa yöneldi. Kılıç Arslan dahi Salâha'd-dîn'e elçi gönderip onu yardımdan menetmesini istedi. Salâha'd-dîn öfkelenip dedi ki; eğer bu arzudan vazgeçilmez ise memleket topluluğunu almam gerektir. Anadolu elçisi Salâha'd-dîn'in kuvvet ve kudretini mertebeler kılıcı çok olacak ki dedi ki; benim arz edecek sözüm vardır. Hizmet ettiğim kişi tarafından elçilik değildir. Siz reva görür müsünüz ki Müslüman ve küffardan bölge memleketlerinde ikamet edenler ve halk ise sizin hakkınızda diyorlar ki; bir kahpe kadın şarkıcı²³⁷ yüzünden Frenk ile sulh edip İslam üzerine asker çekti. Hazine mallarını esirgemedi ve hükümdarın yönetimi altında olan halka zarar verdi. Tanrı ve resulü katında ve halife huzurunda özrünüz nedir? Eğer insan karşılıklı konuşmaz demezler ise hal bu şekildeyken ettiğini bilirler. Hem farz edelim ki Kızıl Arslan'ın iradesi yok imiş, bu zayıf o zinaya düşkün kadından sana sığınıp yardım ister ve mücevherlerini vermeni rica eder. Halkın zannı zinaya takviye etmemendir. Salâha'd-dîn, elçinin sözlerini uygun bulup kabul ederek dedi ki; sen bu sözlerinde haklısın. Ancak bu şahıs bana dört elle sarıldı. Sen bu arada sulh için rahat ol, ben de yardım edeyim. Elçi geri döndü zikredilen Nûre'd-dîn'in o ses sanatçısı kadını huzurundan uzaklaştırmasına karar kılındı. Öyle de oldu. Sonra Nûre'd-dîn zikredilen bu fena durumdan geçip Halife Nâsire'd-din'in kızı ile nikâhlandı ve onun yanında vefat etti. Halife, onun vefatından dolayı fazlasıyla üzgün idi. Kılıç Arslan'ın çok sayıda erkek

²³⁶ Asıl adı Ebü'l-Muzaffer el-Melikü'n-Nâsır Salâhuddîn Yûsuf b. Necmiddîn Eyyûb b. Şâdi'dir. 532 (1138) tarihinde Tikrît'te doğan Selâhaddîn Eyyûbî'nin babası Necmeddin Eyyûb, Selçukluların Tikrît valiliği görevini yürütmüş ve daha sonra Zengilerin hizmetinde bulunmuştur. Haçlılara karşı verdiği önemli mücadeleleri ile şöhret kazanan Selâhaddîn Eyyûbî, Eyyûbiler Devleti'nin kurucusu olarak karşımıza çıkmaktadır. 7 Safer 589 (4 Mart 1193) Dimaşk'ta hayatını kaybeden Selâhaddîn Eyyûbî, dinine bağlı, güler yüzlü ve cömert kişiliği ile dikkat çekmektedir. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. XII, s. 87-90; Ramazan Şeşen, "Selâhaddîn-i Eyyûbî", *DİA*, C. 36, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 337-340.

²³⁷ Nureddin Muhammed b. Kara Arslan, Kılıç Arslan'ın kızı Selçuka Hatun ile evliyken şarkıcı bir kadına âşık olup evlenerek onun ülkesine hâkim olmuştur. Kılıç Arslan, Nureddin'in kızı Selçuka Hatun'a kötü muamelelerde bulunması üzerine damadının üzerine gitmiş ve çeyiz olarak verdiği kaleleri teslim etmesini istemiştir. Bu durum karşısında Nureddin, Salahaddin Eyyûbî'den yardım talebinde bulunmuş ve Salahaddin Eyyûbî, Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan ile iletişime geçmiştir. İki taraf arasında meydana gelen görüşmeler sonucunda Nureddin, şarkıcı kadından vazgeçerek eşi Selçuka Hatun ile barışmıştır. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XI, s. 370-372; Abû'l Farac, II, s. 425-426; Erdoğan Merçil, "Sultan Salâhaddîn Eyyûbî'nin Anadolu'daki Türk Devletleriyle Münasebetleri", *Belleken*, C. 54, S. 209, s. 417-426; Filiz Akçay, "II. Kılıç Arslan (1113-1192) Hisn-I Artuklu (1167-1185) Muhammed B. Akralılık İlişkisi", 3. *Uluslararası Hasankeyf Bilimsel Araştırmalar ve İnovasyon Kongresi*, C. II, Ed. Necati Demir-M. İyapparaja, Batman 2022, s.1016-1023.

evladı var idi.²³⁸ Memleketini onlara taksim etmiş idi.²³⁹ Çoğu memleket, babalarına karşı gelerek ve hukuka gaflet ile verilmiş idi. Babasının rızasını alarak elde edip başını yüceltmekten mahrum ettiler.²⁴⁰ Babalarına gözlerini yüksekte tutup nazar etmezler idi. Kutbeddîn adındaki oğlu kendi malını dilediği gibi kullanmaktan alıkonulmuş idi. Son Kayseriyye'yi kardeşi tasarrufundan almak için babasını alıp o tarafa yöneldi.²⁴¹ Giderken babası bir gece fırsat bulup ondan kaçtı ve Kayseriye'ye ulaştı. Amcası oğlundan bir oğluna intikal etmiş idi. Sonra Gıyâse'd-dîn Keyhüsrev²⁴² (1205-1211) yanına gitti ki o mergan sahibi idi. O dahi babası hürmetine bağlanmış idi. Konya'yı kendisine tâbi kıldı ve Aksaray'ı da amaç edindi. Kılıç Arslan'a miras bırakıp Konya'ya geri döndü. O anda vefat etti ve Konya Gıyâse'd-dîn Keyhüsrev hâkimiyetine girdi. Sonra Rükne'd-dîn Süleymân²⁴³ (1193-1205) ki Kılıç Arslan'ın sıhhatli evladı idi ve

²³⁸ Abu'l-Farac ve Müneccimbaşı Kılıç Arslan'ın 12 erkek evladı olduğunu kaydeder. Abu'l-Farac, II, s. 463; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, s. 25. İbn Bîbî, Kılıç Arslan'ın 11 oğlu olduğunu kaydeder. İbn Bîbî, *a.g.e.*, I, s. 13.

²³⁹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. XII, s. 83; Kesik, *a.g.t.*, s. 10.

²⁴⁰ İbnü'l-Esir, Kılıç Arslan'ın vefat etmeden önce yaptığı taksimattan sonra oğullarının onu zayıf ve güçsüz gördüğünü, sözüne iltifat etmediklerini zikretmektedir. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. XII, s. 82.

²⁴¹ Sivas Meliki Kutbüddin Melikşâh ile ilgili olay hakkında geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. XII, s. 82-83; Kesik, *a.g.t.*, s. 11-12; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, s. 28.

²⁴² Gıyaseddîn Keyhüsrev, Sultan Kılıç Arslan'ın en küçük oğludur. Babası ona Borgulu (Uluborlu) şehri taksim etmiş ve Konya'da çoğu zaman birlikte oturmuşlardır. Bu sebeple Kılıç Arslan'ın vefatının ardından kardeşler arasında saltanat mücadelesi başlamışsa da 588 (1192) tarihinde Gıyaseddîn Keyhüsrev Konya'da saltanat tahtına çıkmıştır. Bizans İmparatoru III. Aleksios'a karşı önemli galibiyetler elde eden Gıyaseddîn Keyhüsrev, Antalya'yı zapt etmiş ve Venedikliler ile ticaret merkezi konumunda olan şehre Ertokuş'u subaşı tayin etmiştir. Bu sıralarda abisi Rükneddin Süleymân Şâh, onun saltanatına karşı gelerek Konya'yı kuşatmış ve zorlu bir savaştan sonra Keyhüsrev, 593 (1196) yılında İstanbul'a giderek saltanat tahtını abisine bırakmak zorunda kalmıştır. Gıyaseddîn Keyhüsrev, Rükneddin Süleymân'ın 600 (1204) yılında vefat etmesi üzerine ikinci kez Türkiye Selçuklu Devleti tahtına çıkmış ve 607 (1211) yılında vefat etmiştir. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, XII, s. 169-170; İbn Bîbî (el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi), *El-Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuk Name)*, Haz. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 13-14; İbn Bîbî, *Selçuk-Nâme*, Türkçe terc. Mükrimin Halil Yinanç, Haz. Refet Yinanç-Ömer Özkan, Kitabevi, İstanbul 2007, s. 20,34 vd; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, s. 27; Anonim, *Târîh-i Âl-i Selçuk der Anatoli: Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, Terc. Feridun Nafiz Uzluk, Ankara 1952, s. 26-27; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 270; Kazvinî, *a.g.e.*, s. 380; Ali Sevim, "Keyhüsrev I", *DİA*, C. 25, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2022, s. 346-348.

²⁴³ Tokat Meliki olan Rükneddin Süleymân Şâh, kardeşi I. Gıyaseddîn Keyhüsrev'i sürgüne gönderip kardeşleriyle yaşadığı mücadelenin ardından 1196 yılında başa geçtikten sonra 1201 yılında Erzurum yörelerini Saltuklu ailesinden alıp topraklarını genişletti. Rükneddin Süleymân Şâh, Saltuklulardan aldığı Erzurum'u kardeşi Elbistan Meliki Mugisüddin Tuğrulşâh'ın yönetimine verdi. Divriği yörelerinde hüküm süren Mengüçük beyleri de Rükneddin Süleymân Şâh'a tâbi oldular. Rükneddin Süleymân Şâh'ın vefatı üzerine çok kısa bir sürede olsa yerine oğlu III. Kılıç Arslan geçti. İbn Bîbî (el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi), *El-Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuk Name)*, Haz. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 14; İbn Bîbî, *Selçuklu Devleti Tarihi*, İbn Bîbî'nin Farsça Muhtasar Selçuk-Nâmesinden, Çev. M. Nuri Gençosman, notlar ilave eden. F. N. Uzluk, Uzluk Basımevi, Ankara 1994, s. 25; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-Kurûb*, C. II, Neşr. Eş-Şeyyâl, Kahire 1960, s. 412; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Name*, C. II, Haz. Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1977, s. 149-150; Anonim, *Târîh-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuk-Nâme)*, Terc. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara 2014, s. 38; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam*

Konya'yı Gıyâse'd-dîn'in elinden aldı. Keza başka dostları tasarrufunda olan memleketleri alıp hükümet ellerini kısa eyledi. Konya'yı Gıyâse'd-dîn Keyhüsrev'in elinden aldığıında Anadolu'da istediği bölgede rahat etmesi için imkân tanımıştı. Gıyâse'd-dîn Keyhüsrev de korkusunu yenip İstanbul'a kaçtı ve Süleyman, memleketine bağımsızlık getirmek için istila etti. Şerefli devleti bir derecede bağımsızlık buldu ki Halife'den es-Sultânu'l-Kâhir lakabını aldı. Erzurum'u ele geçirip biraderinin oğluna verdi. İtibarı, halka himayesi ve güzel ahlakı muhteşem oldu. Zikredilir ki: Ayaz adında bir makbul kölesi var idi. Güzel zarafeti eşsiz idi. Heybetli ve ahenkli, söz dinleyen ve Sultanın emirlerine esir idi. Meğer bir gün sevinçli yaşlı kadının elinden bir kâse yoğurt çekmiş, kadın da sultana arz etti. Kölenin zahmet vermeye dair sözlerini dinledi, o kadın da inkâr etti. Sultan sinirlenerek cerrahına emretti. Karnını yardı ve yoğurt meydana çıkınca helak etti. 24 (yirmi dört) yıl saltanat sürdü. 599 (1203) senesinde ruhu, bedeninin tasarrufundan ayrıldı. Vefatından 5 (beş) gün önce Ankara'yı biraderzâdesinin elinden günlerce süren muhasaradan sonra aman ile aldı. Doğacak evladına tabi olacakları da katletti. Allah celâli yüce olsun onu zulüm vuruşmasında sözlerine bağımlı etti ve hayatının müddeti ancak 5 (beş) gün oldu. Fesat inançlara mensup idi. Felsefe mezhebine akııcı idi. O yolun ehlini yakından ağırladı ancak mezhebi kimseye açık etmez idi. Derler ki; bir gün bir fıkıhçı onun meclisinde bir şerefli filozofa muhalif sözleri söylediği yönden terbiyesine el uzatıp filozofa birbiri ardında tokatlar vurdu. O meclisten sonra filozof, sultana dedi ki; meclisinde bu şekilde misafir edilmem ve senin buna sessiz kalman reva mıdır? Sultan dedi ki; eğer o mecliste benden inkâr sureti meydana çıksa ikimiz bile öldürülür idik. Ondan sonra oğlu Kılıç Arslan²⁴⁴ (1204-1205) ki midyedeki inci isteğine kavuşan ve inci kalesinin hükümdarı idi. Küçük yaşta tahta oturup talihi güzel oldu. Sonra ümera arasında ihtilaflar ortaya çıktı. Gıyâse'd-dîn Keyhüsrev'i İstanbul'dan davet ederek getirdiler. Ancak İzze'd-dîn

Medeniyeti, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1969, s. 225; Merçil-Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 448-449.

²⁴⁴ Rükneddin Süleymân'ın Gürcistan seferine çıktığı sırada ani vefatı üzerine, hizmetinde bulunan Nuh Alp ve Tüz-beg başta olmak üzere emirleri, oğlu Kılıç Arslan'ı tahta çıkarmışlardır. Tahta çıktığı sırada küçük yaşta olan İzzeddin Kılıç Arslan'ın kısa süren saltanat zamanında Hamidoğulları vilayetinden Ağras fethedilmiştir. Birkaç ay kadar saltanat tahtında kalan Sultan III. İzzeddin Kılıç Arslan, 1205 yılında I. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in ikinci defa saltanat tahtına oturmasıyla Konya civarındaki Gavele kalesinde ikamet etmiş ve burada hayatını kaybetmiştir. İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuk Name)*, I, s. 13; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. XII, s. 167; Kesik, *a.g.t.*, s. 13-14; Ahmed bin Mahmûd, *a.g.e.*, II, s. 150; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, s. 33-36; İbn Bîbî, *Selçuk-Nâme*, s. 31; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 265.

Kılıç Arslan ona yol verdi. Büyüklük taslayıp kararında ısrar etti. Aksaray'ın önde gelen hakimlerinden gücenip ona meyletttiler. Konya'nın ileri gelenleri dahi bu haberi işitip ona yönlendiler. Kılıç Arslan bozguna uğrayıp firar ederken Gıyâse'd-dîn Keyhüsrev ile muvafakate başlayıp onun saltanat tacı ile başını kaldırdı. Cihat merasiminde gücü yettiği kadar kemerini bağlayıp memleketlere zararını kendisine lazım bildi. 606 (1210) yılında Antakya'yı savaşı ile Frenklerden kurtardı. 608 (1212) yılında yeryüzü sevinci fani dünyadan Frenk ile savaşta vuruşurken şehadet şerbetini içti.²⁴⁵ Derler ki, İslam askeri küffarın kötü sonu üzerine galip olup süren çarpışmaların ardı sıra devlet adamları malları yağma ve talan etmek ile meşgul iken bir kötü niyetli düşman uğurlu sultanın arkasından gelip meydanı boş buldu. Gaflet ile sultanı şehit etti. Sultan Salâha'd-dîn Yûsuf bin Eyyûb, Mısır meliki idi.

Oğlu İzze'd-dîn Keykâvus, (1211-1220)²⁴⁶ henüz açmamış bir gonca olan emellerine hemen şevket ve ululuk ile gülümsedi. Bir sene ve birkaç ayın ardından tamamının durumu kötüye gitti. Zikredilir ki; bazı devletin önde gelenlerine uygun işler ettiler ki oruç beratları yazılıp kirden temizlesinler. Cehennem gazabı çok olup durumu soruşturmadan o günahlarını yaktı. O gece uykusunda korku veren bir rüya gördü ki korkusundan ödü patladı. O korkuyla içi dolup mizacı değişti. Ardından ilaçsız bir hastalığı meydana çıktı ve vefat etti.²⁴⁷

²⁴⁵ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuk Name)*, I, s. 139; Ahmed bin Mahmûd, *a.g.e.*, II, s.150; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, s. 39-41; Kazvinî, *a.g.e.*, s. 381. Aksarayî, *a.g.e.*, s. 25; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 287 vdd.

²⁴⁶ Sultan Gıyaseddîn Keyhüsrev'in vefatının ardından devlet adamları ve emirler bir araya gelerek tahta kimin çıkacağı konusunda görüşmüşlerdir. Emir Nusreteddin Hasan b. İbrahim'in de desteğiyle İzzeddin Keykavus 6 Safer 608 (21 Temmuz 1211) yılında Kayseri'de saltanat tahtına oturmuştur. İzzeddin Keykavus'un saltanat tahtına geçmesine karşı çıkan kardeşi Alaeddin Keykubad ile arasında yaşanan olaylar için bkz. Salim Koca "Sultan I. İzzeddin Keykâvus ile Melik Alâeddin Keykubad Arasında Geçen Otorite Mücadelesi", *Belleten*, C. 54, S. 211, 1990, s. 935-944. 26 Cemâziyelâhir 611 (2 Kasım 1214) tarihinde Sinop'u hâkimiyeti altına alan İzzeddin Keykavus, 30 Ramazan 612 (22 Ocak 1216) tarihinde Antalya'yı kuşatmış ve şehri Franklardan teslim almıştır. Ayrıca Ermeni ve Trabzon krallıklarını vergiye tabi tutarak Selçuklu Devletine güç kazandırmıştır. İbn Bîbî, *Selçuk-Nâme*, s. 40 vd; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, s. 41-56; Anonim, *Târîh-i Âl-i Selçuk der Anatoli: Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, s. 28-29; Kesik, *a.g.t.*, s. 16-18; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 294; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 136-139; Faruk Sümer, "Keykâvus I", *DİA*, C. 25, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2022, s. 351-353. I. İzzeddin Keykavus hakkında detaylı bilgi için bkz. Salim Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211- 1220)*, TTK, Ankara 1997.

²⁴⁷ Kaynaklarda İzzeddin Keykavus'un vefatı ile ilgili farklı tarihler mevcuttur. İbnü'l-Esir, 616 (1219-1220) tarihinde vefat ettiğini kaydetmektedir. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. XII, s. 312-313; İbn Bîbî, 617 (1220) yılını kaydeder. İbn Bîbî, *Selçuk-Nâme*, Çev. Mehmet Nuri Gençosman, s. 70; Abû'l-Farac, 616 (1219-1220) tarihini doğrulamaktadır. Ebû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 504; Cenabi, 4 Şevval 617 (2 Aralık 1220) tarihini kaydetmektedir. Gaffari, bu tarihi doğrulamaktadır. Gaffari, *a.g.e.*, s. 115. Müneccimbaşı, 616 (1219) tarihini kaydetmektedir. Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, s. 56.

Sonra biraderi Sultân Alâeddîn Keykubâd bin Gıyâseddîn Keyhüsrev²⁴⁸ (1220-1237) sancak nasip edip Keykubâd sancağını ve adalet ihsanı ıslah etmesine sebep olan saltanat bardağından şarap içti ve rahata erdi. Onunla Sultan Celâle'd-dîn Muhammed Hârezmşâh arasında savaş meydana geldi. Hafif ve tatlı esen zafer rüzgârı Keykubâd'a ulaştı ve sonunda kötü düşünen düşman ümidini galibiyetten kesti.²⁴⁹ 26 (yirmi altı) yıl boyunca hayallerini zorluk ve sıkıntılar karşısında yılmadan altından yapılmış sancağı ile memleket açmayı tercih etti ve bitirdi.²⁵⁰ Celâle'd-dîn Karatay²⁵¹ der ki; Nice yıllar bağlılık kemerini kuşanıp sefer ve barışta hizmetinden ayrı düşmedim. Çoğu gece şanlı bahtı uyanık idi. Geceleri uykuya çok az zaman ayırır idi. Mahmûd Gaznevî ve Kâbûs

²⁴⁸ İbn Bîbî, *Selçuk-Nâme*, s. 70 vd.; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. XII, s. 312-313, 420-421, 441-442; Kesik, *a.g.t.*, s. 18-20; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 504; Gaffârî, *a.g.e.*, s. 115; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 324 vd.; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 139-148; Faruk Sümer, "Keykubad I", *DİA*, C. 25, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2022, s. 357-359; Sultan I. Alâeddîn Keykubad devri hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Alâeddîn Keykubad ve Zamanı*, Kronik Kitap, İstanbul 2020; Emine Uyumaz, *Alâeddîn Keykubad Selçuklunun Ulu Sultanı*, Erdem Yayınları, 2019.

²⁴⁹ Burada Alâeddîn Keykubâd ile Celâl'd-dîn Muhammed Hârezmşâh arasında meydana gelen Yassıçimen Savaşı kastedilmektedir. Bu savaş öncesinde Celâl'd-dîn Muhammed Hârezmşâh Moğollar ile Alâeddîn Keykubâd ise Hristiyanlar ile mücadele içerisinde olmuşlardır. İki sultanın aralarındaki iyi ilişkiler, Celâl'd-dîn Muhammed Hârezmşâh'ın Ahlat şehrini uzun süren bir kuşatmanın ardından alıp tahrip etmesi sonucu bozulmuştur. Celâl'd-dîn Muhammed Hârezmşâh, Erzurum Meliki Cihanşâh'ın tahrikleri sonucunda Alâeddîn Keykubâd'a cephe almıştır. Sonuç olarak Alâeddîn Keykubâd ile Celâl'd-dîn Muhammed Hârezmşâh'ın orduları 627 (1230) yılında Erzincan'da Yassıçimen mevkiinde karşılaşmış ve Celâl'd-dîn Muhammed Hârezmşâh'ın ordusu bozguna uğramıştır. Savaş sonunda Erzurum Meliki Cihanşâh da esir edilerek elinden Erzurum elinden alınmıştır. İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Ala'ye Fi'l-Umuri'l-Ala'ye (Selçuk Name)*, I, s. 17; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. XII, s. 449; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, C. XIII, s. 256; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 388; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 227-228; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 464; Altay Tayfun Özcan, "Alaeddin Keykubad-Celeleddin Harezmsah İlişkileri ve Yassıçimen Muharebesi", *Türk'ün Türk'le Savaşı*, Yay. Haz. Murat Özkan-Mesut Karakulak, Kronik Yayınları, İstanbul 2023, s. 188-201.

²⁵⁰ Sultan Alâeddîn Keykubâd b. Gıyaseddîn Keyhüsrev, 4 Şevval 634 (31 Mayıs 1237) tarihinde hayatını kaybetmiştir. Sultanın, düzenlediği bir ziyafet sırasında tavuk etinden zehirlendiği rivayet edilmektedir. Bununla birlikte oğlu Gıyaseddîn Keyhüsrev tarafından zehirlendiği de kaynaklarda geçmektedir. Ahmed bin Mahmûd, onun kanlı ishalden vefat ettiğini kaydeder. Ahmed bin Mahmûd, *a.g.e.*, II, s. 152. Sultan Alâeddîn Keykubâd vefat ettiğinde geride Gıyaseddîn Keyhüsrev, İzzeddin Kılıç Arslan ve Rükneddin isminde üç oğlu kalmıştır. İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Ala'ye Fi'l-Umuri'l-Ala'ye (Selçuk Name)*, II, s. 11; İbn Bîbî, *Selçuk-Nâme*, s. 151-152; Kazvinî, *a.g.e.*, s. 381. Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın ölümü hakkında ayrıca bkz. Salim Koca, "Türkiye Selçuklu Tarihine Damgasını Vuran Menfur Bir Cinayet: Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın Zehirlenmesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 27, 2010, s. 347-369.

²⁵¹ Türkiye Selçuklu Devleti'nin meşhur devlet adamlarından biri olan Celâleddin Karatay, Alâeddin Keykubâd'ın saltanat tahtına çıktığı andan vefatına kadar hizmetinde bulunmuş ve taştârlik vazifesi kendisine verilmiştir. II. İzzeddin Keykâvus döneminde nâib-i saltanat tayin edilen Celâleddin Karatay, 647 (1249) yılına kadar bu görevini sürdürmüş, ardından vefatına kadar atabeglik vazifesini yürütmüştür. İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Ala'ye Fi'l-Umuri'l-Ala'ye (Selçuk Name)*, II, s. 122,250; Aksarâyî, *a.g.e.*, s. 28,73; Aydın Taneri, "Celâleddin Karatay", *DİA*, C. 7, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 251-252. Ayrıca bkz. Osman Turan, "Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleten*, C. 12, S. 45, 1948, s. 17-158.

bin Veşmgîr²⁵² uğuru gerekli bulup o iki ulunun işlerindeki iyi davranışlarını sakınmış idi. *Kimyâ-yı Sa'âdet*²⁵³ incelemesini alışkanlık edinin hoşuna giden kitabın aydınlığından gitmez idi. Nizâmü'l-Mülk'ün kaleme aldığı *Siyerü'l-Mülûk*²⁵⁴ düşüncesi yoluna katıldı. Mevlânâ Bahâ'e'd-dîn Veled-i Belhî, Sultânü'l-Ulemâ lakabını aldı.²⁵⁵ Veled-i, şerefli Mevlânâ Celâle'd-dîn Muhammed ile Kudüs-i Şerhüma o gölgesi aleme uğur veren zamanında Anadolu diyarını güzelliği gereği ile şerefendirip Konya'da huzurlu oldular.²⁵⁶ Zikredilir ki; Sultan Alâ'e'd-dîn Konya şehrini sınır edeceği Sultânü'l-Ulemâ yazısıyla bu kelimeleri hisar kapısına resmettiler.

Zikredilir ki; Şeyh Şihâbe'd-dîn Sühreverdî,²⁵⁷ Halife Nâsire'd-dînallah tarafından risalet ile sultana gelip geri döndüklerinde bir fersah yolu veda etmek için birlikte gitti. Veda durumunda bu iki beyit onun önderliği zamanında meydana geldi.

Sonra halefi olmayan oğlu Gıyâse'd-dîn Keyhüsrev²⁵⁸ (1237-1246) elinden zehir içip cennet parlaklığı emellerine dökülüp telef oldu. O uğursuz kötü talihli saltanat tahtına

²⁵² Asıl adı Ebü'l-Hasen Şemsü'l-Meâlî Kâbûs b. Veşmgîr olan Kâbûs b. Veşmgîr, 367 (978) yılında Kardeşî Zahirüddeve Bihistûn'un ölümü üzerine Ziyâriler tahtına çıkmıştır. Hâkimiyet sahasını Taberistan ve Cibâl'e kadar genişleten Kâbûs, Gazneli Mahmûd ile iyi ilişkiler içinde bulunmuştur. Ahmet Güner, "Kâbûs B. Veşmgîr", *DİA*, C. 24, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 43-44.

²⁵³ Hüccetü'l-İslâm İmam Gazzâlî, *Kimyâ-yı Sa'âdet*, Terc. A. Faruk Meyan, Bedir Yayınevi, İstanbul 1979.

²⁵⁴ *Siyerü'l-Mülûk* yani *Siyâsetnâme*, Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün devlet teşkilâtı ve idaresi başta olmak üzere önemli konuları ele aldığı, 485 (1092) yılında yazmayı tamamladığı eserdir. Nizâmü'l-mülk, *Siyâsetnâme*, Terc. Mehmet Altay Köymen, TTK, Ankara 1999.

²⁵⁵ 546 (1151) yılında Belh'de dünyaya gelen Bahâeddin Veled, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin babasıdır. Mutasavvıf Bahâeddin Veled, Sultânü'l-Ulemâ unvanı ile ün kazanmıştır. Anadolu'ya hicret etmiş ve 18 Rebîülâhir 628 (23 Şubat 1231) tarihinde hayatını kaybetmiştir. M. Nazif Şahinoğlu "Bahâeddin Veled", *DİA*, C. 4, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 460-462.

²⁵⁶ Sultan I. Alâeddin Keykubad, âlimlere kıymet verip korumuştur. Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Necmeddîn-i Dâye, Bahâeddin Veled ve Ahî Evran gibi âlimler onun devrinde Anadolu'ya gelerek itibar görmüştür. Cenâbî, *a.g.e.*, s. 20; Sümer, "Keykubad I", s. 359.

²⁵⁷ İranlı Şeyhu's-Şuyûh Ömer es-Sühreverdî, Sühreverdîye tarikatının kurucusu, müfessir ve muhaddistir. Hilâfet merkezi ile beylikler arasında elçilik vazifesinde bulunan Sühreverdî, 618 (1221) yılında Halife Nâsır-Lidînillâh'dan aldığı saltanat menşûrunu Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad'a iletmiştir. Sultan, Şeyh'i cömertçe karşılamış ve ikramlarda bulunmuştur. Şeyh Sühreverdî, Sultan Alâeddin Keykubad'a devlet işlerinde adil ve insafli olmasını tavsiye etmiştir. Hasan Kâmil Yavuz, "Şehâbeddin Sühreverdî", *DİA*, C. 38, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 40-42. Bu olay hakkında detaylı bilgi için bkz. İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuk Name)*, I, s. 247-253.

²⁵⁸ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuk Name)*, II, s. 18 vd.; İbn Bîbî, *Selçuk-Nâme*, s. 152-154; Kesik, *a.g.t.*, s. 21-23; Kazvinî, *a.g.e.*, s. 381-382; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 539-540, 545; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, s. 80-92; Anonim, *Târîh-i Âl-i Selçuk der Anatoli: Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, s. 31-33; Ahmed bin Mahmûd, *a.g.e.*, s. 153-155; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 148-153; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.403 vd.; Ali Sevim, "Keyhüsrev II", *DİA*, C. 25, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2022, s. 348-350. Sultan II. Gıyaseddîn Keyhüsrev (1237-1246) hakkında detaylı bilgi için bkz. Nejat kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri*, TTK, Ankara 2009.

cülus etti. Moğol askeri Emîr Bâycu Noyan'a²⁵⁹ bağlılığı ile birdenbire ortaya çıkan belayı o kibirli ve genç makamı üzerine vardılar.²⁶⁰ Karşı koyamayıp kaçtı ve 643 (1246) yılında onu dahi ölüm zehiri ile kederli ve hayat şerbetinden ayrı düşürüp gamsız etti. Oğlu Rükne'd-dîn Süleymân²⁶¹ saltanat tahtına oturup ²⁶² biraderi Alâeddîn Keykubâd'ı (1249-1254) Karakan dergâhına gönderdi. Dönme vaktine ulaşmadan uğursuz aldatmalar ile onu zehirledi. Keykâvus adındaki kardeşi dahi kaçarak Kırım'a ulaştı. Berke Han askeri onu Han katına ulaştırdılar. Han dahi ihsanından ona çok sayıda asker ile Anadolu'ya gönderdi. 18 (on sekiz) yıl gurbet çekmiş iken mülkünün gelini ile boğulup arzusunu unuttu. Dünya hayatından fazla zevk almaya engel olan elinden ecel ve cihan saltanatının bekasını unuttu. *Târih-i Güzîde* der ki,²⁶³ Batu Han

²⁵⁹ Ünlü Moğol komutanlarından biri olan Baycu Noyan, Moğolların Bisüt kabilesinden olup, Babâiler isyanı sırasında Selçukluların zaafiyetlerini görmüş ve Anadolu'ya giderek Sultan Gıyaseddîn Keyhüsrev ile Köseadağ'da savaşarak onu mağlup etmiştir. Bkz. Ergin Ayan, "Köseadağ Savaşı'na Kadar Baycu Noyan", *1243 Köseadağ Savaşı*, ed. Abdullah Kaya, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 2018, s. 109-126.

²⁶⁰ 1 Temmuz 1243 tarihinde Türkiye Selçuklu Devleti ile Moğollar arasında meydana gelip, Selçuklu mağlubiyeti ile sonuçlanan Köseadağ Savaşı hakkında bkz. İbn Bîbî, *Selçuk-Nâme*, s. 174-178; Anonim, *Târih-i Âl-i Selçuk der Anatoli: Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, s. 31-32; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, s. 541 vd; Cenâbî, *a.g.e.*, s. 22; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, s. 88; Gaffârî, *a.g.e.*, s. 115; Ahmed bin Mahmûd, *a.g.e.*, II, s. 153-154; Faruk Sümer, "Köseadağ Savaşı", *DİA*, C. 26, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 272-273.

²⁶¹ Burada II. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in oğlu, IV. Rükneddîn Kılıç Arslan'dan söz edilmektedir. Kılıç Arslan, 646 (1249) yılında Moğol Hanı Güyük Han'ın saltanat yarlığı ile saltanatın ona ait olduğunu öne sürerek Sivas'ta hükümdarlığını ilân etmiştir. Buna karşılık, İzzeddin Keykâvus'un veziri Celaeddin Karatay, saltanat tahtına üç kardeşi ile oturmasını teklif etmişse de Kılıç Arslan ortak sultanlığı kabul etmemiş ve İzzeddin Keykâvus ile Aksaray yakınlarında savaşarak mağlup olmuştur. 1 Rebîülevvel 647 (14 Haziran 1249) tarihinde yakalanan Kılıç Arslan, ağabeyi ile Konya'ya dönmüştür. Böylece Kılıç Arslan, İzzeddin Keykâvus ve Alâeddin Keykubad saltanat tahtına birlikte oturmuştur. Ancak II. İzzeddin Keykâvus'un içkiye ve eğlenceye düşkünlüğü sebebiyle devlet adamları tarafından eleştirilmesi ve II. Alâeddin Keykubad'ın vefatı üzerine 652 (1254) yılında Kılıç Arslan Kayseri'de tahta çıkmıştır. İki taraf arasında tekrar bir savaş meydana gelmiştir. Ahmedhisar mevkiinde yapılan bu savaşta İzzeddin Keykâvus galip olmuş ve IV. Rükneddîn Kılıç Arslan, Burgulu Kalesi'ne hapsedilmiştir. 16 Safer 655 (5 Mart 1257) tarihinde, Kılıç Arslan tek başına saltanat tahtına oturmuştur. Onun döneminde, yönetime Muînüddin Pervâne hâkim olmuş ve Selçuklu Devleti Moğollara hizmet eder duruma gelmiştir. İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuk Name)*, II, s. 140-141,162; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 562; Aksarâyî, *a.g.e.*, s. 53 vd.; Cenâbî, *a.g.e.*, s. 23; Anonim, *Târih-i Âl-i Selçuk der Anatoli: Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, s. 36; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 466-469, 483; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 154-157; Sevim- Yücel, *Türkiye Tarihi*, s. 182-183; Paul Lindner, "The Challenge of Qilich Arslan IV", *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History: Studies in Honor of George C. Miles*, Beyrut 1974, s. 411-417; Faruk Sümer, "Kılıç Arslan IV", *DİA*, C. 25, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2022, s. 403-405.

²⁶² Sultan II. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in vefatının ardından 644 (1246/1247) yılında saltanat tahtına büyük oğlu II. İzzeddin Keykâvus (1246-1249) oturmuştur. İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuk Name)*, II, s.87 vd.; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 545 vd.; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, s. 92-94.

²⁶³ Kazvinî, Keykâvus'un Kırım'a gittiği sıralarda Batu Han'ın fermanı ile, Rükneddîn Süleymân'ın ise 664 (1265) yılında Abaka Han'ın fermanı ile öldürüldüğünü zikreder. Kazvinî, *a.g.e.*, s. 382. Ayrıca bkz. Erkan Göksu, "Târih-i Güzîde'ye Göre Rüm (Anadolu) Selçukluları", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 8, S. 27, 2008, s. 23-32.

hükümü ile öldürüldü. Rükne'd-dîn Süleymân'ın hükümetinin müddeti 20 (yirmi) yıl sürecek idi. Abaka Han²⁶⁴ fermanı ile Han'ın devamlılığı kısa sürecek idi. Oğlu Keyhüsrev²⁶⁵ (1266-1283) küçük yaşta saltanat ismi ile anıldı. Keyhüsrev'in annesi evlenen Mu'înü'd-dîn Pervâne-i Kâşî²⁶⁶'i, Anadolu'yu düzenlemesi için göndermiş idi. 18 (on sekiz) yıl saltanat ismi Keyhüsrev ile tabir olunurdu. 681 (1283) yılında Azerbaycan vilayetinde Ahmed Han'ın fermanı ile öldü. Argun²⁶⁷ padişah olacak Anadolu saltanatı Gıyâse'd-dîn Mesûd bin Keykâvus²⁶⁸ (1283-1297/1301-1305) hizmetine verdi. O zamanda Kırım'dan gelmiş idi. 692 (1293) yılında Keykubâd bin

²⁶⁴ Abaka Han hakkında bkz. René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Terc. M. Reşat Uzmen Ötüken Neşriyat, İstanbul, s. 349-352

²⁶⁵ Sultan IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın vefat etmesi üzerine devlet adamları oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'i 664 (1265) yılında saltanat tahtına oturtmuştur. Gıyaseddin Keyhüsrev, tahta çıktığında küçük yaşta olduğundan devlet idaresini Vezir Fahreddin Ali ve onun annesi ile evlenen Muînüddin Pervâne eline almıştır. Yaklaşık 18 (on sekiz) yıl saltanat sürdüren III. Gıyaseddin Keyhüsrev, 681 (1282) yılında Erzincan'da vefat etmiştir. Onun döneminde Türkiye Selçuklu Devleti için Moğol baskısı artmış ve batıda da Anadolu Beyliklerinin bağımsızlık mücadeleleri yaşanmıştır. İbn Bîbî, *a.g.e.*, II, s. 169; İbn Bîbî, *Selçuk-Nâme*, s. 227; Münecçimbaşı, *a.g.e.*, II, s. 113-124; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s. 587; Kesik, *a.g.t.*, s. 23-24; Kazvinî, *a.g.e.*, s. 382; Aksarayî, *a.g.e.*, s. 66-68; Ahmed bin Mahmûd, *a.g.e.*, II, s. 156; Gaffârî, *a.g.e.*, s. 116; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 583-584; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 157-163; Ali Sevim, "Keyhüsrev III", *DİA*, C. 25, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2022, s. 350-351.

²⁶⁶ Pervâne lakabı ile tanınan Muînüddin Süleymân, II. İzzeddin Keykâvus devrinde emîr-i hâcib olarak görev yapmıştır. IV. Kılıcarşan devrinde ise Pervânelik görevine getirilmiş, gösterdiği gayretler sonucu 659 (1261) yılında vezirlik makamına yükselmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti'nde önemli bir devlet adamı olan Muînüddin Pervâne, taht kavgalarının meydana geldiği, Moğolların baskısının arttığı ve devlet idaresinin sasıntıya uğradığı bir dönemde devlet idaresinde önemli bir rol üstlenmiştir. I Rebîülevvel 676 2 Ağustos 1277 tarihinde Abaka Han'ın emri ile öldürülmüştür. Cüveynî, onun Moğol askerleri tarafından canlıyken organlarını söktüklerini ve kazanda kaynatarak yediklerini kaydeder. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.26 ve dn.101. Muharrem Kesik, "Muînüddin Süleyman Pervâne", *DİA*, C.31, Ankara 2020, s. 91-93. Detaylı bilgi için bkz. Nejat Kaymaz, *Pervâne Süleyman 13. Yüzyılın İşbirlikçi Emiri Muînüddin Süleyman*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1999.

²⁶⁷ Abaka Han'ın oğlu Argun Han, 1284-1291 yılları arasında hüküm sürmüş İlhanlı hükümdarıdır. Geniş bilgi için bkz. René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 353-357.

²⁶⁸ Sultan Gıyaseddin Mesud b. Keykavus, babasının vefatının ardından 683 (1284) yılında Argun b. Abaka tarafından önce Kayseri'de, sonra Konya'da saltanat tahtına oturtulmuştur. Onun döneminde Türkiye Selçuklu Devleti Karamanoğulları ve Eşrefoğulları tehdidi ile karşılaşmışsa da 687 (1288) yılında Sultan Mesud'a itaat etmişlerdir. III. Gıyaseddin Keyhusrev'in çocukları saltanat hakkı iddia etseler de ortadan kaldırılmışlardır. II. Mesud'un kardeşi Rükneddin Kılıç Arslan da 1292 yılında ona karşı saltanat davasına girişenler arasındadır. Moğolların desteği ile kendisi güvende hissedenden Gıyaseddin, Gazan Han'ın Baltu isyanından sorumlu tutularak 697 (1298) yılında hükümdarlıktan uzaklaştırılmıştır. Yerine gelen III. Alâeddin Keykubad'ın sergilediği tavırlardan da memnun kalmayan Moğollar, 702 (1302) tarihinde II. Gıyaseddin Mesud'u ikinci kez Türkiye Selçuklu Devleti tahtına çıkarmış ancak sultan yine başarılı olamamıştır. Ebü'l-Feth es-Sultânü'l-a'zam Gıyâsü'd-dünyâ ve'd-dîn unvanına sahip II. Mesud 708 (1308) yılında Kayseri'de hayatını kaybetmiştir. İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuk Name)*, II, s. 243 Kesik, *a.g.t.*, s. 24-25; Münecçimbaşı, II, s. 124; Gaffârî, *a.g.e.*, s. 116; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 583, 634, 644-645; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 163-165; Muharrem Kesik, "Mesud II", *DİA*, C. 29, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, s. 342-344. Ayrıca bkz. Zerrin Günal Öden, "Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Mesud Hakkında Bazı Görüşler", *Belleten*, C. 61, S. 231, 1997, s. 237-300.

Ferâmurz,²⁶⁹ (1297-1301) Gazan Han'ın ²⁷⁰ (1295-1304) fermanı ile saltanat adayı oldu. Fahre'd-dîn Mes'ûd Müstevfi-i Kazvîni²⁷¹ saltanatı düzenledi.

Ondan sonra Fahre'd-dîn Tebrîzî o önemli işlerini yürütmesi için kefil oldular. Sonra Gazan'a itaatten yüz çeviriler. Gazan da asker gönderip onu tuttular. Selçukluların hükümet müddeti sona erdi ve saltanat müsaadesi o sultanın neslinden gelenler için engellendi. Bir müddet Moğol ümerası bazı memleketleri tasarrufuna almak ile meşgul oldular. Onlar, dost olup Anadolu memleketinin uğuru Osman Gazi'ye (1302-1324) karar verdiler. Nurlu devletlerinin ikballeri alemin gözünü alıcı ve sağlam mevkiileri, memleket hilalleri Anadolu'yu sevinç ile sardı. Şüphesiz Allah mertebe verdi.

²⁶⁹ III. Alâeddin Keykubad, II. İzzeddin Keykâvus'un torunu ve Ferâmurz'un oğludur. 697 (1298) yılında Türkiye Selçuklu Devleti tahtına oturan Alâeddin Keykubad, Tebrizli Şemseddin Ahmed Lakuşi'yi vezirlik makamına getirmiştir. Onun devrinde Sülemiş'in isyanı sırasındaki tutumundan memnun kalan Gazan Han, sultanı Hûlâgû'nun kızı ile evlendirmiştir. Karahisarlı Kadı Mecdüddin ile müşrifü'l-memâlik Hamza-i Alevî'nin etkisi ile Harput, Malatya, Divriği'de insanların malına el koyan Alâeddin Keykubad, tecrübesizliğinin de etkisiyle halka zulmetmiştir. Gazan Han bu durumdan haberdar olunca Alâeddin'in Abışka Noyan'dan ayrılmamasını emretmiş ve 700 (1301) yılında onu Kayseri yakınlarında bir otağa yerleştirmişlerdir. Bulunduğu yerden Konya'ya kaçan Alâeddin Keykubad, yakalanarak idama mahkûm edilmişse de Moğol hanedanından bir evlilik yaptığı için bağışlanmış ancak görevinden alınmıştır. İsfahân'da ikamet eden Alâeddin Keykubad, burada hizmetlisi öldürülmüştür. Aksarayı, *a.g.e.*, s. 189 vd; Münecimbaşı, *a.g.e.*, II, s. 134-139; Kazvîni, *a.g.e.*, s. 384; Anonim, *Târîh-i Âl-i Selçuk der Anatoli: Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, s. 41-41, 67; Gaffarî, *a.g.e.*, s. 116; Cenâbî, s. 25; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Sevim-Yücel, *Türkiye Tarihi*, s. 197-198; Faruk Sümer, "Keykubad III", *DİA*, C. 25, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2022, s. 359-361; Filiz Akçay, *Türkiye Selçukluları Devleti'nin Değişken Sınırları*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ordu 2020, s. 525.

²⁷⁰ İlhanlı Hükümdarı Argun Han'ın oğlu Gazan Han, yaptığı idari, siyasi ve dini reformlar ile tarihe geçmiş, İslamiyet'i benimseyerek devletin resmi dili kabul etmiştir. René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.358-361. Gazan Han hakkında geniş bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, *Moğol İran'ında Gelenek ve Değişim: Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs, İstanbul 2009; Abdülkadir Yuvalı, "Gazan Han", *DİA*, C. 13, İstanbul 1996, s. 429-431.

²⁷¹ Fahreddin-i Müstevfi Kazvîni, II. Gıyaseddîn Mesud döneminde Türkiye Selçuklu Devleti vezirlik makamına getirilmiş devlet adamıdır. Göreve başladığında tedbirli davranarak hıyanet sahibi birçok kişiyi öldürmüştür. Aynı zamanda Kazvîni'nin amcasının oğlu olan Fahreddin, Argun Han'ın Sa'dü'd-Devle adındaki Yahudi veziri tarafından şehit edilmiştir. Kazvîni, *a.g.e.* s. 383; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, s. 156.

İKİNCİ BÖLÜM

5. MUSLİHUDDİN MUHAMMED LÂRÎ'NİN MİR'ATÜ'L-EDVÂR VE MİRKÂTÜ'L-AHBÂR ADLI ESERİNİN SELÇUKLULAR İLE İLGİLİ KISMININ DEĞERLENDİRMESİ

Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin, *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr* adlı eserini günümüz Türkçesine aktarırken Selçuklular devrinin siyasî, iktisadî, askerî ve sosyokültürel yapısı ile ilgili bilgilere ulaştık. *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr* bizlere Selçuklu Devleti'nin hâkimiyet sürecinde meydana gelen olayları ve olayların seyri ile ilgili bilgileri sunmaktadır. Esere göre, Selçuklu sultanlarının diğer devlet hükümdarları ile ilişkileri genel anlamda Selçukluların dış politikasının nasıl şekillendiğini gösterirken, devletler arası ilişkilerinin de süreç içerisinde ilerleyişini yansıtmaktadır. Tarihî olayları genel anlamda tarafsız kaydeden Muslihuddîn Muhammed Lârî, Selçukluların askerî ve sosyal vaziyetini, dünya siyasetine yaklaşım biçimlerini aktarmaktadır. Bu bağlamda eser, kaydedilen dönemin siyasî ve sosyal vaziyetini anlamak ve incelemek açısından alana zenginlik sağlarken, tarihe ışık tutmaktadır.

5.1. Beşinci Taife Selçuklulara Dair Bahsin Değerlendirmesi

Muslihuddîn Muhammed Lârî, Selçuklular hakkındaki bilgileri vermeye başlamadan, onların üç fırkadan oluştuğunu zikreder. Daha sonra Lârî, bu üç fırkanın isimlerini “İlk Fırka” yani Büyük Selçuklular, “Rum Fırkası” yani Türkiye Selçukluları, “Süyum Fırkası” yani Kirmân Selçukluları başlığı altında vermiş, üç fırkanın da hükümdarlarının sayısı ve hâkimiyet sürelerinden bahsederek bu kısımları detay vermeden sonlandırmıştır.

Kazvinî Selçuklular ile ilgili şunları zikreder:

“Üç şubedirler.

1. İran'ın tamamında ve İran'ın dışındaki bazı yerlerde hüküm sürenler. 14 kişidir. Yönetim süreleri 429 (1037) yılından 590 yılının Rebiyülevvel (Şubat 1194) ayına kadar 150 yıldır.

2. *Kirman Selçukluları, 11 kişidir. Yönetim süreleri 433 (1041) yılından 583 (1187) yılına kadar 150 yıldır.*
3. *Rum (Anadolu) Selçukluları: 15 kişidir. Yönetim süreleri 480 (1087) yılından 700 (1300) yılına kadar 220 yıldır.*"²⁷²

Kazvinî ve Muslihuddîn Muhammed Lârî, eserlerinin Selçuklu tarihine giriş mahiyetinde sayılabilecek bu bölümlerinde her iki müellif benzer olacak şekilde Selçuklular'ı üç kola ayırmış, Kazvinî devletlerin kuruluş ve yıkılış tarihlerini de vererek lâri'ye göre daha tafsilatlı bilgi kaydetmiştir.

5.2. İlk Fırkaya Dair Bahsin Değerlendirmesi

Muslihuddîn Muhammed Lârî, ilk fırkanın giriş bahsinde şu ifadeye yer vermiştir: *"Tamamı İran Saltanatına bağlı olmuşlardır. Adetleri on dört, hâkimiyet süreleri ise yüz altmış bir yıldır."* Bu ifade ve Lârî'nin konunun devamında verdiği bilgilerden "İran saltanatından kastının Büyük Selçuklular olduğunu ve Büyük Selçukluların on dört"²⁷³ hükümdarının varlığını dile getirdiğini anlıyoruz. Muslihuddîn Muhammed Lârî, Tuğrul Bey'in tahta çıkışını 425 olarak kaydetmiştir. Lârî muhtemelen bu tarihi devletin kuruluş tarihi olarak kabul etmiştir. Lârî'nin bu tarihe Selçukluların hâkimiyet süreleri olarak verdiği 161 (yüz altmış bir) yılı eklediğimizde yıkılış tarihi olarak, Irak Selçuklu Hükümdarı Sultan II. Tuğrul'un, Harezmsah Tekiş ile Rey civarında savaştığı sırada 24 Rebiülevvel 590 (19 Mart 1194) tarihinde Tekiş'in askerleri tarafından öldürüldüğü ve Irak Selçuklularının tarih sahnesinden çekildiği olayı kabul ettiği sonucuna ulaştık. Bu mücadelede halifenin isteği üzerine Tuğrul'un başı kesilerek Bağdâd'a gönderilmiş, Tuğrul'un vücudu ise Rey'de yer alan bir ağaca asılarak teşhir edilmiştir.²⁷⁴

Muslihuddîn Muhammed Lârî'de verilen bilgileri dönem hakkında yazan müellifler ile kıyasladığımızda bu bilgilere ulaştık:

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel* adlı eserinde Selçuklu hükümdarlarının sayısı ve devletin kuruluş ve yıkılış tarihi ile ilgili şu bilgilere yer vermiştir: *"Bunlar 15 hükümdardır. Başkentleri İsfahân'dır. Saltanatlarının başlangıcı*

²⁷² Kazvinî, *a.g.e.*, s. 341.

²⁷³ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 341-371; Ravendî, on dört hükümdar ismi zikreder. Ravendî, *a.g.e.*, C. I, s. 83-84; Gaffârî, hükümdar sayısını on altı olacak şekilde kaydeder. Gaffârî, *a.g.e.*, s. 107-112; Müneccimbaşı, on beş hükümdar olduklarını zikreder. Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, C.I, s. 14.

²⁷⁴ Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 318.

432 (1040/1041) ve yıkılışları 590 (1193/1194) yılındadır. Hâkimiyet süreleri 158 yıldır.”²⁷⁵

Muslihuddîn Muhammed Lârî, Büyük Selçukluların on dört hükümdarı olduğunu kaydederken, Müneccimbaşı on beş hükümdardan söz etmektedir. Her iki müellif arasında hâkimiyet sürelerini kıyasladığımızda iki müellifin verdiği bilgilerin örtüşmediği görülmektedir. Lârî, Selçukluların hâkimiyet süresini 161 (yüz altmış bir) yıl olarak kaydederken, Müneccimbaşı 158 (yüz elli sekiz yıl) olarak nakleder. Bu hesaplamada Lârî, Selçukluların Ali Tegin’in ölümünün ardından Tuğrul ve Çağrı Beylerin Selçukluların idareyi ele aldıkları ancak henüz devlet olarak teşekkül etmedikleri 1035 tarihini esas alırken Müneccimbaşı, 1040 tarihini esas almıştır.

Muslihuddîn Muhammed Lârî’nin Tuğrul Bey’in saltanat tahtına Nişâbur’da 425 (1034/1035) yılında tahta oturduğunu kaydettiğinden yüz altmış bir yıl hâkimiyet sürdüklerini zikrettiği kanaatindeyiz.

İbnü’l-Esîr, Sultan Tuğrul Bey adına 431 (1040) yılında Nişâbur’da hutbe okunduğunu kaydetmektedir.²⁷⁶

Gaffârî, Tuğrul Bey’in tahta çıkışı için Ramazan’ın başı 428 (18 Haziran 1037) tarihini kaydetmektedir.²⁷⁷

Hamdulah Müstevfi, Tuğrul Bey’in 429 (1037-1038) yılında Nişâbur’da tahta çıktığını kaydetmektedir.²⁷⁸

Reşîdü’l-dîn Fazlullah, Tuğrul Bey’in 429 senesi Ramazan ayında (Haziran 1138) Nişâbur’a gerek tahta çıktığını kaydetmektedir.²⁷⁹

5.3. Rum Fırkasına Dair Bahsin Değerlendirmesi

Muslihuddîn Muhammed Lârî, Rum diye bahsedilen Türkiye topraklarında hüküm süren Selçukluların 15 (on beş) hükümdarının varlığından ve bu topraklarda 200 (iki yüz) yıl hüküm sürdüklerinden bahseder.

²⁷⁵ Müneccimbaşı, *a.g.e.*, C. I, s. 13.

²⁷⁶ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, C. IX, s. 369.

²⁷⁷ Gaffârî, *a.g.e.*, s. 107.

²⁷⁸ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 343.

²⁷⁹ Reşîdü’l-dîn Fazlullah, *Cami’ü’t-Tevârih*, s. 88.

Lârî'de verilen bilgileri dönem hakkında yazan müellifler ile kıyasladığımızda bu bilgilere ulaştık:

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Türkiye Selçukluları ile ilgili şunları kaydeder: “*Bilinsin ki, Selçuklular’dan Anadolu (Rum) hükümdarları 15 kişidir. Başkentleri Anadolu şehirlerinden Konya’dır. Saltanatlarının başlangıcı 456 (1063/1064) ve yıkılışları 704 (1304/1305) yılındadır. Hâkimiyet süreleri 248 yıldır.*”²⁸⁰

Muslihuddîn Muhammed Lârî, Anadolu hükümdarları için 15 sayısını aynı verirken hâkimiyet süreleri için Müneccimbaşı ile verdikleri yıl sayısı örtüşmemektedir. Halil Edhem, 1086-1092 yıllarında Davud b. Süleyman’ın ve 1107-1116 yıllarında da Melikşâh’ın hakimiyetlerinden söz ederek Türkiye Selçuklu sultanlarının sayısını 17’ye çıkarmıştır.²⁸¹ Osman Turan, Türkiye Selçuklu sultanlarının sayısını Şehinşah (1110-1116) ve V. Kılıç Arslan (1310-1318) dönemlerini de dahil etmek suretiyle 17’ye çıkartmaktadır.²⁸² Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, Türkiye Selçuklu hükümdarlarını 1110-1116 yıllarında hüküm süren Şehinşah ile birlikte 16 olacak şekilde kaydetmektedir.²⁸³ Kazvinî, Türkiye Selçukluları’nın 480 (1087) yılından 700 (1300) yılına kadar 220 yıl hakimiyet sürdüklerini kaydederken, Muslihuddîn Muhammed Lârî, 200 (iki yüz) yıl hüküm sürdüklerini kaydeder.²⁸⁴

5.4. Süyum Fırkasına Dair Bahsin Değerlendirmesi

Muslihuddîn Muhammed Lârî, “*Süyum fırkası*” bahsinin girişinde şu ifadelerle yer vererek Kirman Selçukluları bahsini ele almaya başlamıştır. “*Kirman Hükümetine mensup olmuşlardır. Adetleri on bir, hâkimiyet süreleri ise elli yıldır.*” Kazvinî²⁸⁵ ve Gaffârî²⁸⁶ de on bir hükümdardan bahsederken buna mukabil Halil Edhem, Bosworth²⁸⁷, Zambaur, E. Merçil²⁸⁸ Kirmanşâh ve Hüseyin ilavesiyle hükümdar sayısını on üç olacak şekilde kaydeder.

²⁸⁰ Müneccimbaşı, *a.g.e.*, C. II, s. 3.

²⁸¹ Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*, s. 216-217.

²⁸² Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 645, 662.

²⁸³ Sevim- Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 421 vd.

²⁸⁴ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 341.

²⁸⁵ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 377-378.

²⁸⁶ Gaffârî, *a.g.e.*, s.117-118.

²⁸⁷ C. E. Bosworth, *The New Islamic Dynasties*, New Islamic Dynasties A Chronological and Genealogical Manual, Edinburgh, 1996, s. 186.

²⁸⁸ Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 7-140. Ayrıca bkz. Melikler listesi s. 231.

Erdoğan Merçil, Hüseyin'in tahta çıkması ile ilgili şu bilgilere yer vermiştir:

Kirmân-şâh'dan sonra Kavurd'un küçük yaştaki oğlu Hüseyin tahta çıkarılmıştı. Rivâyete göre, onun beşiğini tahta koyuyorlar ve bâr veriyorlardı (bâr mi-dâdend). Bu sırada Kavurd'un diğer çocukları Ömer ve Merdân-şâh, Gevherîye adı verilen küçük bir kalede hapis idiler. Bu durum tahta geçmek için yapılan bir mücadeleye işaret olabilir. Daha sonra Sultân-şâh Hemedân'da tutuklu bulunduğu haptiden kurtularak Kirmân'a kaçtı ve çok küçük olan kardeşinin yerine Kirmân Selçukluları tahtına oturdu.²⁸⁹

Hasan-ı Yezdî, Hüseyin'in tahta çıkması ile ilgili şu bilgilere yer vermektedir:

Ancak Sultânşâh'ın basiret gözü kararmadı ve gözü tamamen kör olmadı. Babasının ordusundan bir adam, Sultânşâh'ı oradan kaçırdı. Tekrar onu Kirmân'a geri getirdi. Babası, Kirmân'da kendi yerine Kirmânşâh'ı tahta oturtmuştu. Altın sikke (dînâr) darp ederken, darphanede yandı ve öbür dünyaya göç etti. Emîr Huseyn daha çok küçüktü. Beşiğini saltanat tahtına koydular. Kavurd'un diğer oğulları da kaleleri koruyorlardı. Gevherîyye denilen küçük bir kalenin duvarının birkaç yerinde, 'Ömer ve Merdânşâh b. Kavurd'un adları yazılıdır. Ruknu'd-devle Sultânşâh geldi, 467 senesi Safer ayında (25 Eylül-23 Ekim 1074), ona miras kalan saltanat tahtını kendi şan ve şevketi ile süsledi.²⁹⁰

Hasan-ı Yezdî'nin eserinde zikretmiş olduğu Sultan Hüseyin devri, Muslihuddîn Muhammed Lârî tarafından kaydedilmemektedir.

Kazvinî, Kirman Selçuklu hükümdarlarının adlarını Muslihuddîn Muhammed Lârî ile aynı olacak şekilde kaydederken Kirmanşâh ve Hüseyin'in hükümdarlıklarından söz etmeyerek 11 hükümdarın adını zikretmektedir.²⁹¹ Gaffârî de, diğer iki müellif gibi Kirman Selçuklularının 11 sultanı olduğunu kaydeder.²⁹² Ali Sevim ve Erdoğan Merçil de Kirman Selçuklu sultanlarının sayısını 11 olacak şekilde kaydetmektedir.²⁹³ Buna mukabil, Halil Edhem Kirmanşâh ve Hüseyin isimlerini de zikrederek Kirman Selçuklu sultanlarının sayısını 11 kaydeder.²⁹⁴

Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin Kirman Selçuklularının hakimiyet süresini 50 (elli) yıl olacak şekilde kaydetmesi tahminimizce sebebini bilmediğimiz bir yanlışlık

²⁸⁹ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 43.

²⁹⁰ Hasan Yezdî, *Hasan Yezdî'nin Câmi'u't-Tevârih-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı* (Giriş-Farsça Metin-Türkçe Tercüme), haz. Bülent Özkuzugüdenli, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 113.

²⁹¹ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 377 vd.

²⁹² Gaffârî, *a.g.e.*, s.117-118.

²⁹³ Sevim- Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 306-325.

²⁹⁴ Halil Edhem, *Düvel-i İslamiye*, s. 214-215.

yapılmıştır. Müneccimbaşı, Kirman Selçuklularının 150 (yüz elli) yıl hâkimiyet sürdüklerini kaydederken, bu süre Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin verdiği elli yıl ile örtüşmemektedir.²⁹⁵

5. 5. Selçuk bin Dukak'a Dair Bahsin Değerlendirmesi

Oğuzların Kınık boyuna mensup olan Selçuklu hanedanı, ismini Selçuk Bey'den almaktadır. Muslihuddîn Muhammed Lârî, *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr* adlı eserinin Selçuklulara ayırdığı kısmında Büyük Selçuklu Devleti ile ilgili önemli tarihi bilgiler aktarmaktadır. Devlete adını veren "Selçuklu" ismi, hanedanın bilinen üyesi Dukak'ın oğlu Selçuk Subaşı'dan gelmektedir. Oğuz Yabgu Devleti'nde mühim bir mevkie sahip olan Dukak, Selçukluların bilinen ilk atasıdır.

Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin Selçuklular ile ilgili verdiği bilgileri dönem hakkında bilgi veren diğer kaynaklar ile kıyasladığımızda şu sonuçlara ulaşmaktayız:

İbnü'l-Esîr'in, Selçuk bin Dukak hakkında verdiği bilgiler şu şekildedir:

Kelime anlamı 'demir yay' demek olan Dukak yiğit, ileri görüşlü ve tedbirli bir insandı. Oğuz Türklerinin başbuğu ve her zaman ve her hususta fikir danıştıkları bir şahıstı. Onun sözlerine muhalefet etmez, emirlerine karşı çıkmazlardı. 'Yabgu' denilen Türk hakanı bir gün asker toplayıp İslâm ülkelerine yürümek ister, fakat Dukak ona mâni olur. Yabgu ile münakaşa ederler, bu arada Türk hakanı çok kaba ve ağır sözler söyler, bunun üzerine de Dukak onu tokatlar ve başını yarar. Hakan'ın adamları Dukak'ın etrafını sararlar ve onu yakalamak isterler, fakat Dukak kendini müdafaa eder ve onlarla çarpışır. Adamlarının toplanıp Dukak'ı müdafaa etmeleri üzerine de Yabgu'nun adamları dağılırlar. Sonra araları düzelir ve Dukak Yabgu'nun yanında kalır. Bu sırada Selçuk adlı bir oğlu dünyaya gelir. Selçuk büyüyünce onda asalet ve liderlik vasıfları belirmiş, bu yüzden Türk hakanı onu kendi yanına alarak önemli mevkiler vermişti: Bu arada ona 'ordu kumandanı' demek olan 'Subaşı' lakabını vermişti. Hakan'ın karısı Selçuk'un ilerlediğini, yükseldiğini ve halkın ona itaat edip boyun eğdiğini görünce kocasını Selçuk'a karşı dikkatli olmağa çağırır ve ısrarla onu öldürmesi için kışkırttı. Bunu haber alan Selçuk bütün adamlarını ve kendine itaat edenleri yanına alıp 'dari'l-harb' den İslâm ülkelerine gitti, iman etme mutluluğuna erdi ve Müslümanlara komşu olmak bahtiyarlığına kavuştu. Mevki ve itibarı attı. Büyük bir emir oldu ve halk ona daha çok itaat arz etti. Selçuk, Cend taraflarında ikamet edip henüz İslâmı kabul etmemiş olan Türkler üzerine cihada çıktı. Gayrimüslim Türklerin Hakanı o diyardaki Müs- lümanlardan haraç almaktaydı. Selçuk, Hakan'ın âmilleri

²⁹⁵ Müneccimbaşı, a.g.e., I. s. 201.

*(tahsildarlar)ni oradan kovdu ve bu bölge Müslümanların hâkimiyetine girdi.*²⁹⁶

Muslihuddîn Muhammed Lârî, Dukak'tan bahsederken güç kuvvet ve ihtisas sahibi biri olduğu gibi kanıtlanabilir özelliklerini ele alırken, İbnü'l-Esîr, yiğitliği ve ileri görüşlülüğü gibi kanıtlanması daha zor özelliklerini ön plana çıkartmaktadır.

İbnü'l Esîr, Selçuk'un Oğuz Yabgu Devleti'nden gidiş sebebinin Hakan'ın karısının Selçuk'un ilerlediğini, yükseldiğini ve halkın ona itaat edip boyun eğdiğini görünce kocasını Selçuk'a karşı dikkatli olmağa çağırduğuna onu öldürmesi için kışkırttığına bağlarken, Larî, Selçuk'un gidişinin sebebinin açıklamadan melik nezdinde onun aleyhinde meydana gelen bir hasetten bahsetmiş ve Selçuk'un bu sebepten dolayı Yabgu'nun yanından ayrıldığını kaydetmektedir. Her iki esere göre Selçuk b. Dukak, Yabgu ile arası bozulduktan sonra bütün adamlarını ve kendine itaat edenleri yanına alıp Cend'e göç etti. Burada İslamiyeti kabul eden Selçuk b. Dukak'ın güç kuvvet kazandıktan sonra Oğuz Yabgu Devleti'nin yıllık vergi toplamak için Cend'e gelen tahsildarına "Müslümanların kâfirlere haraç vermeyeceğini" söyleyerek bölgeden kovduğu İbnü'l Esîr'de açıkça belirtilirken Lârî de bu bilgi üstü örtülü şekilde şu ifade ile ele alınmıştır: "O vakit Müslüman memleketlerinden haraç alır idi. Selçuk, malları haraç etmek amacı ile gelen tahsildarları geri göndererek Harun bin Melik Han'ın tasarrufunda olan toprakları emân ile Sâsânî memleketine kadar genişletmişti." Selçuk Bey'in İslâmiyet'i kabulü ile ilgili verilen bilgiler iki eserde de benzerlik göstermektedir.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Selçuk bin Dukak ile ilgili şu bilgilere yer vermiştir:

Selçukluların atası, manası 'demir yay' olan Yakak cesur, yiğit, ileri görüşlü ve tedbirli bir şahıs idi. İsmi doğru okunuşu ise İbn Hallikan'ın kaydettiği üzere 'dal'ın zammı, evvelki 'kaf'ın fethi ve 'elif'den sonra ikinci 'kaf' ile Dukak'dır. Dukak, Türkler'in başbuğu ve her hususta başvurdukları bir şahıstı. Onun sözüne muhalefet etmezler ve emrinin dışına çıkmazlardı. Günlerden bir gün Yabgu (Beygu) denilen Türk hükümdarı askerlerini topladı ve İslâm ülkelerine yürümek istedi. Fakat Dukak, onu bu hareketinden menetti. Aralarında söz uzadı. Nihayet Türk hükümdarı Dukak'a ağır söz söyledi. Dukak ise ona bir tokat vurup başını yarıdı. Hükümdarların adamları Dukak'ın etrafını sardılar ve onu tutmak istediler. Fakat Dukak, kendini savundu ve onlarla savaştı. Dukak'ın adamları

²⁹⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. IX, s. 361.

yanında toplandılar. Bunun üzerine hükümdarın adamları dağıldılar. Daha sonra hükümdarla Dukak'ın araları düzeldi. Söylendiğine göre, Yabgu (Beygu) Türklerden (bazı) aşiretlere baskı yapmak istedi. Fakat Dukak, buna mâni oldu. Söz mücadeleye ve vuruşmaya kadar uzadı. İkisi de atlı idiler. Önce Yabgu (Beygu) kılıçla Dukak'ın başına vurup onu yaraladı. Sonra Dukak da Yabgu'nun başına topuzla (debûs) vurdu. Hatta Yabgu atından yere düştü. Sonra Yabgu iyileşti ve Dukak'ı öldürmek istedi. Fakat halk ona mâni oldu. Çünkü Dukak'ın bu konuda suçsuz olduğunu biliyorlardı. O, Yabgu'yu idaresi altında bulunanlara zulüm ve haksızlık yapmaktan menetmişti. Türkler'in ileri gelenleri bir araya toplandılar ve Dukak'ı affetmesi, hatta onu kendisine yaklaştırması; fikrine ve sözüne kulak vermesi için Yabgu (Beygu)'ya baskı yaptılar. Yabgu, isteyerek veya istemeyerek onların teklifini kabul etti. Dukak'ın re'yi dışına çıkmazdı. Dukak, Yabgunun yanında kaldı. Onun Selçuk adında bir oğlu oldu. Selçuk büyüdüğünde onda asâlet ve liderlik vasıfları belirdi. Türk hükümdarı onu kendine yakıştırdı, onu öne geçirdi ve ona ordu kumandanı demek olan 'Subaşı' lakabını verdi. Fakat hükümdarın karısı Selçuk'un ilerlediğini, halkın ona itaatini ve bağlılığını görünce kocasını Selçuk'a karşı dikkatli olmağa çağırды, onu öldürmeye teşvik etti ve bunda da ısrar etti. Selçuk, bu haberi duyunca bütün cemaatiyle ve kendisine tâbi olanlarla birlikte Daru'l-harbden İslâm diyarına geçti. İslâmiyet ve Müslümanlar'a komşu olma mutluluğuna erişti. Benim kanaatime göre Selçuk'un İslâm diyarına geçişi takriben 350 (961/962) yılındadır. Çünkü tarihçiler 349 (960/961) yılı olaylarında bu yıl içinde Türkler'den ikiyüz bin kadar çadırın Müslüman olduğunu söylemektedirler.

Selçuk, Buhara'nın ötesinde Cend yörelerinde ikamet etti ve henüz Müslüman olmamış kâfir Türkler'le gazayı sürdürdü. Onların hükümdarı bu diyardaki Müslümanlar'dan vergi alıyordu. Selçuk, onun vergi memurlarını buradan kovdu ve buralar Müslümanlar'ın hâkimiyetinde kaldı. Selçuk, Türk hakanları (Karahanlılar)'na karşı Samâniler'e yardım ediyordu. Çünkü Türk hakanları, Samâniler'in şehirlerinin etrafına akınlar yapıyorlardı. Selçuk'un yardımıyla buralar emniyete kavuştu. Samâniler, Selçukluların yardımıyla Karahanlılar'ın, ülkelerinden aldıkları yerleri geri aldılar. Selçuk, 107 yaşında iken Cend'de öldü ve orada defnedildi. Geride lakabı Yabgu (Beygu) olan Arslan (İsrâil), Mikâil ve Musa adlarında üç çocuk bıraktı.²⁹⁷

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Selçuk bin Dukak ile ilgili bilgileri ele alırken Dukak'ın Selçuk adındaki oğlunun asil ve lider kişiliğinden söz etmektedir. Selçuk'un İslâmiyeti kabul edişi Münecimbaşı ve Muslihuddîn Muhammed Lârî tarafından benzer şekilde kaydedilmiş, farklı olarak Muslihuddîn Muhammed Lârî Selçuk bin Dukak ile Yabgu arasında meydana gelen sorunları zikretmemiştir. Her iki esere göre; Selçuk Bey, Cend bölgesine geldikten sonra İslamiyeti kabul etmiştir. Münecimbaşı

²⁹⁷ Münecimbaşı, a.g.e., C. I, s. 1.

Ahmed b. Lütfullah, Selçuk'un İslâmiyeti kabulü için 350 (960/961) tarihini verirken, Muslihuddîn Muhammed Lârî tarih vermeden Cend bölgesinde Müslüman olduklarını zikreder. Her İki kaynakta da Selçuk'un oğullarının ismi aynı şekilde kaydedilmiştir.

Mîrhând, Selçuk bin Dukak ile ilgili şunları zikreder:

Kitâb-ı Meliknâme'nin müellifi rivâyet etmiştir ki Deşt-i Hazar Türklerinin kabileleri, Dukak'a temir yalığ yani saht kemân diyorlardı. O, devlet işlerinin tanziminde parlak fikir ve isabetli görüş sahibi idi. Onun yiğitlik ve cesareti dillerde ve ağızlarda dolaşırdı. Yabgu denilen Hazar Meliki halkın önemli işlerinde onunla meşveret etmeden kesinlikle bir işe kalkışmazdı. Bir gün tesâdüfen Yabgu, Türklerden günâhı olmayan bir tâîfeye zarar vermeye niyetlendi. Bu haber Dukak'ın kulağına geldi. Öfkeyle Pâdişâh'ın yoluna çıktı ve onunla sert bir şekilde konuşup kaba sözler söyledi. Pâdişâh'ın içini öfke kapladı. Dukak'a bir kılıç darbesi indirdi. Kılıç onun yüzüne geldi, kan boşaldı. Çok sinirlenen Dukak, Yabgu'ya bir gürz (amûd) ile vurdu. Yabgu'nun başı yarıldı ve attan düştü. Meliknâme'nin mütercimi der ki 'Türk töresine göre, [böyle bir hâdise vukuunda] ileri gelenlerin ve büyüklerin hazır bulunduğu bir yerde, a'yân ve önde gelen ricâlin görüşleri alınırdı.' Hazar ahâlisinin âdetine göre zayıf veya güçlü, asil veya avâm hiç kimseyi teftiş ve tahkik etmeden öldürmezlerdi. Her ne kadar Melik-i Hazar, atına binip Dukak'ın yakalanarak öldürülmesini emretti ise de mülkün ileri gelenleri durakladılar. O esnâda Dukak bağırdı ve o topluluğa şöyle dedi: 'Benim suçum, Yabgu'nun çirkin davranışından daha büyük değildir. Çünkü o, Türk halklarına (cemâhîr) ve mülkün meşhûrlarına zarar veriyordu, ben ona mâni oldum. Onu, en azından memleketin harap olmasına ve saltanatın zevâl bulmasına sebep olacak bir zu- lümden alıkoydum. Fakat nasihatimin karşılığında kılıç gördüm.' Türk emirleri ve Deşt-i Hazar'ın büyükleri, hakkı gözettiler ve Yabgu'yu nasihatler ve öğütler vererek sâkinleştirdiler. 'Dukak'ın, Pâdişâh-ı âlemiyânın canını sıkıp hoşnutsuzluğuna yol açan bu suç ve günâhı, şüphesiz şeytanın vesvesesidir.' dediler. Bu tür sözlerle o kadar telkinde bulundular ki nihayet Yabgu barışmaya râzı oldu. Bir şenlik düzenlediler ki şarkıcının (honyâger) çiçek gözü, o manzara karşısında şaşırıp kaldı. Ordunun kumandanları (serdârân-ı sipâh), birbirlerine sarılıp baş ve gözlerini öperek Dukak'ı getirdiler. Bu durum Emîr Dukak'ın azâmetinin ve şöhretinin artmasına sebep oldu. Bu hâdiseden üzerinden bir müddet geçtikten sonra, her türlü kusurdan münezzehe yüce Allah, Dukak'a saygıdeğer bir çocuk bahşetti. Ona Selçuk ismini koydu. Selçuk büyüüp olgunlaştığında babası Dukak vefât etti. Yabgu, Selçuk'a saygı ve hürmet göstererek 'Bundan sonra ona Sübaşî diye hitap etsinler.' diye buyurdu. Sübaşînin anlamı, ordunun önderi, başkumandandır (mukadde- mü'l-ceyş). Selçuk'un mertebesi Yabgu'nun nezdinde erkân-ı devlet ve a'yân-ı hazret tarafından kıskanılacak derecede günbegün artıyordu. Selçuk, bir gün tesadüfen Yabgu'nun evine girdi ve Pâdişâhın kadınlarının ve çocuklarının önlerine geçip Yabgu'nun yanına oturdu. Bu durum Yabgu'nun Hâtûnu'nun zoruna gitti. Hâtûn, Selçuk meclisten gittikten sonra Yabgu'ya 'Bu oğlan daha şimdiden böyle küstah olmuş, haddini aşmıştır. Eğer bu durum bir süre daha devam ederse ve onun haşmet ve kudretinin esbâbı daha da artarsa, işin nereye varacağı bellidir.' dedi. Bu sözler te'sîr etti ve Yabgu,

Selçuk'u ortadan kaldırıp ondan kurtulmayı düşünmeye başladı. Selçuk kısa bir sürede bu durumu farkedip Yabgu'nun kendisi hakkındaki düşüncesinden haberdâr oldu. Bu tehlikeden kendisini kurtarmak konusunda çok düşündü ve gurbete gitmeye karar verdi. Kaçmaya kesin karar verince yüz atlı, bin beş yüz deve ve elli bin koyun ile Semerkand tarafına yöneldi. Cend yakınlarına ulaşınca Yüce ve ulu Allah, yüreğini kutsal nurlar ile aydınlattı. O vilâyetin valisine bir haberci (kâsid) gönderdi ve 'Benim bu tarafa gelmemin sebebi hayırlı bir iş için; İslâm ehlinin yoluna girmek ve İslâmiyet'i kabul etmek içindir. Şimdi dileğimiz odur ki; fukahâ ve ulemânın önde gelenlerinden biri, bize Kur'ân'ı, îmân ve İslâm'ın hakikatlerini öğretmek için bu tarafa gönderilsin. Çölde yolunu kaybetmiş avâreleri, hidâyet pınarına ulaştırsın.' diye haber verdi. Onun isteği kabul edildi. Selçuk, kendine tâbi olanlarla (etbâ') ve eşyasıyla birlikte Müslüman oldu. Nâdir bir mevzi' olan Cend sahrâsının bir kısmında yurt tuttular. Bu esnâda küffâr elçisi, her sene Cend halkından aldıkları harâcı istemeye geldi. Selçuk durumun keyfiyetini öğrenince bu işe yanaşmayıp 'Ben Müslümânların kâfirlere bâc ve harâc vermelerine râzı değilim.' dedi. Onlara karşı direnmek ve savaşmak üzere âlet ve edevât hazırlamaya başladı. Gazâyâ istekli olan o hududun Türkleri toplanıp savaş ve cidâle yürüdüler. Cend Vâlisi ve o vilâ-yetin ahâlisi, Selçuk'a mâl ve yardım kuvveti gönderdiler. Bu esnâda muhâlifleri, fırsatı ganîmet sayıp Selçuk'un hayvanlarını otlaktan (çerâgâh) sürdüler. Selçuk bu hâdiseden haberdâr olunca cesûr adamlardan bir topluluk ile onları takip etti. Onun heybet ve şiddeti muhâliflerin üzerinde parlayınca mâlları bırakıp kaçtılar. Selçuk, muzaffer ve mansûr bir şekilde kendi yurduna döndü. Onun devletinin sancağı ('alem) yükseldi. Türkistân memleketlerinden insanlar onun dergâhına yöneldiler. Çevredeki melikler (mülûk-i etrâf), onun yardım ve iltifatına muhtaç oldular. Nitekim İbrâhîm-i Sâ mânî İlig Han karşısında münhezim olunca ona sığındı. O, İbrâhîm'e yardım edip İlig Han'ın üzerine gönderdi. Muhârebeden sonra İlig Hân, kaçmayı tercih etti ve böylece Selçuk'un ikbal sancağı gökyüzünün zirvesine yükseldi. Buhârâ yörelerini kutlu çadırlarına yurt yaptı. Onun Mikâîl, Musâ, Yabgu lakablı Arslan ve gençliğinin ilk yıllarında âlem-i bekâyâ yürüyen başka bir oğlu olmak üzere dört oğlu vardı. İlig Hân'ın kaçmasından bir müddet sonra Selçuk bir kalenin muhasarasıyla meşgul oldu. Mikâîl, hisârın fethi için çok çaba sarfediyordu. O esnâda kazâ ve kader elinden bir ok, onun ölümcül yerine isabet etti ve Azrâîl'in pençesinden canını kurtaramadı. Selçuk, Mikâîl'in ölümünden üzgün ve mahzûn olup onun oğulları Tuğrul Beg Muhammed ve Çağrı" Beg Dâvud'un eğitimle- rini üzerine aldı. Ma'mûre-i âlemin birçoğunu Tuğrul Beg ve Çağrı Beg ele geçirdiler. İnşâllâhi Teâlâ bunlar bu kitapta anlatılacak. Selçuk, rüşd ve ikbâl işâretlerini, Mikâîl'in reşîd çocuklarının alnında gördü ve Allah'ın rahmetine kavuşuncaya kadar ordunun sı- nıfları (tabakât-i haşem) ve sâir toplulukların (ümmet) işlerinin bağlama ve çözme dizginini onların re'y ve görüşüne bağladı. Selçuk'un vefâtından sonra, hüsn-i tedbir, lutf-i takdîr, kemâl-i şecâat ve yiğitliğin fazlalığı bakımından emsâl ve akrânlarından üs- tün olan Muhammed ve

*Dâvud', dostların zaferinde ve düşmanların zilletinde güzel işlere öncelik verdiler. Sonunda iş öyle bir yere vardı ki, onların kudretinin artmasından Mâverâü'n-nehr ve Türkistân meliklerinin yüreğini büyük bir korku kapladı.*²⁹⁸

Mîrhând, Dukak'ın devlet işlerinde ileri görüşlü olduğunu kaydederken, Yabgu ile aralarının açılmasının sebeplerini de detaylıca açıklamaktadır. Burada dikkat çeken husus Mîrhând'ın Oğuz Yabgu'yu Hazar Melik'i olacak şekilde zikretmiş olmasıdır. Bu durum Selçukluların kökeni anlamında Dukak'ın Hazarlar ile ilişkileri olduğu ve onun tabiyetinde olabileceği düşüncelerini ortaya çıkarmaktadır.²⁹⁹ Mîrhând, Selçuk ile Yabgu'nun arasının açılmasının sebebi olarak eşinin onu kışkırtmalarını göstermiş ancak Muslihuddîn Muhammed Lârî bu bilgilere eserinde yer vermemiştir. Selçuk Bey'in Cend'e giderek İslâmiyet'i kabul etmesi ve meydana gelen haraç olayı iki kaynakta da örtüşmekte ve iki müellif de bu olay için tarih vermemektedir. Mîrhând, Selçuk'un oğullarından söz ederken, Muslihuddîn Muhammed Lârî'den farklı olarak dört oğlu olduğunu ve birinin vefat ettiğini kaydetmektedir.

Reşîdü'd-dîn Fazlullah, Selçuklu hanedanının soyu ile ilgili şunları zikreder:

*Haber ve sohbet ehlince malumdur ki, Selçuk bin Lokmân, Selçuk'un akrabalarından ve Kınık kemiğinden/soyundan idi. Türk pâdişahları'nın hargâhtıraş'ı olan Keregüci Hoca'nın oğlu Tokşurmuş aslından/soyundan idi. Türk pâdişahları'nın hargâhtıraş'ı olan Keregüci Hoca'nın oğlu Tokşurmuş aslından/soyundan gelen Tuğrul, Kınık urûkundan sultân idi. Al-i Selçuk, sayısız mal ve mülkleri olan, sayı ve teçhizatı tam, ordu ve askeri (hayl u haşem) muntazam, çok kalabalık ve büyük bir soy/kabile idi. Otlakların (çerâhor) darlığı nedeniyle Türkistan'dan Mâverâü'nnehr'e geldiler. Kış yerleri/kışlak'ları (zemistângah) Nûr Buhâra, yaz yerleri/yaylak'ları (tâbistangâh) ise Soğd-i Semerkand idi. Selçuk güzel ahlakıyla tanınan, adı iyiye çıkmış biriydi. Hepsi birbirinden büyük beş oğlu vardı: İsrâ'il, Mika'il, Mûsâ Yabgu, Yûsuf ve Yûnus. Her biri emirliğe layık, büyüklüğe yakışır idiler. Her gün kendilerine tâbi/bağlı olanlar (etba) ve eşyaları artıp çoğaltıyordu. Ni'met ve servetleri mâh-i nev (hilâl) gibi kemâle erişti ve tamamını kabul ettiler. İşbilir adamlar ve nâmdâr/şöhretli gençler/yiğitler o topluluk arasında bir hayli artmış, araç ve gereçleri/malzemeleri çoğalmıştı. Selçuk (dünyada) durmadı/öldü. Oğulları kavmin önde gelenleri oldular.*³⁰⁰

Reşîdü'd-dîn Fazlullah, Selçuklu hanedanının soyunu Selçuk bin Lokmân'a ve Keregüci Hoca'nın oğlu Tokşurmuş'a dayandırırken, Muslihuddîn Muhammed Lârî

²⁹⁸ Mîrhând, *Ravzatu's-Safa*, s. 11-12.

²⁹⁹ Bkz. Mîrhând, *Ravzatu's-Safa*, s. 12-22 ve dn. 32.

³⁰⁰ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Camî'ü't-Tevârih*, s. 70-72.

Selçuk bin Dukak'tan söz etmekte ve Tuğşûrman bin Kürkçü Hâce'yi Tuğrul Bey'in çadır ustası şeklinde zikretmektedir. Selçukluların Otlakların yetsizliği nedeniyle Türkistan'dan Mâverâü'nnehr'e geldiğini zikrederken, Muslihuddîn Muhammed Lârî, bu göçün sebebi hakkında bilgi vermemektedir. Selçuk Bey'in İsrâ'il, Mika'il, Mûsâ Yabgu, Yûsuf ve Yûnus adında beş oğlu olduğunu kaydederken, Muslihuddîn Muhammed Lârî Yûsuf ve Yûnus'un ismini Selçuk'un oğullarından söz ederken zikretmemektedir.

Nişâbûrî ve İbnü'l-Adîm³⁰¹ Selçuklu hanedanının soyunu Selçuk b. Lokman'a dayandırırken,³⁰² Lârî Selçuk bin Dukak adını zikretmektedir.

Râvendî'de Selçuklu hanedanının soyu ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır:

Selçuk-oğullarından yetişen sultanlar, şecerede gösterildiği gibi, zikr olunacaktır. Selçuk-oğulları evvela kuvvetli bir ordu idiler ve sayısız miktarda bulunuyorlardı; pek çok servete maliktiler. Ordu ve askerleri muntazam; kuvvet ve şevketleri tamam, malları, mülkleri ve itibarları yerinde idi. Dindar ve uyanık kimselerdi. Mesel: "Gafletin azlığı ikbalin delillerindedir. Onların ikbal güneşlerinin alameti gafletten uzak olmaları, kafir memleketlerinden uzaklaşmaları ve islam memleketlerine meyledip Kâbe'yi ziyaret ederek dinin ileri gelenlerine yaklaşmayı kendilerine iş edinmeleri idi. Nasıl ki Peygamber buyurmuştur: 'Kabe'ye bakmak ibadettir, alimlere bakmayı ise, Tanrı, Kâbe'ye bakmaktan daha çok sever.' O büyük insanlar, ailelerinin çok, otlaklarının az olması yüzünden, Türkistan'dan Maveraünnehr vilayetine geldiler. Kışın Nûr-Buhara'da yazın ise Sogd-Semerkan'da oturuyorlardı. Selçuk'un dört oğlu vardı. Kahredici sultan, zamanın büyüğü Gıyased-dünya ved-din Ebû'l-Feth Keyhusrev'in -Allah hükümdarlığını ebedi kılsın-yedinci cedit olan İsrâ'il hepsinin büyüğü ve en bilgilisi idi. Ona zulüm yapıldığı için ve Sebük-Tekin oğlu Mahmûd'un gadri yüzünden kardeşler ayaklandılar ve akrabalar öç almak istediler, hükümdarlık elde ettiler. Çocukları geniş bir memleket ve büyük bir devlet buldular, onlar sayesinde dünya huzura kavuşup mamur oldu. Nihayet o hale geldiler ki göz değdi, evladından çoğu bahtsız düştü, kalelerde mahpus kaldı. Yüce Tanrı İsrâ'il neslinden bir Süleyman gönderdi ki, ona miras kalmış olan hükümdarlık tıpkı Nuşirvan devrine benzer ve insanlar, şeytan, peri, hayvan ve kuşlar Süleyman gibi, onun huzurunda da hizmet ve itaat kuşağını bağliyacıklar ve onun maiyeti cihan zaptetmek te, 'sabah yürüyüşü bir ay, akşam ilerleyişi bir ay' ayeti ile anlatılan yürümeyi meslek edineceklerdir. Ey Tanrı, ey insanlara bakıp onları besleyen onun devlet otağının iplerini kıyamet eteğine bağlı tut İsrail'den sonra Mika'il, Yunus ve Musa Bigu vardı. Sebük-Tekin oğlu Mahmûd İlig Hanla sulh yapıp Ceyhun kıyasına gelince, orada karşılaşp görüştiler. Anlaşma ve

³⁰¹ İbnü'l-Adîm, *Buğye*, s. 66.

³⁰² Nişaburî, *a.g.e.*, s. 10.

andlaşmalar yaptılar; herbirinin memleketlerinin hudut ve nahiyeleri tayin edildi. İlig ağızını açıp Mahmûd'a şöyle dedi: Birkaç senedenberi bir kavim Türkistan'dan benim memleketime kadar gelip Nur-Buhara ve Sogd-Semer kand otlak ve çayırlarını ele geçirmişler. Pek büyük bir ordu ve sayısız askerdirler. Önderleri Lokman oğlu Selçuk idi. Onun dört oğlu sivrilerek orduda önder olmuşlar, itibar kazanmışlar ve oldukça kuvvetli ve çok miktarda ordu için lâzım olan malzeme ve teçhizatı temin edip, padişahlık hazırlık ve teşkilâtı yapmışlardır. Eğer sen bir gün Hindistan tarafına hareket edecek olursan, onlardan emin olunamaz, çünkü bir vilayet istemek, bir tarafı ele geçirmek veya bir hükümdarlık tamahı ile onlar dan fesat gdir. Onlardan yardım almak ve bir rehin istemek zaruri olmuştur. Mesel: 'uzun emellere düşenin işi kötü olur'.³⁰³

Râvendî, eserinin Selçuklular ile ilgili bilgi verdiği bölümünde Selçukluların soyunu Selçuk bin Lokman'a dayandırmaktadır. Buna mukabil Muslihuddîn Muhammed Lârî, Selçuklu hanedanının soyunu Tuğşûrman bin Kürkcü Hâce'ye dayandırmaktadır. Eserden edindiğimiz bilgiye göre Tuğşûrman bin Kürkcü Hâce, Sultan Tuğrul Bey'in çadır ustasıdır. Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin eserinde dikkat çeken husus, Selçuklu hanedanının başına geçecek olan kişilerin, bunu ihtisas ve güç sahibi olarak kazanmış olmasıdır. Dukak'ın itibarının ve güvenilirliğinin artması ile Selçuk'a Subaşılık verilmiştir. Râvendî, Selçuk'un dört oğlu olduğunu ve onların askerî gücü ve itibarı sayesinde orduda önder olduklarını kaydederken, Muslihuddîn Muhammed Lârî, Selçuk'un daha somut özelliklerini zikreder. Muslihuddîn Muhammed Lârî'ye göre, Selçuk Bey'den geriye Arslan, Mikâil ve Musa adında üç erkek evladı kalmıştır. Buna mukabil râvendî, eserinde Selçuk'un dört oğlu olduğunu ve İsrâil, Mikâil, Yunus ve Musa Bigu isimlerini kaydetmektedir. Râvendî, Selçukluların *Kışın Nûr-Buhara'da, yazın Sogd-Semer kand'da yaşamalarının sebebini otlaklarının az olması ile açıklarken* Muslihuddîn Muhammed Lârî, Selçukluların Buhara yörelerinde ikamet ettiğini zikretmekte ve sebebi ile ilgili geniş bilgi aktarmamaktadır.³⁰⁴

Selçuklu hanedanının kökeni ile ilgili döneme ait bilgi veren birinci elden kaynaklar incelendiğinde, Selçuk isminin tarihî kaynaklarda farklı şekillerde geçtiğini görmekte ve şu sonuçları elde etmekteyiz:

³⁰³ Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 85-86.

³⁰⁴ Selçukluların Nûr Buhârâ ve Soğd-i Semerkand'a yerleşmeleri hakkında karşı. Reşüdüddîn Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârîh*, s.71; Kazvinî, *a.g.e.*, s. 342; Ahmed bin Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, I, s. 5; Cüzcâni, *Tabakât-ı Nâsırî Selçuklular*, s. 9-10; İbn'ül-Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, s.21; Hüseyinî, *Ahbârü'd Devleti's Selçukiyye*, s. 2; Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, s. 2; Şebânkârei, *Mecma'u'l-Ensab*, s. 87; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I*, s. 35; Özgüdenli, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi I*, s. 52.

Bundârî, Selçuk Bey'in ismini genellikle Salcûk, Salçûk, Salçuk, Salcuk şeklinde zikretmektedir.³⁰⁵ Müneccimbaşı Ahmed b. Lutfullah, Selçuk Bey'den Sulçûk şeklinde bahsetmektedir.³⁰⁶ Azımî ise Selçûk şeklinde kaydetmektedir.³⁰⁷ Selçuk Bey, Oğuz yabgusunun yanından ayrıldığında mahiyeti ile birlikte Cend bölgesine gitmiş ve İslamiyet'i kabul etmiştir. İslamiyet'i kabul eden Selçuk Bey, Oğuz Yabgu Devleti'nin vergi toplamak amacı ile Cend bölgesine gelen tahsildarlarını geri göndermiştir. *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr*'da Selçuk Bey'in, Müslümanların kâfirlere haraç ödemeyeceğini söyleyerek gayrimüslim Türkler'e savaş açtığı görülmektedir. Böylece Selçuklular, İslam yolunda ilk mücadelesini vermiş ve bölgede tutunmayı başarmıştır. Selçuk Bey ve mahiyeti bu süreçte verdikleri mücadeleler ve elde ettikleri başarılar ile bölgede önemli bir güç olduklarını kanıtlayarak bölgedeki güçlerle askerî ve siyasi ilişkiler kurmaya başlamışlardır. Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin kaydettiklerine göre, Selçuk Bey'in İslamiyet için çabalamak başta olmak üzere hedeflerini bu doğrultuda çizen biri olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde nüfusunu günden güne artıran Selçuk Bey, askerî başarılarının da artması ile komşu devletler ile siyasi ilişkilerde bulunmuştur. Bu devletlerden biri olan Sâ mânî Devleti Selçuklular'a, başarıları üzerine Karahanlılar ve diğer Oğuzların saldırılarına karşı sınırlarını koruma karşılığında Buhara civarına yerleşme hakkı vermiştir. Muslihuddîn Muhammed Lârî, Karahanlı Hükümdarı Buğra Han'ın Buhara şehrine saldırması ve Sâ mânîler'in Selçuklular'dan yardım alarak rahata kavuşmaları hakkında önemli bilgiler vermiştir. Bu süreç, Arslan İlig Han'ın Buhara bölgesini ele geçirme faaliyetlerinden, Gazneli Mahmûd'un 1025 yılında Selçuklular'ı bölgeden uzaklaştırmak amacıyla Arslan Yabgu'ya karşı aldığı önlemlere kadar ele alınmıştır.

Selçuk b. Dukak'ın oğulları ile ilgili bilgi veren ana kaynakları incelediğimizde şu sonuçlara ulaşmaktayız:

Hüseynî, Selçuk'un Emir Mikâil, Emir Musa ve İsrail Arslan Yabgu adındaki üç oğlunu zikretmektedir.³⁰⁸ Mirhând, Selçuk'un Mikâil, Mûsâ, Yabgu lakaplı Arslan ve erken yaşta vefat eden bir erkek daha olmak üzere dört oğlu olduğunu kaydetmektedir.³⁰⁹

³⁰⁵ Bundârî, *a.g.e.*, s.4-7.

³⁰⁶ Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 1.

³⁰⁷ Azımî, *a.g.e.*, s. 53.

³⁰⁸ Hüseynî, *a.g.e.*, s. 2.

³⁰⁹ Mirhând, *a.g.e.*, s. 20.

Ahmed bin Mahmûd, Emir Mikail, Emir Musa ve İsrail/Arslan Yabgu adını zikreder.³¹⁰ Şebankârei, Selçuk Bey'in İsrâil, Mikâil, Mûsâ ve Yunus adlı dört oğlu olduğundan söz etmektedir.³¹¹ Nişâbûrî, Selçuk'un İsrâil, Mikâil, Mûsâ adında üç oğlu olduğunu kaydetmektedir.³¹² Reşüdîddîn, hepsi birbirinden büyük olacak şekilde İsrail, Mikail, Musa Yabgu Yusuf ve Yunus olmak üzere beş isimden bahsetmektedir.³¹³

Yazıcızâde Ali, Selçuk Bey'in İsrail, Mikail, Yunus ve Musa isminde dört oğlu olduğunu söylemektedir.³¹⁴ İbnü'l-Esîr, Selçuk Bey'in Arslan, Mikail ve Musa adında üç oğlu olduğunu kaydetmektedir.³¹⁵ Kazvinî, Yusuf ve Yunus isimlerini ayrı iki kişi şeklinde kaydederek Selçuk Bey'in beş oğlu olduğunu belirtmektedir.³¹⁶ Aksarayî'de bu konuyla ilgili incelemiş olduğumuz diğer kaynaklardan farklı olarak bu isimlerin yanı sıra Ahmed ismi geçmektedir.³¹⁷

Lârî'ye göre Selçuk Bey, çeşitli faaliyetlerde bulunmuş ve 100 (yüz) yaşında iken vefat etmiştir. Lârî'i'de geçen Selçuk Bey'in ölüm yaşı ile ilgili bilgiyi diğer kaynaklar ile kıyasladığımızda şu sonuca ulaştık:

Dönem ile ilgili bilgi veren kaynaklar genel olarak Selçuk Bey'in 100 (yüz) yaşında vefat ettiğini kaydetmektedir. Hüseyinî, eserinde Selçuk'un vefatı ile ilgili şu ifadelerle yer vermektedir:

Emir Selçuk yüz sene yaşadı. Bir gece rüyasında ateşe işediğini ve bu ateşin kıvılcımlarının arzın doğu ve batı taraflarına doğru sıçradığını gördü. Bunun üzerine bir muabbire³¹⁸ müracaat etti. Muabbir "Senin neslinden arzın en uzak köşelerine temellük edecek melikler doğacak dedi." Emir Selçuk Cend'de öldü kaydetmektedir.³¹⁹

İbnü'l-Esîr, Selçuk Bey'in 107 yaşında hayatını kaybettiğini zikretmektedir. Nişâbûrî, Selçuk'un 100 yaşında vefat ettiğini aktarmaktadır. Ibn-el-Athiri, Selçuk'un 107

³¹⁰ Ahmed bin Mahmûd, *a.g.e.*, I, s. 5.

³¹¹ Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 87.

³¹² Nişâburî, *a.g.e.*, s. 10.

³¹³ Reşüdîddîn Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 71.

³¹⁴ Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i âli Selçuk*, s. 38.

³¹⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. IX, s. 362.

³¹⁶ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 342.

³¹⁷ Selçuk'un oğulları ile ilgili krş. İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, C. IIX, İstanbul 1958, s. 117-130.

Aksarayî, *a.g.e.*, s. 6.

³¹⁸ Görülen rüyalardan anlam çıkaran ve tâbir yapan kişiye verilen addır. Ferit Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 762.

³¹⁹ Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 2.

yaşında vefat ettiğini zikretmektedir.³²⁰ Mehmet Altay Köymen, Selçuk Bey'in 100 veya 107 yaşındayken vefat ettiğini kaydetmektedir.³²¹

Agacanov, Athiri'ye ithafen Selçuk Bey'in 107 yaşında vefat ettiğini ve Cend'de defnedildiğini kaydetmektedir.³²² Agacanov'a göre; sorunun çözümüne yardım edecek olan bilgilerin 'Meliknâme'de bulunduğunu belirtmek gerekir. Eserin çeşitli yazmalarında, Selçuk'un 107 yaşında öldüğü ve Cend'e defnedildiği hatırlatılmaktadır. Kaynağını 'Melik-nâme'den alan diğer müellifler ise, onun 100 yıl yaşadığından yana görüş beyan ederler. Agacanov'un tetkiklerine göre³²³ W. Barthold, bir tarih ortaya koymaktan kaçınarak, Selçuk'un 992 yılından sonra vefat ettiğini belirtmiştir. C. Cahen ise, 'Melik-nâme'nin tetkiki sonucunda, Selçuklu boylarının liderinin 1009/1010 yılı civarında öldüğü sonucuna varmıştır.

Selçuk Bey'in 399 (1009) yılında vefatının ardından, ailenin sevk ve idaresi Oğuz geleneklerine göre Yabgu unvanıyla oğlu Arslan'a verilmiştir. Muslihuddîn Muhammed Lârî, Mikâil'in oğullarından bahsederken Tuğrul'un yanı sıra Çağrı Bey'den Cafer bin Davud olarak bahsetmektedir. Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin kayıtlarından Selçuk Bey'in evlatlarının birbirine karşı sorumluluklarının bilincinde olduğunu ve birlik içerisinde olurlarsa başarıya ulaşacaklarına inandıkları sonucunu çıkarmak mümkündür. Muslihuddîn Muhammed Lârî'ye göre, Karahanlıların siyasî karışıklıklarından istifade ederek bölgede kalıcı olmayı amaçlayan Arslan Yabgu, Karahanlı ve Gazneli ittifakına karşı mağlup olmuş ve uzun süreli bir esaretin ardından hayatını kaybetmiştir. Sonuç olarak, *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr*'ın Selçuklu tarihine giriş mahiyetinde olan ilk bölümünde Selçuklu hânedanının soyu ile birlikte kuruluş öncesi süreçte meydana gelen önemli olaylardan bilgiler zikredilir.

5.6. Mikâil'in Evlatlarına Dair Bahsin Değerlendirmesi

Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr*'daki kayıtlarından anladığımız üzere: Selçuk Bey'in göstermiş olduğu başarılı siyasî ve askerî faaliyetleri ile kazandığı tecrübeleri ondan geriye kalan oğulları ve ileride Büyük Selçuklu Devleti'ni kuracak olan torunlarına da etki etmiştir. Selçuk Bey'in vefatının

³²⁰ İbn-el-athiri, *Cronicon Quod Perfectissimum Inscriptur*, IX, E. J. Brill, 1863, s.322.

³²¹ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu*, s. 33.

³²² Agacanov, *a.g.e.*, s. 262.

³²³ Agacanov, *a.g.e.*, s. 262.

ardından ailenin Cend'de kalan üyeleri de Mâverâünnehir'e göç etmiş ve bu süreçte bölgenin siyasî durumunda karışıklıklar meydana gelmiştir. Bu sırada, Sâ mânîler Devleti'ne son veren Karahanlılar, bölgedeki siyasî gücü eline geçirmişti. Bu sırada Gazneli Mahmûd etrafında güçlenen Gazneliler, Horasan ve 407 (1016/1017) yılında Hârezm bölgesinin hâkimiyetini ele geçirmişti. Lârî'de geçen bilgileri, çeşitli kaynaklar ile kıyasladığımızda bilgilerin büyük oradan örtüştüğünü gördük. Lârî ve konu hakkında bilgi veren kaynaklara göre; Gazneli Mahmûd, 415/416 (1025) yılında Selçuklular'ı bölgeden uzaklaştırmak için Arslan Yabgu'ya karşı önlemler almayı gerekli görmüştü. Sultan Mahmûd, Selçuklulara elçi göndererek komşuluk ilişkileri gereği reislerinden biri ile görüşmek istediğini iletmiş, anlaşma gereği duyan ve Selçukluların aile reisi konumunda olan Arslan Yabgu, davete icâbet etmiştir. Mahmûd, Arslan Yabgu'yu ve ona bağlı olan on kişiyi çağırdığı bir ziyafet sırasında şarabın tesir ettiği sırada hile ile yakalayarak zincirlemiş ve Hindistan'a, Multân sınırındaki Kalincâr Kalesi'nde hapsetmiştir. Türkmenlerden bazıları ona hapisteyken su ve yiyecek taşımış ve onu kaçırma girişiminde bulunmalarına rağmen yakalanmışlar ve Arslan Yabgu kendisi için alınan daha tedbirli şekilde hapis hayatına devam etmiştir. Tuğrul ve Çağrı Beyler de Arslan Yabgu'nun serbest bırakılması için teşebbüste bulunsalar da yedi yıl hapiste kalmış ve 423 (1032) yılında zehirli bir şerbet ile hayatını kaybetmiştir.³²⁴ Arslan Yabgu'nun ölümünden sonra Selçukluların başına Tuğrul Bey geçmiştir.

Tuğrul Bey'in siyasi hayatı ile ilgili Lârî'de geçen bilgileri kaynaklara göre değerlendirdiğimize şu sonuca ulaştık:

Muslihuddîn Muhammed Lârî, Tuğrul Bey tahta çıktığında hanedan üyeleri arasında topraklar üleştirildiğini ve yapılan bu üleştirme sonucunda Çağrı Bey Merv'i, Musa Yabgu Gazne sınırlarına kadar olan bölgeyi, Kavurd bin Çağrı ise Tales ile Kirman'ı almıştır.

Hüseyinî'ye göre, Çağrı Bey Nişâbur'dan Ceyhun'a kadar fethedebileceği topraklar dâhil olmak üzere verilmiştir.³²⁵

³²⁴ Râvendî, *a.g.e.* I, s.87-90; Reşüdidîn Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 78-79; Kazvinî, *a.g.e.*, s. 319, 342; Ahmed bin Mahmûd, *a.g.e.* I, s. 7-8; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 32-33; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsri: Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler*, s.29; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i âli Selçuk (Oğuznâme-Selçuklu Tarihi)*, Haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009, s. 39-40.

³²⁵ Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 12.

Râvendî, Çağrı Bey'in, Merv'i merkez yaparak Horasan'ı kendisine tahsis ettiğini, Musa Yabgu'ya Büst, Herat, Sîstan ve etrafındaki zaptedeceği yerlerin ve Çağrı Bey'in büyük oğlu Kavurd'un da Tabeseyn vilâyeti ile Kirman taraflarına tayin edildiğini kaydetmektedir.³²⁶

Tuğrul Bey'in tahta çıkış tarihi olan 1034/1035 ile ilgili Lârî'nin verdiği bilgiyi diğer kaynaklarla kıyaslandığımızda şu sonuçlara ulaştık:

İbnü'l-Esîr, Tuğrul Bey'in tahta çıkışı ile ilgili şunları kaydeder: “432 yılının Şaban ayında (Mayıs-Haziran 1040) Nişâbur'da hutbe “es-Sultân'ul-muazzam” unvanıyla Tuğrul Bey adına okundu, bu arada muhtelif yerlere nâibler gönderildi.”³²⁷

Buna mukabil Gaffârî, Tuğrul Bey'in Ramazan ayının başı 428 (18 Haziran 1037) tarihinde tahta çıkmış olduğunu kaydetmektedir.³²⁸

Kazvinî, Tuğrul Bey'in 429 (1037/1038) tarihinde Nişâbur'da tahta çıktığını kaydetmektedir.³²⁹

Mehmet Altay Köymen 429 (1037/1038) yılında Tuğrul Bey adına Nişâbur'da hutbe okunduğunu kaydeder.³³⁰

Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr'da Sultan Tuğrul Bey'in iyi huylu ve dini bütün kişiliği hakkında bilgi verilirken yalnızca siyasî bilgi aktarılmayarak bu noktalar üzerinde durulmuştur. Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin Tuğrul Bey'den söz ederken devrin hem siyasî hem sosyal yapısının anlaşılacağı şekilde bilgi vermesi araştırmacılar için bahsi geçen dönemin aydınlatılmasını sağlamış olması bakımından mühimdir. Lârî'nin eserinde dönemin siyasî, sosyal olayları yanında o devirde yaşamış ilim adamları, halifeler ve vezirler ile ilgili de bilgiler bulmam mümkündür.

Lârî'de geçen Tuğrul Bey'in vezirleri ile ilgili bilgileri dönemle ilgili bilgi veren muhtelif kaynaklarla kıyasladığımızda şu sonuçlara ulaştık:

Muslihuddîn Muhammed Lârî, Sultan Tuğrul Bey'in vezirlerini sırasıyla Ebü'l-Kâsım Abdullah el-Cüveynî, re'isü'r-rü'esâ Ebû Abdullah Hasan bin Alî bin Mikâ'il Besâsîrî

³²⁶ Râvendî, *a.g.e.*, I. s. 102.

³²⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. IX, s.367

³²⁸ Gaffârî, *a.g.e.*, s. 107.

³²⁹ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 347.

³³⁰ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 48.

ve Nizâmü'l-Mülk Ebû Muhammed bin Hüseyin bin Muhammed Dihistânî olacak şekilde kaydetmektedir.

İbnü'l Esîr'e göre; Ebû'l-Kasım Ali b. Abdullah Cüveynî 436 (1044-1045) tarihinde Sultan Tuğrul Bey'in ilk veziri olarak tayin edilmiştir.³³¹ Ondan sonra Tuğrul Bey'e Reîsü'r-Rüesâ Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Ali b. Mikâil, Nizâmü'l-mülk Ebû Muhammed el-Hasan b. Muhammed ed-Dihistâni ve Amîdu'l-Mulk el-Kundurî'nin vezirlik yaptığını zikretmektedir.³³² Muslihuddîn Muhammed Lârî, İbnü'l Esîr ile aynı isimleri zikretmektedir.

Kazvinî; Dandanakan savaşından sonra Tuğrul Bey'in vezirinin Sâlâr Bujkân olduğunu kaydetmiştir.³³³ Muslihuddîn Muhammed Lârî, Tuğrul Bey'in vezirlerinin isimlerini kaydederken, Sâlâr Bujkân adını zikretmemektedir.

Râvendî, Sultan Tuğrul Bey'in veziri olarak Sâlâr Bujkân-ı Ebû'l-Kasım el-Kevbâni, Ebû Ahmed ed-Dihistânî Amrek'i ve Amîd el-Mülk Ebû Nasr el-Kündürî'yi zikretmektedir.³³⁴ Muslihuddîn Muhammed Lârî bu vezirlerin isimlerini kaydetmemektedir.

Bundârî, Selçukluların ilk veziri olarak Amidülmülk Ebû Nasr Muhammed bin Mansurül Kündürî'nin ilk Selçuklu veziri olduğunu kaydetmektedir.³³⁵ Buna mukabil, Muslihuddîn Muhammed Lârî Selçukluların ilk veziri olarak Ebû'l-Kâsım Abdullah el-Cüveynî'nin adını zikretmektedir.

Abbas İkbâl, bahsi geçen Sâlâr Bujkân Ebû'l- Kasım Kûbâni ile Ebû'l-Kasım Ali b. Abdullah Cüveynî'nin aynı şahıslar olduğunu ve kaydın yanlış olduğunu zikretmektedir. Abbas İkbâl, Tuğrul Bey'in Amîdü'l-mülk Kündürî'den önceki vezirlerini sırasıyla Ebû'l-Feth Râzî, Ebû'l-Kasım Ali b. Abdullah Cüveynî, Reîsu'r-Ruesâ Ebû Abdullah el-Hüseyin İbn Ali İbn Mikâil, Nizâmu'l-Mulk Ebû Muhammed el-Hasan İbn Muhammed ed Dihistâni şeklinde kaydetmektedir.³³⁶ Muslihuddîn Muhammed Lârî, Ebû'l-Feth Râzî hariç diğer isimleri Tuğrul Bey'in veziri olacak şekilde kaydetmektedir.

³³¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. IX, s. 400.

³³² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. IX, s. 400.

³³³ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 343.

³³⁴ Râvendî, *a.g.e.*, C. I, s. 96.

³³⁵ Bundârî, *a.g.e.*, s. 10.

³³⁶ Abbas İkbâl, *Veżâret der Ahd-i Selâfîn-i Bozorg-u Selcûkî*, s.37-40.

Reşîdü'd-dîn Fazlullah, Sâlâr Ebû'l-Kasım Büzcânî'nin Selçukluların ilk veziri olduğunu zikreder. Amîdü'l-Mülk Ebû Nasr Kündürî Amîdvek'in selefleri olarak da Ebû'l-Kâsım Kûmânî ve Ahmed-i Dehistânî'yi ekler.³³⁷

Müneccimbaşı, Selçukluların ilk veziri olarak Amîdü'l-Mülk'ü zikreder.³³⁸ Burada incelemiş olduğumuz kaynaklarla örtüşmeyen bu bilgi, Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin kayıtlarına da uymamaktadır.

Günümüz tarihçilerinden Aydın Taneri, Sultan Tuğrul Bey dönemi vezirlerini sırasıyla Ebû'l-Kasım Buzgânî (Cüveynî, Kevbânî, Sâlâr-ı Buzgân), Ebû'l-Feth Râzî, Reisü'l-rüesâ Mikâil, Ebû Ahmet Dihistânî Amrek, Amîdü'l-mülk Ebû Nasr Kündürî şeklinde kaydetmiştir.³³⁹

Lârî'ye göre; Sultan Tuğrul Bey kendisinden sonra yerine bırakabileceği bir oğlu olmadığı için Tuğrul Bey'in vefatından sonra Amîdülmülk el-Kündürî, 455 (1063) tarihinde Süleyman'ı Rey'de tahta çıkararak Süleyman adına hutbe okutmuştur. Ancak bu durum karşısında ümerâ arasında ihtilâf çıkmış, Süleyman yerine tahta aday olarak Alp Arslan'ın devreye girmesi ile Amidülmülk Kündürî, hutbede önce Alp Arslan'ın sonra Süleyman'ın adını okutmuştur.³⁴⁰ Alp Arslan'a önemli bir rakip olan Süleyman, Şiraz bölgesine çekilmiştir. Amcası Tuğrul Bey'in saltanatını devralan Alp Arslan, büyük bir törenle Selçuklu tahtına çıkmıştır. *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr*'da Sultan Alp Arslan'ın Azerbaycan ve Kafkasya seferi sırasındayken Melikşâh ve Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün 1064 yılında kale kuşatmaları kaydedilmektedir.

Büyük Selçuklu Devleti Sultanlarından Alp Arslan'ın vefatı ile ilgili bilgi veren kaynaklardan bazılarını incelediğimizde şu bilgilere ulaşmaktayız:

Lârî, Sultan Alp Arslan'ın vefatını ile ilgili şunları kaydetmektedir:

1071/1072 yılında Ceyhun'da bir kale fethetti. Kale muhafızı, edep içerisinde bir söz söyleyip sultanın kahrını ateşli sözler ile işitti. Muhabbetleri karanlık ve puslu bir bıçak gibi iken sultan temkinli bir

³³⁷ Reşîdüddîn Fazlullah, *Camîü't-Tevârih*, s. 94,109.

³³⁸ Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 32.

³³⁹ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük", s. 83.

³⁴⁰ Karş. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X., s.26,43; Kazvinî, *a.g.e.*, s. 345; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Camîü't-Tevârih*, s. 107; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C.III, TTK, Ankara 1984, s.9; Özgüdenli, *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi I*, s.135-135; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s.103; İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA*, C. 2, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 526.

şekilde üzerine yürüdü. Sultan dahi kötü düşünen kimse tarafına bir ok attı. Hata etmeden yürüyüp bıçakla sultanı yaraladı. Sultan Alp Arslan'ın "li külli ecelin kitâbün" üzerine ihtişamlı ömrü sona erdi.

İbnü'l-Esîr, Sultan Alp Arslan ile ilgili şunları kaydetmektedir:

Sultan 4 Rebiyülevvel 465 (24 Kasım 1072) tarihinde öldü. Cenazesi Merv'e götürülerek orada babasının yanına defnedildi. Sultan Alp Arslan, 424 (1032-1033) yılında doğmuştu. Kırk yıl ve birkaç ay yaşadı. Başka bir rivayete göre ise 420 (1029 yılında) doğmuştu. Sultan olarak adına hutbe okunduğu tarihten öldürüldüğü tarihe kadar hükümdarlık müddeti dokuz sene altı ay ve birkaç gündür. Ölüm haberi Bağdâd'a ulaşında vezir Fahrüddeve b. Cüheyr selamlık (Sahnu's-Selâm)ta oturup taziyeleri kabule başladı. Nesebi: Alp Arslan Muhammed b. Dâvud Çağrı Bey b. Mikail b. Selçuk'tur. Sultan Alp Arslan akıllı, adaletli ve iyi bir insandı, jurnallere itibar etmezdi. Hâkimiyet sahası çok genişlemişti, bütün dünya ona boyun eğdi. Ona haklı olarak Sultânü'l-âlem (dünya Sultanı) denilmiştir. Merhametli ve fakirlere şefkatliydi. Allah'ın kendisine lutfettiği ni- metlerin devamı için çok dua ederdi. Bir gün Merv'den geçerken el-Harrâîn fakirlerine rastladı, bunların halini görüp ağladı ve Allah Taâlâ'dan fazlu ihsanıyla kendini zengin etmesini istedi. Çok sadaka verirdi. Ramazan ayında on beş bin dinar sadaka dağıtırdı. Divanında ülkesinin her tarafındaki pek çok fukaranın adı kayıtlı olup bunlara yardım için maaş ve tahsisat ayırmıştı. Ülkesinin hiçbir yerinde cinayet ve müsadere olmadı. Halktan sadece asıl haracı (el-harâcu'l-asli) almakta iktifa ederdi. Onu da kolaylık olsun diye her yıl iki taksitte alırdı. Jurnalcilerden biri veziri Nizâmü'l-Mülk aleyhinde bir yazı yazmış, yazıda Sultan'ın memleketlerinde ne kadar malı olduğunu ve ne gibi vergiler aldığını anlatmıştı. Yazı Sultan'ın namaz kıldığı yere bırakılmıştı. Sultan onu alıp okudu, sonra da onu Nizâmü'l-Mülk'everip: 'Bu mektubu al, eğer bunu yazanların yazdıkları doğru ise ahlâkını güzelleştir, durumunu dü- zelt; eğer yalan söylüyorlarsa onların hatalarını bağışla ve onları öyle mühim işlerle meşgul et ki, insanları aldatmağa vakit bunamasınlar.' dedi. Bu öyle güzel bir davranıştır ki, hiçbir hükümdardan bundan daha güzeli rivayet edilmemiştir. Sultan Alp Arslan'a meclislerde, hükümdarların tarihlerine, ahlâk ve terbiyeleriyle şeriat ahkâmına dair kitaplar okunurdu. Alp Arslan'ın güzel ahlâkı ve yaşayışıyla yemin ve anlaşmalarına sadık kaldığı hükümdarlar arasında duyulup meşhur olunca, başlangıçta karşı çıktıkları halde sonradan itaat ve muvafakat arz ettiler ve Mâverâünnehr'in en uzak noktalarından Suriye'nin en uçtaki yerlerine kadar uzanan ülkelerdeki bütün hü- kümdarlar onun huzuruna geldiler. Sultan, askerlerinin halkın malına et uzatmamasına çok dikkat ederdi. Bu konuda çok hassastı. Has gulâmlarından birinin bir köylü kadından bir etek (izâr) gasp ettiğini duyunca bu gulâmını yakalatıp derhal idam ettirdi. Bunu duyan halk da başkalarının mallarına el uzatmaktan ve saldırmaktan çekindi. Sultan Alp Arslan'ın menkibeleri çoktur, fakat bu eser bundan daha fazlasına müsait değildir. Sultan Alp Arslan geride kendinden sonra sultan olan Melikşah, Ayaz, Tekiş, Börü Bars, Tutuş, Arslan Argun,

*Sâra ve Âişe adlarındaki sekiz çocukla beraber (ismini bilmediğini) bir başka kız çocuk daha bırakmıştır.*³⁴¹

İbnü'l-Esîr, Sultan Alp Arslan'ın 424 (1032-1033) yılında doğduğunu kaydederken Muslihuddîn Muhammed Lârî, Sultan Alp Arslan'ın doğumu için İbnü'l-Esîr'den farklı olacak şekilde 421 (1030) yılını zikretmektedir. *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr*'da Sultan Alp Arslan'ın İlyâs, Melikşâh, Togaşâh, Arslanşâh, Tekiş, Arslan Argu, Böri adında sekiz erkek evladı olduğu kaydedilirken İbnü'l-Esîr, Melikşâh, Ayaz, Tekiş, Börü Pars, Tutuş, Arslan Argun, Sâra ve Aişe adındaki sekiz çocuğu ile adını bilmediği bir kızını daha olduğunu kaydetmektedir. İki müellifin de eserinde Sultan Alp Arslan'ın güzel ahlakı ve iyi huyları hakkında zikredilen bilgiler örtüşmektedir.

Hüseyinî, Sultan Alp Arslan'ın ölümünü şu şekilde kaydeder:

*Sultan 465 yılının evvelinde bir gün sefer çıkararak Ceyhun nehri üzerindeki köprüden geçti. Yanında hizmetkârları ve gulâmlarından başka 100.000 savaşçı süvari bulunuyordu. Amacı Şemsülmülk Tamgaç üzerine yürümek idi. Adamları işlediği bir suçtan dolayı öldürmek için kale muhafızlığından Yusuf el-Hârezmî adında bir adamı getirdiler. Sultan bunun dört kazık çakılarak elleri ve ayaklarının ona bağlanmasını emretti. Yusuf bunu işitince: 'Ulan, adam böyle mi öldürülür?' diye sultana bağırdı. Sultan kızdı yayı ve oku eline aldı, mahkûmun yanındaki muhafızlara onu serbest bırakmalarını emretti. Mahkûmu bıraktılar. Sultan onun üzerine bir ok attı ancak isabet ettiremedi. O ana kadar sultanın attığı hiçbir ok hedefi şaşırmamıştı. Ok boşa gidince Yusuf, sultanın üzerine yürüdü. Sultan bir sedde oturuyordu. Oradan ayağa kalkıp aşağı inmek istedi, ayağı kaydı ve yüzükoyun düştü. Bu sırada Yusuf derhal yetişerek kılıçla belinden vurdu. Sa'dü'd-Devle Gevherayin orada bulunuyordu, hemen müdahale ederek Yusuf'u yaraladı, fakat Yusuf aldırmadı. Ermeni Ferraş yetişti ve Yusuf'un kafasına bir demir vurup öldürdü. Bu sırada Türkler hemen üşüştiler ve kılıçlarla Yusuf'u parçaladılar.*³⁴²

Hüseyinî, Sultan Alp Arslan'ın 465 (1072/1073) yılında Şemsülmülk Tamgaç'ın üzerine yürümek niyetindeyken kale muhafızı Yusuf el-Hârezmî tarafından bıçaklanarak vefat ettiğini kaydederken Muslihuddîn Muhammed Lârî, Sultan Alp Arslan'ın 1071/1072 yılında Ceyhun'da bir kaleni fethi sırasında kale muhafızı tarafından bıçaklanarak öldürüldüğünü kaydeder ve sultanın katilinin adından bahsetmez.

³⁴¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 79.

³⁴² Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 37.

Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin aynı bölüm içerisinde dönemin önemli ilim insanları hakkında bilgi vermesi olayları tek yönlü ele almadığını bize göstermekte, dönemin ilmî ve kültürel düzeyi hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır.

İbn Kesir, Sultan Alp Arslan'ın vefatı ile ilgili şu ifadelere yer vermektedir:

Sultan Alp Arslan Maverâünnehir'e gaza yapmaya giderken bir konakta Yusuf el-Harezmî adındaki bir adama gazaplandı. Onu huzuruna getirtti. Yaptığı bazı işlerden ötürü onu azarladı. Sonra da yere dört kazık çakılmasını ve bu kazıklar arasında çarpiha gerilmesini emretti. Yusuf da 'Ey Muhannes! Benim gibi biri böyle mi öldürülür?' deyince Sultan Alp Arslan ona çok hiddetlendi onun ileriye götürülmesini emretti. Yerden ok ve yay alarak ona bir ok attı. Fakat oku ona isabet ettiremeyince Yusuf dönüp ona doğru gelmeye başladı. Sultan da tahtından kalkıp yere indi. Ondan korktuğu için yere inerken ayağı tükezedi. Yere düştü. Yusuf yan tarafına sakladığı bir hançeri çekip sultana sapladı. Askerler yetişip Yusuf'u öldürdüler, ama sultan çok ağır yaralanmıştı. Bu senenin Rebiyülevvel ayının onunda cumartesi günü vefat etti.³⁴³

Aksarayî, Sultan Alp Arslan'ın vefatı ile ilgili şunları aktarmaktadır:

Alp Arslan, (Malazgirt'ten) dönünce Acem ülkesinde görkemli bir saltanat sürdü. Zamanının sonlarına doğru Maverâünnehr'e yürüdü. Berzem kalesini kuşatıp aldı. Kale komutanını (kutval) yanında bir adamla Sultan'ın huzuruna getirdiler. Sultan durum hakkında soru sorunca kutval doğru cevap vermedi. O zaman Sultan onu öldürmelerini buyurunca adam, bıçağını çekerek Sultan'a saldırdı. Köleler (gulâm) onu tutmak istediler. Sultan ok atıcılıktaki (tîr-endâzî) ustalığına güvenerek kölelere engel oldu. Fakat oku ve yayı, feleğin kader ve kaza okuna uygun düşmediği için hasmı üzerine gelirken hedefini şaşırdı, adamı sıyırıp geçti. Onun üzerine adanı hemen yerinden kalkıp Sultan'a darbe indirdi. Etkisini gösteren o darbeye Sultan hayanı kaybetti.³⁴⁴

Urfalı Mateos, Sultan Alp Arslan'ın Berzem Kalesini muhasara ederken kale reisinin çizmesinin içine saklamış olduğu bıçağı ile üç yerinden bıçaklanarak vefat ettiğini kaydetmektedir.³⁴⁵

Gaffârî, Sultan Alp Arslan'ın Berzem Kalesi'ni fethettikten sonra Yûsuf el-Hârizmî adındaki kale komutanı tarafından bıçaklanmak suretiyle öldürüldüğünü kaydetmektedir.³⁴⁶

³⁴³ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII., s. 226.

³⁴⁴ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 13.

³⁴⁵ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 145.

³⁴⁶ Gaffârî, *a.g.e.*, s. 108

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Yusuf adındaki bir Hârezmlinin yer aldığı Bîrun ismindeki bir kalenin kuşatması sırasında Yusuf'un dizliğinde sakladığı bıçak ile Sultan Alp Arslan'ı bıçaklayarak ölümüne sebep olduğunu zikretmektedir.³⁴⁷

İbnü'l-Kalânîsî, Sultan Tuğrul Bey'in kardeşi Davud oğlu Âdil Sultan Alp Arslan'ın Ceyhun ırmağı kenarındaki bir kalede sûfi kılığına girmiş bir Batınînin şehit ettiğini ve vefat haberinin Bağdâd'a geldiğini aktarmaktadır.³⁴⁸

Müneccimbaşı, Sultan Alp Arslan'ın 6 Rebülevvel 465 (20 Kasım 1072) günü Yusuf el-Hârezmî olarak tanınan bir kale komutanı tarafından bıçaklanarak öldürüldüğünü ve hizmetçilerin Yusuf'u kafasına topuzla vurarak öldürdüğünü aktarmaktadır.³⁴⁹

Kazvinî, 465 yılı Rebülevvel ayında (Kasım 1072) Ceyhun Nehri kenarındaki Berzem Kalesini istila ederken kale kutvalı Yusuf'un bıçağını çekerek sultana saldırdığını ve sultanın Yusuf'a üç ok attığını kaydetmektedir. Sultanın attığı üç okun da isabet etmediğini kaydeden Kazvinî, Yusuf'un sultanı bıçakladığını zikretmektedir.³⁵⁰

Ahmed b. Mahmûd'a göre; Berzem adındaki ünlü bir kalenin Hârezm'den yiğit kumandanı Yusuf, elindeki bir bıçak ile Sultan Alp Arslan'ı göğsünden bıçaklamıştır.³⁵¹

Râvendî, Sultan Alp Arslan'ın 465 yılında Ceyhun'u geçtiği zaman nehrin kıyısında yer alan Berzem adındaki küçük bir kalenin muhafızı Yusuf-i Berzem tarafından yaralanarak hayatını kaybettiğini aktarmaktadır.³⁵²

Reşîdü'd-dîn Fazlullah, Sultan Alp Arslan'ın Ceyhun Nehri kenarında yer alan Berzem Kalesinin kûtvâl'inin çizmesinden çıkardığı bir hançer ile yaralanıp hayatını kaybettiğini zikretmektedir.³⁵³

Erdoğan Merçil, Yusuf el-Harezmi adlı kale kumandanının Sultan Alp Arslan'ı hançerleyerek ölümüne sebep olduğunu ve bu olayın 24 Kasım 1072 tarihinde meydana geldiğini kaydetmektedir.³⁵⁴

³⁴⁷ Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan Dönemi", s. 49.

³⁴⁸ Ali Sevim, "İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler", s. 8.

³⁴⁹ Münecimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 43-44.

³⁵⁰ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 347.

³⁵¹ Ahmed. Mahmûd, *a.g.e.*, s. 111-112.

³⁵² Râvendî, *a.g.e.*, s.118.

³⁵³ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 122.

³⁵⁴ Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 54-55.

5.7. Melikşâh bin Alp Arslan'a Dair Bahsin Değerlendirmesi

Muslihuddîn Muhammed Lârî'ye göre, Melikşâh b. Alp Arslan, Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün destekleri ile Selçuklu tahtına çıkmıştır. *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr*'da Sultan Melikşâh'ın fizikî ve karakteristik özelliklerine yer verilmiştir. Bölüm içerisinde hikâye örnekleriyle halktan birinin yaşadığı sorun ve sultanın getirdiği çözümün anlatılması dönemin sosyal ve ekonomik yapısına ışık tutarken, Sultan Melikşâh'ın örnek davranışları ile olaylara karşı bakış açısını da ortaya koymaktadır. Buradaki hikâyeler ana kaynaklar ile mukayese edilmiş ve dönemin güvenilir kaynaklarından teyit edilerek dipnotlara eklenmiştir. Muslihuddîn Muhammed Lârî, Melikşâh'ın meliklik müddetinin yirmi yıl ve ömrünün otuz sekiz sene olduğunu kaydetmekte ve av etinden zehirlenerek vefat ettiğini kaydetmektedir. Müneccimbaşı³⁵⁵ ve Reşîdü'd-dîn Fazlullah'ın³⁵⁶, Melikşâh'ın saltanat süresi ve yaşı ile ilgili kaydettiği bilgi Lârî ile örtüşmektedir.

5.8. Melikşâh'ın Hayırlarına Dair Bahsin Değerlendirmesi

Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr*'daki kayıtlarına göre adil ve başarılı bir sultan olarak karşımıza çıkan Sultan Melikşâh, babası Sultan Alp Arslan tarafından hazırlanan ve sağlam temeller üzerine oturmuş bir devlete hâkim olmasının yanı sıra iyi bir siyasî, askerî ve dinî eğitim almıştır. Sultan Melikşâh'ın oldukça tecrübeli bir vezire ve yetenekli komutanlara sahip olması başarısının temelini oluşturmaktadır. *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr*'da Sultan Melikşâh'ın yapmış olduğu imar faaliyetlerine yer verilmiş, ancak ülkesine getirmiş olduğu ekonomik yeniliklerden söz edilmemiştir. Örneğin; Irak'ta tüccarlardan aldıkları mükûs ve ictiyazât vergilerin 479 (1086/1087) yılında kaldırılması,³⁵⁷ gıdalardan alınan vergilerin kaldırılması³⁵⁸ *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr*'da kaydedilmemiştir. Sultan Melikşâh'ın adaletli ve hoşgörülü hükümdarlığı üzerinde durulmuş, İslâm ve yabancı kaynakların çoğunda görüldüğü gibi Muslihuddîn Muhammed Lârî, tarafından da övgüyle anlatılmıştır.

³⁵⁵ Müneccimbaşı, *a.g.e.*, s. 65-67.

³⁵⁶ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 137.

³⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 144.

³⁵⁸ Muharrem Kesik, *Selçukluların Muhteşem Sultanı Melikşah*, s. 227.

Muslihuddîn Muhammed Lârî, Melikşâh'ın hayırları bahsinde Sultan Sencer'in 1076/1077 senesinde Sincar'da dünyaya geldiğini zikretmektedir. Sultan Sencer'in doğum tarihi ile ilgili bilgi veren kaynakları incelediğimizde şu sonuçlara ulaşmaktayız:

Mîrhând, Sultan Sencer ile ilgili şunları kaydeder:

Sultan dağılan ordunun, zafer delili sancağının gölgesinde toplanması için Ceyhûn havâlisinde bir müddet bekledi. Sonra Dârü'l-mülk'üne doğru hareket etti. Merv'e ulaştınca hazîneyi boş, vilâyeti harap ve halkı dağılmış buldu. İçini gam ve keder kapladı. Bir hastalık sirâyet etti ki hastalıklarının sonuncusu idi. Rebî'ü'l-evvel 552 (8 Mayıs 1157) 465 tarihinde dâr-ı gurûrdan saray-ı sürûra intikal etti. O hazretin doğumu, Sincâr-ı Şâm'da dört yüz yetmiş dokuz (1086-1087) senesinde olmuş idi. Bu yüzden Sultan Melikşâh ona Sencer adını koydu. Yetmiş iki sene ve birkaç ay yaşadı. Yirmi sene kardeşleri Berkyaruk ve Muhammed tarafından görevlendirilmek suretiyle Horâsân'da hükümet etti. Kırk bir sene de müstakil Sultân olarak hüküm sürdü. Çoğu ma'mûre-i cihanda saltanatın beş neveti çalındı. Buğday tenli idi. Uzun ve geniş uzun sakalı vardı. Uzun boylu ve güzel yüzlü idi. Onun çehresinde merhamet ve sevgi eserleri zâhir ve aşikâr idi. Adalet ve hakkaniyet ışıkları onun alnında parlardı. O şehriyârların uyulması gereken tabiatlarına rağbetiyle eşsiz ve imtiyaz sahibiydi.³⁵⁹

Mîrhând, Sultan Sencer'in doğumunu 479 (1086/1087) kaydederken Muslihuddîn Muhammed Lârî farklı olarak Sencer'in 1076/1077 senesinde Sincar'da dünyaya geldiğini zikreder. Muslihuddîn Muhammed Lârî, Sultan Sencer'in 552 (1157) yılında şiddetli ateş ve ishal hastalığından dolayı hayatını kaybettiğini kaydederken Mîrhând Sultan Sencer'in hastalığının sebebini kaydetmemektedir. Muslihuddîn Muhammed Lârî ve Mîrhând'ın Sencer'in fiziksel ve kişiliksel özellikleriyle ilgili kayıtları örtüşmektedir.

Müneccimbaşı, Sultan Sencer'in doğumu ile ilgili şunları kaydetmektedir:

"25 Receb 477 (27 Kasım 1084)'de Sultan Sencer b. Melikşâh, el Cezire'den Musul yakınındaki Sincar şehrinde doğdu. Ona Ahmed ismi verildi. Doğduğu şehirden dolayı da Sencer denildi. Annesi bir cariye (Ummü veled) idi."³⁶⁰

Sultan Sencer'in doğumu ile ilgili Müneccimbaşı ve Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin verdiği bilgileri kıyasladığımızda tarihin farklılık gösterdiğini ve iki müellifin kayıtlarında yaklaşık olarak 8 yıl fark bulunduğunu görmekteyiz.

³⁵⁹ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 196-197.

³⁶⁰ Müneccimbaşı, *a.g.e.* I, s. 128.

Hüseyinî, Sultan Sencer'in 25 Recep 477 Cuma günü Cezire nahiyelerinden Sincar memleketinde doğduğunu kaydetmektedir.³⁶¹

Ahmed b. Mahmûd, Sultan Sencer'in 479 yılı Recep ayının 5. günü (16 Ekim 1086) dünyaya geldiğini kaydetmektedir.³⁶²

Ravendî, Sultan Sencer'in Şam'ın Sincar şehrinde 479 yılında doğduğunu zikretmektedir.³⁶³

Gaffârî, Sultan Sencer'in 479 yılı Recep ayının 17'si cuma günü Şam'ın Sincar şehrinde vefat ettiğini kaydetmektedir.³⁶⁴

Muslihuddîn Muhammed Lârî bu bahiste Terken Hatun'un soyunu Tamgac Han'a dayandırmaktadır. Bu konu ile ilgili bilgi veren kaynakları incelediğimizde şu sonuçlara ulaşmaktayız:

Hem anne hem baba tarafından asil bir aileye mensup olan Terken Hatun'un soyu ile ilgili çeşitli rivâyetler bulunmaktadır. İbnül Cevzî, Terken Hatun'un babasının Pers kralı Afrasiyab soyundan olduğunu ve onun kararlı, muhafazakâr ve cesur bir kadın olduğunu söylemektedir.³⁶⁵ Abû'l-Farac, Terken Hatun'un cesur ve akıllı bir kadın olarak, onun Hunlar'ın ilk hükümdarı olan Afrasiyab'ın neslinden ve babasının Hazar kralı Tabgac olduğunu söylemektedir.³⁶⁶ Râvendî, Terken Hatun'dan Tamgaç Han'ın kızı olarak bahsetmektedir.³⁶⁷ Urfalı Mateos, Terken Hatun'un Buğra Han'ın oğlu İlek Han'ın oğlu Nasr'ın oğlu Boğra Han'ın oğlu Tamgaç Han'ın kızı olduğu yazmaktadır.³⁶⁸ Osman Turan, Terken Hatun'un Karahanlı İlig Han 'ın oğlu İbrahim Tamgaç Han 'ın kızı olduğundan söz etmektedir.³⁶⁹ Hüseyinî, Terken Hatun'un Türk padişahlarının neslinden olduğunu ve Afrasiyab'ın soyundan geldiğini kaydetmektedir.³⁷⁰

³⁶¹ Hüseyinî, *a.g.e.*, s.

³⁶² Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II., s. 81.

³⁶³ Râvendî, *a.g.e.*, II, s. 181.

³⁶⁴ Gaffârî, *a.g.e.*, s. 109.

³⁶⁵ İbnül Cevzî, *El-Muntazam fî Târîhi'l-mülûk ve'l-Ümem*, C.XVII, Dârü'l-Kitâbü'l-İlmiyye, Tahkik Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut-Lübnan 1412 (1992), s. 14.

³⁶⁶ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, C. I, s. 335

³⁶⁷ Râvendî, *Rahat-üs-Sudûr ve Âyet-ûs-Surur*, C. I, s. 130.

³⁶⁸ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s.178 dn. 172.

³⁶⁹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 158.

³⁷⁰ Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 52.

5.9.Vezîr Ebû Alî Hasan İbn-i İshak Nizâmü'l-Mülk'e Dair Bahsin Değerlendirmesi

Muslihuddîn Muhammed Lârî ye göre; Vezir Nizâmü'l-Mülk, Tûs'taki bir aileye mensup olarak dünyaya gelmiştir.³⁷¹ Annesi o bebekken vefat ettiğinden, sütanneler ile büyümüştür. Küçük yaşta ilimle meşgul olan Nizâmü'l-Mülk, faziletli bir insan olmuştur. Lârî, Nizâmü'l-Mülk'ün Alp Arslan ve Melikşâh devirlerinde Selçuklulara hizmet ettiğini kaydetmektedir.

Bundârî; Nizamü'l-Mülk'ün Horasan isfehaları Emir Beycir'in hizmetinde bulunduğunu söyler.³⁷²

Nizâmü'l-Mülk *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr*'da idareci yönünün yanında ilmî ve tasavvufî kabiliyetleri ile de ön plana çıkmaktadır. Lârî, Nizâmü'l-Mülk dönemiyle ilgili çeşitli hikâyelere yer verirken, ölümü ile ilgili net bilgi vermemiştir.

Azîmî; Nizâmü'l-Mülk'ün ondan yardım isteyen Deylemli bir çocuk tarafından öldürüldüğünü zikreder.³⁷³

Bundârî, Terken Hatun ve Tacü'l-Mülk'ün Nizâmü'l-Mülk'ün aleyhine yaptığı faaliyetler sonucu öldürüldüğünü zikreder.³⁷⁴

Cüveynî; 12 Ramazan 485 (16 Ekim 1092) cuma gecesine Mihavend bölgesinde sufi kılığındaki bir Bâtînî tarafından sırtından bıçaklanarak şehit edildiğini zikreder.³⁷⁵

Muslihuddîn Muhammed Lârî, Nizâmü'l-Mülk'ün vefatı ile ilgili net bir tarih vermemiş, ancak Melikşâh'ın ölümünden 35 gün önce olduğunu zikretmiştir. Bununla birlikte Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün yaşayışına dair örnekler verilerek kişiliği ile ilgili bilgi sunulmuştur.

5.10. Berkıaruk Saltanatının Zikrine Dair Bahsin Değerlendirmesi

Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin *ihtişam ve şevketin dayanağı* olarak zikrettiği Sultan Melikşâh'ın vefatı ve bu süreçte Terken Hatun'un yürüttüğü politikalar Büyük Selçuklu

³⁷¹ Krş. Gaffârî, *a.g.e.*, s.108; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 61.

³⁷² Bundârî, *a.g.e.*, s. 57.

³⁷³ Azîmî, *a.g.e.*, s. 28.

³⁷⁴ Bundârî, *a.g.e.*, s. 62-63.

³⁷⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 554-555.

Devleti'ni sarsmıştır. Sultan Melikşâh kendisinden sonra yaşanabilecek taht kavgalarının önüne geçmek için oğlu Ahmed'i veliaht seçmiş, adına hutbe okunmasını sağlamıştır.³⁷⁶ Melikşâh öldükten sonra Terken Hatun'un gayretleri ile beş yaşındaki oğlu Mahmûd adına 22 Şevval 485 (25 Kasım 1092) tarihinde hutbe okunmuştur.³⁷⁷

Mahmûd'un 487 (1094) yılında vefat etmesi üzerine Berkyaruk sultan ilan edilmiş ve Büyük Selçuklu Devleti tahtına hâkim olmuştur. Muslihuddîn Muhammed Lârî hutbenin Bağdâd'ta Berkyaruk adına okunduğunu kaydetmişse de belirli bir gün ve yıl belirtmemektedir. Ancak Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin aynı bölüm içerisinde Tutuş bin Alp Arslan'ın Berkyaruk tahta çıktığında Şam hâkimi olduğunu kaydettiğinden, Berkyaruk'un Büyük Selçuklu Devleti tahtına 486 (1093) yılında hâkim olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Lârî'ye göre, Onun zamanında tahtta hak iddia eden çok sayıda isim olmuştur. Bu nedenle başta Terken Hatun ve amcası Tâcüddevle Tutuş olmak üzere önemli kişiler ile taht mücadeleleri etmiş, neticede Berkyaruk onları bertaraf etmiştir. Ayrıca Sultan Alp Arslan'ın oğlu Arslan Argun da Berkyaruk'a karşı ayaklanmıştır. Sultan Berkyaruk'un saltanat devri döneminde dikkat çeken hadiselerden biri Haçlı ordularının Suriye'ye gelmesidir. Orta Çağ tarihinin en önemli olaylarından biri olan Haçlı seferleri, Ortadoğu'nun tüm askerî, siyasî ve dinî düzenini bozmuş ve Müslümanları uzun süre meşgul etmiştir. *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr*'da zikredilenlerden erken yaşta kardeşi Mahmûd ve amcası Tutuş ile taht mücadelesine girdiği anlaşılan Berkyaruk'un saltanata hâkim olduktan sonra da Arslan Argun ve kardeşi Muhammed tapar ile Sencer'in ayaklanmaları ile meşgul olduğu görülmektedir. Bu sebeple, dışarıda Haçlılar ve içeride İsmâîlîler ile tam anlamıyla mücadele edemediğini söylemek mümkündür.

5.11. Muhammed bin Melikşâh ile Berkyaruk'un Muhalefeti Beyanına Dair Bahsin Değerlendirmesi

Muslihuddîn Muhammed Lârî, *Muhammed bin Melikşâh ile Berkyaruk'un Muhalefeti Beyanı* başlığı altında Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Berkyaruk'un, Haçlılar ile

³⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 146.

³⁷⁷ Sultan Melikşâh'ın eşi Terken Hatun, sultanın vefatından yönetimi elinde tutmak amacıyla ölüm haberini gizli tutmuş ve halifeden oğlu Mahmûd adına hutbe okutmasını istemiştir. Mahmûd'un küçük yaşta olmasından dolayı halifenin itirazı olmuşsa da hutbe Mahmûd adına okunmuştur. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 181.

meşgulken 492 (1099) yılında kardeşi Muhammed Tapar'ın ayaklanması ile karşı karşıya kaldığından bahsetmekte ve aralarında geçen mücadeleyi kaydetmektedir. Benzer bilgiler Müneccimbaşı'nda da yer almaktadır.³⁷⁸ Müneccimbaşı'na göre; Berkyaruk ile kardeşi Muhammed Tapar arasındaki ilk karşılaşma 4 Recep 493 (15 Mayıs 1100) tarihinde meydana gelmiştir. Bağdâd'tan yola çıkan Berkyaruk, Şehrizûr'a varmış ve meydana gelen savaşta Berkyaruk'un askerleri yenilgiye uğramışlardır. 3 Cumadelâhire 494 (5 Nisan 1101) yılında Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında ikinci karşılaşma meydana gelmiştir. Gün boyu savaşan iki ordunun askerlerinin Berkyaruk'un tarafına geçmesiyle Muhammed mağlup olmuş ve Cürçân'a gitmiştir. Muhammed Tapar'ın kardeşi Sencer'den yardım istemesi üzerine ikisi birlikte Berkyaruk'un aleyhine anlaşmışlardır.³⁷⁹ Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında 17 Muharrem 495 (27 Aralık 1101) yılında üçüncü kez karşılaşma meydana gelmiş, ancak iki taraf çatışmadan ayrılmıştır. Çok geçmeden aradaki barış bozulmuş ve 495 (1102) yılında Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında dördüncü karşılaşma meydana gelmiştir. Rey yakınlarında meydana gelen savaşta Muhammed Tapar mağlup olmuştur. İki taraf arasında meydana gelen beşinci karşılaşma Azerbaycan'ın Hoy kapısında başlamıştır. İbnü'l-Esîr bu savaşın tarihini 8 Cemaaziyelâhîr 496 (19 Mart 1103) olarak kaydetmektedir.³⁸⁰ İki taraf arasındaki mücadelenin uzun yıllar sürmesi sonucu halk ve sultanlar bu durumdan zarar görmüş, sonuçta 479 (1104) yılında iki sultan arasında barış sağlanarak Bağdâd'ta hutbe Berkyaruk adına okunmuştur.³⁸¹

Râvendî, Sultan Muhammed ile Berkyaruk arasında beş kere savaş meydana geldiğini ve bu savaşlardan dördünde Berkyaruk'un galip geldiğini kaydetmektedir.³⁸²

Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Berkyaruk'un vefatı ile ilgili bilgi veren muhtelif kaynakları incelediğimizde şu bilgilere ulaşmaktayız:

Lârî'ye göre; Sultan Berkyaruk, Bağdâd'a yöneldiği sırada 1104-1105 senesinde verem hastalığına yakalanıp hayatını kaybetmiştir.

İbnü'l-Esîr, Berkyaruk'un vefatını şu şekilde kaydeder:

³⁷⁸ Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 83-86

³⁷⁹ Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 83-86.

³⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C.X, s. 292.

³⁸¹ Müneccimbaşı, *a.g.e.* I, s.93. Anlaşmanın detayları için bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. X, s. 300-301; Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar*, s. 35; Özeydin, *Sultan Berkyaruk*, s. 78 vdd.

³⁸² Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 145.

Sultan Berkyaruk b. Melikşâh bu sene rebiyülâhir ayının ikinci günü (22 Aralık 1104) vefat etti. İsfahân 'da verem ve basur hastalıklarına yakalanmış ve bir mahfe içinde Bağdâd'a müteveccihen hareket etmişti. Berücird'e varınca hareket edemez oldu ve kırk gün orada kaldı. Hastalığı daha da şiddetlenip hayatından ümit kesince dört yıl sekiz aylık oğlu Melikşâh'a ve Emir Ayaz'a hilat giydirdi Emirleri huzura çağırıp oğlunu sultan olarak kendine veliaht, Emir Ayaz'ı da ona atabeg tayin ettiğini bildirdi ve her ikisine de itaat etmelerini, oğlunun Sultanlığını muhafaza ve onu müdafaa hususunda gayret göstermelerini emretti. Hepsî: 'Baş üstüne.' deyip kabul ettiler, oğlunu ve tahtını korumak uğrunda canlarını ve mallarını feda edeceklerini söylediler. Sultan Berkyaruk onlardan bu konuda yemin etmelerini istedi, onlar da yemin ettiler. Sultan sonra Bağdâd'a gitmelerini emretti, onlar da yola çıkıp Berücird'e on iki fersah kala Sultan Berkyaruk'un ölüm haberini aldılar. Sultan Berkyaruk İsfahân'a dönmek niyetiyle geride kalmıştı, fakat ölüm ona mühlet vermedi. Emir Ayaz, Sultan Berkyaruk'un ölüm haberini alınca veziri el-Hatir el-Mebyüzi'ye ve diğer zevâta Sultanın anasıyla birlikte İsfahân 'a gitmelerini emretti. Cenazesi İsfahân 'a götürüldü cariyesi tarafından yaptırılan türbeye defnedildi. Bu cariyeye de sultan'ın ölümünden birkaç gün sonra vefat etti ve onun kabrinin karşısına defnedildi. Emir Ayaz otağ, çadır, çetr, şemse ve Sultanın ihtiyaç duyduğu diğer saltanat alâmetlerini hazırlatıp onlara oğlu Melikşâh'ın alâmetini koydurdu. Sultan Berkyaruk öldüğünde 25 yaşındaydı. Saltanatını ilan edeli on iki yıl dört ay olmuştu.³⁸³

İbnü'l Esîr, Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Berkyaruk'un Rebiyülâhir ayının ikinci günü (22 Aralık 1104) verem ve basur hastalıklarına yakalanıp hayatını kaybettiğini zikrederken, Muslihuddîn Muhammed Lârî, Sultan Berkyaruk'un aynı tarihte verem hastalığından vefat ettiğini kaydeder. İbnü'l-Esîr, Berkyaruk'un vefat ettiğinde 25 yaşında olduğunu zikrederken, *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr*'da Berkyaruk'un vefat ettiğinde yirmi yaşında olduğu ve on iki yıl saltanatta kaldığı zikredildiğine göre, sekiz yaşındayken tahta çıkmış olduğu kaydedilmektedir. Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin Berkyaruk devrinde yaşanan sıkıntıları çok az kişinin gördüğünü kaydetmesi, İbnü'l Esîr'in kayıtları ile örtüşmekle birlikte Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin "*Hutbe ne zaman Berkyaruk adına olur ise kuraklık ve kıtlık belası meydana gelir idi.*" şeklinde kaydetmesi ilginçtir.

Kazvinî, Sultan Berkyaruk'un 12 Rebiyülevvel 498 (3 Aralık 1104) yılında 25 yaşındayken vefat ettiğini ve 12 yıl 8 ay hükümdarlık yaptığını kaydederken,³⁸⁴ Muslihuddîn Muhammed Lârî, Berkyaruk'un 20 yaşında vefat ettiğini ve 12 yıl hükümdarlık yaptığını zikreder.

³⁸³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* X, s. 308-309.

³⁸⁴ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 356.

Müneccimbaşı, Sultan Berkyaruk'un 12 Rebûlâhır 498 (1 Ocak 1105) yılında Burûcird'de yakalanmış olduğu verem ve basur hastalığından 27 yaşında iken vefat ettiğini ve 12 yıl 4 ay Büyük Selçuklu Devleti tahtında hüküm sürdüğünü kaydetmektedir.³⁸⁵

Gaffârî, Sultan Berkyaruk'un 2 Rebûlâhır 498 (22 Aralık 1104) yılında vefat ettiğini kaydetmektedir.³⁸⁶

5.12. Sultân Gıyâse'd-dünyâ ve'd-dîn Mîr Muhammed bin Melikşâh Kasimü Emîrû'l-Mü'minîn'in İstiklalinin Beyanına Dair Bahsin Değerlendirmesi

Muslihuddîn Muhammed Lârî, bu bahise Melikşâh adına okunan hutbeden bahsederek giriş yapmış, ancak belirli bir tarih kaydetmemiştir.

İbnü'l-Esîr, Melikşâh b. Berkyaruk'un adına okunan hutbeyi şu şekilde kaydetmektedir:

29 Rebiyülâhır 498 (18 Ocak 1105) perşembe günü divanda; ertesi gün, yani cuma günü de Bağdâd camilerinde Melikşâh b. Berkyaruk adına hutbe okundu. Sebebi şu idi: Bağdâd şahnesi İlgazi bu sene muharrem ayında (Eylül/Ekim 1104) İsfahân 'da bulunan Sultan Berkyaruk'un yanına giderek onu Bağdâd'a gitmeye teşvik etti, daha sonra da Sultan Berkyaruk ile birlikte Bağdâd'a doğru yola çıktı. Sultan yolda vefat edince İlgazi Berkyaruk'un oğlu Melikşâh ve Emir Ayaz ile birlikte Bağdâd'a gitti, 17 Rebiyülâhır (6 Ocak 1105) de Bağdâd'a vardılar. Yolda benzeri görülmemiş soğukla karşılaştılar ve donduğu için su alamadılar. Vezir Ebû'l-Kâsım Ali b. Cüheyr onları Deyâlâ'da karşıladı. Sayıları beş bin süvariden ibaretti. İlgazi ile Emîr Toğayürük divana gelip hutbenin Melikşâh b. Berkyaruk adına okunmasını istediler. Teklifleri kabul edilip Melikşâh adına hutbe okundu. Melikşâh'a dedesi Melikşâh'ın lakabı olan 'Celalüddeve' lakabı verildi, daha başka bazı lakaplar da verildi ve hutbe okunurken dinarlar saçıldı.³⁸⁷

İbnü'l-Esîr, Melikşâh b. Berkyaruk adına 29 Rebiyülâhır 498 (18 Ocak 1105) perşembe günü hutbe okunduğunu kaydederken Muslihuddîn Muhammed Lârî, Melikşâh b. Berkyaruk adına hutbe okunduğunu atlamamış ancak bu konu hakkında tarih ve detaylı bilgi vermemiştir.

Lârî'nin kayıtlarına göre; Sultan Muhammed kendisine boyun eğmeyen Musul Emiri Çökürmüş ile mücadelede bulunmuştur. Melikşâh'ın atabeği Emîr Ayaz ile Sultan

³⁸⁵ Müneccimbaşı, *a.g.e.*, I, s. 94-95.

³⁸⁶ Gaffârî, *a.g.e.*, s. 109.

³⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 309.

Muhammed arasında da bir anlaşmazlık olmuş, ancak anlaşma yoluna gitmişlerdir. Sultan Muhammed'e itaatini bildiren Emir Ayaz'ın öldürülmesi ile ilgili *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr*'da detaylı bilgiler bulunmakta ancak Sultan Muhammed'in Selçuklu tahtına çıktığı tarih yer almamaktadır. Bahsi geçen bölümde Haçlı ordularının 1109-1110 yılında Trablus'a geldiği kaydedilmiştir.

Muslihuddîn Muhammed Lârî, sultanın veziri Sa'dü'l-Mülk'ün Batınî olduğunu kaydetmektedir. İbnü'l-Esîr de vezirin malına el koyularak tevkif edildiğini ve sultana ihanetle suçlandığından asıldığını zikreder.³⁸⁸

Bundârî ise tam aksine vezirin haksızlığa uğradığını kaydetmektedir:

*Zikredildiğine göre vezir, düşmanının mekrine muttali olunca, ona karşı bir hiyle düzdü, fakat, kurmuş olduğu tuzağa kendisi düştü ve helak oldu. Şöyle ki: vezir, Hatibî ile, Batınîye Reisi Ahmet bin Abdul'melik bin Attaş arasında, mükâtebeler olduğundan, daha başlangıcında iken, haberdar ve hatibinin sırrına vakıf idi. Bundan dolayı, o mektuplardan birini, hatibi yazısına benzeyen yazı ile isteyip alarak, sultana: bu adam kendi kabahati ile, beni ittiham ediyor, işte bu mektubu, benim sözüme hüccet ve burhandır, diyecekti. Bu mühim iş için, itimat ettiklerinden bir adamı gönderdi. Eline de mürur için kendi yazı-sile yazılmış mürur tezkeresi (tevki) verdi. Fakat, yolda sakınarak gitmesini tavsiye etmediği unuttu. Kale yolunu beklemeye ve oraya erzak göndertmemeğe müekkel olan askerler, vezirin gönderdiği adamı ele geçirdiler. Yanında da vezirin hattı destile yazılan mürur tezkeresini buldular ve onu aldılar, işte bu yazı, bu müthiş felâketin en büyük sebeplerinden oldu. Zira sultan, bu yazıyı, vezirin tevkif edildiği güne kadar muhafaza etti. Sonra, yazıyı göstererek kendi yazısı, felâkete maruz ettiğini kendisine söyledi. Yazısı gösterildiği zaman vezir, hiçbir cevap vermedi ve bir söz söylemedi, ağzını bile açmadı, zaten söylese, sözü dinlenmez, özür etse özürü kabul edilmez, reddedilirdi. Bu suretle, başına gelen geldi, vezir, Allah huzuruna gitti. Namusu temiz, tabiati kerim, vezirlik için lâzım olan bütün evsafı haiz, sadaret kalemine ve hokkasına bihakkin lâayık bir zat idi.*³⁸⁹

Muslihuddîn Muhammed Lârî'ye göre; Sultan Muhammed, biraderi Berkayaruk'un vefatının ardından saltanata tek başına hâkim olmuştur. Muslihuddîn Muhammed Lârî, Orta Çağ tarihinin muhtelif kaynaklarının bazılarında³⁹⁰ dinine bağlı, adaletli, merhamet sahibi ve cömert bir hükümdar olarak kaydedilen Sultan Muhammed'in bu yönleriyle ilgili detaylı bilgi sunmamaktadır. *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr*'da Sultan

³⁸⁸ Sultanın veziri öldürmesi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* X, s. 350-351.

³⁸⁹ Bundârî, *a.g.e.* s. 95.

³⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 418-419; Münecimbaşı, *a.g.e.* I, s. 109; Reşüdidîn Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârîh*, s.155-156.

Muhammed'in 1119/1120 yılında vefat ettiği kaydedilirken, Kazvinî, bu tarihi 24 Zilhicce 511 (20 Nisan 1118) olarak zikreder.³⁹¹

Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin sultan hayatından ümidi kestiği sırada oğlu Mahmûd'u yanına çağırarak ve ağlayarak saltanat tahtını ona oğluna bıraktığına dair kayırları Müneccimbaşı'nın kayıtları ile örtüşmektedir.³⁹² Ayrıca burada aktarılan bilgiye göre Sultan Mahmûd'un astronomiye ilgisi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Lârî'ye göre; Sultan Muhammed'in ömrü 37 yıldır. Müneccimbaşı, Sultan Muhammed'in 36 yıl 4 ay ve 6 gün yaşadığını kaydeder.

Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin kayıtlarına göre; Sultan Muhammed vefat etmeden önce oğlu Mahmûd'a ölümünün yaklaştığını ve tahta çıkarak devlet işlerine sahip çıkmasını söylemiştir. Sultan Mahmûd'un saltanat tahtına çıkışı *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr*'da 1119/1120 kaydedilmiştir. Sultan Mahmûd'un tahta çıkışını İbnü'l-Esîr şöyle kaydedilmiştir:

Sultan Muhammed b. Melikşâh, 24 Zilhicce 511 (18 Nisan 1118) günü öldü. Şaban ayında hastalığa yakalanmış ve ata binemez olmuştu. Hastalığı giderek şiddetlendi ve uzun süre devam etti. Halk arasında onun öldüğüne dair asılsız haberler yayıldı. Kurban Bayramı günü (4 Nisan 1118) Sultan Muhammed ve oğlu Mahmûd düzenlenen ziyafete katıldılar. Ziyafetten sonra halk sofrayı yağmaladı. Daha sonra halka izin verildi, Sultan Muhammed'in huzuruna girdiler. Sultan onlardan oturmalarını istedi. Önünde büyük bir sofraya vardı. Halk yiyip içtikten sonra saraydan ayrıldı. 15 zilhicce (9 Nisan 1118) günü sultan hayatından ümit kesti. Oğlu Mahmûd'u yanına çağırıp öptü, ikisi de ağladı. Sultan Muhammed oğluna saltanat tahtına çıkıp oturmasını ve halkın işleriyle ilgilenmesini emretti. Mahmûd bu sırada on dört yaşını henüz doldurmuştu. Babasına dönüp ilm-i nûcüma göre: 'Bu ne talihsiz bir gün!' dedi. Sultan 'Evet doğru söyledin; fakat baban için talihsiz bir gün, sana gelince, saltanatın kutlu olsun!' diye karşılık verdi. Bunun üzerine Mahmûd tacı ve iki bileziğiyle tahta çıkıp oturdu.³⁹³

Sultan Mahmûd'un tahta çıkışı *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr* ile İbnü'l-Esîr benzer olacak şekilde kaydedilmiştir. Muslihuddîn Muhammed Lârî, sebebini belirtmemişse de bazı devlet adamları küçük yaşta olmasından istifade ederek Mahmûd'u, amcası Horasan Meliki Sencer'e karşı kışkırtmışlar ve bu sebeple Melik

³⁹¹ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 358.

³⁹² Müneccimbaşı, *a.g.e.* I, s. 109.

³⁹³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 417.

Sencer ve yeğeni Mahmûd'un orduları Rey yakınlarındaki Sâve'de 2 Cemaziyülevvel 513 (11 Ağustos 1119) yılında karşı karşıya gelmiş, Mahmûd mağlup olmuştur.³⁹⁴

Muslihuddîn Muhammed Lârî, eserinin bu bölümünde şu hikâyeye yer vermektedir:

İsfahân'da gözü nurlulardan ayrılmış bir Alevî kör ki.....karanlık bir bölgede evi bulunur idi. Gece gözlerin örtülü olduğu vakitte sokak başında ağlar idi. Taberî, Cend menziline rehber olsun. Gitmek için adımını ileri atıp o körün eline yapıştı ve talihsizlikler kapısına gelir idi. O hanede gizli olan, Allah'ı inkâr edenler elinde esir olur idi. İttifaken bir kadın geçerken hanede inilti işitti. O esnada bir topluluk yetişip o güçsüzü fesatçıların ateşinden kurtardılar ve hikâyeyi o topluluğa anlattı. Sonra halka haber edip körün evini bastılar. Onda olan Allah'ı inkârı tutup sultanın fermanı ile astılar. Hane içinde kimi bağlanmış çok sayıda Müslüman cesedi buldular. Bu olup bitenlerden sonra Hasan Sabbâh ile savaşa asker gönderdi. Vaziyetleri bozulmuş ve şevket sancakları tepetaklak olduktan sonra sultan vefat etti.

Dönemle ilgili bilgi veren kaynakları incelediğimizde aynı hikâyenin benzer olacak şekilde Kazvinî tarafından da kaydedildiği ile karşılaştık.

Kazvinî, bu olayı şu şekilde kaydetmektedir:

Kendisine Alevî-yi Medenî dedikleri yaşlı ve kör bir adamın, İsfahân'da çıkmaz bir sokakta bir evi vardı. Fecelayin o sokağın kapısında oturur, birinin gelip kendisini evine götürmesi için dua ederdi. İnsanlar onu Allah rızası için evine götürürlerdi. O evden bir topluluk dışarı fırlayarak, o adamı kaçırmışlar ve türlü işkencelerle onu öldürmüşlerdi. Bu şekilde çok sayıda insan öldürüldü. İnsanların akrabaları kayboldu. Fakat buna rağmen hiçbir sır dışarı çıkmıyordu. Sonunda bir kadın o evden bir şey istedi. Bir inilti duydu. O sırada bir jhasta var sandı. Ona dua etti. Ev halkı, kendi durumlarını açığa vurur korkusuyla o kadını eve çekmek ve orada öldürmek istedi. Kadın kaçtı ve durumu anlattı. Halk bunu araştırmakla meşgul oldu. Yüzlerini o eve çevirdiler. Alevî-yî Medenî'yi, karısını ve o Mülhitlerden bazılarını yakaladılar. Bir kısmı kaçtı. O evde soğuk sular ve kuyular buldular. İster öldürülmüş ister asılmış olsun, insan parçaları, çarmıh şeklinde yapılmış duvarlara asılmıştı. Halkın içinden feryatlar yükseldi. Rafizîler'İN ve Batınîler'in -Allah müstahaklarını versin- bu işi yaptıkları anlaşıldı. Bunlar, fırsat buldukça Müslümanlara saldırmaktan bir an bile geri durmuyorlardı. Bunu yaparken kendilerinin güzel bir iş yaptıklarını ve büyük bir sevap kazandıklarını sanıyorlardı. Öldürmemeyi ve bir işe el atmadan kalmayı kendileri için büyük bir suç sayıyorlardı. Yüce ve Ulu Allah, her zaman Müslümanları bu lanetli rezillerin şerrinden korusun. Velhasıl İsfahân halkı, Alevî-yi Medenî'yi, karısını ve o Mülhitlerin

³⁹⁴ Krş. İbnü'l-Cevzî, a.g.e., XVII, s. 172; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXV, s. 277; İbnü'l-Esîr, a.g.e., X, s. 437.

*tamamını öldürdüler. Öldürülenlerden yakını olan kimseler, onları teşhis ederek götürüp toprağa verdi.*³⁹⁵

Bahsi geçen hikâye iki müellif tarafından benzer olacak şekilde kaydedilmiştir. Kazvinî, kendisine Alevî-yi Medeni denilen yaşlı ve kör bir adam olduğundan söz etmektedir. Hasanî seyidlerinden olan Alevîler büyük bir hanedandır.

5.13. Sultan Mahmûd bin Muhammed bin Melikşâh

Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr'ın bu bölümünde akıllı, güzel yüzlü, adaletli ve cesur bir sultan olarak kaydedilen Mahmûd'un tahta çıkışı ve amcası Sencer ile yaşadığı mücadele kısaca anlatılmaktadır. Bahsi geçen bölümde Lârî'nin hikâyelere yer vermesi ile Sencer'in kişiliği ve topluma karşı nasıl bir bakış açısı olduğu hakkında bilgi sahibi olunmaktadır. Lârî'ye göre; Mahmûd, amcası Sencer'in huzuruna gelmiş, Sencer ise kendisinden sonra yerine bırakabileceği oğlu olmadığından yeğeni Mahmûd'u kızı Mâh-î Melik Hatun ile evlendirerek³⁹⁶ Irak Selçuklu Devleti tahtına oturtmuştur.

Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin bahsi geçen başlık altında Sultan Sencer ile Harezmsâh Atsız b. Muhammed arasında 533 (1138) yılında meydana gelen mücadeleyi aktarması o dönemde Selçuklu-Harezmsâhlar ilişkisini ortaya koymaktadır. Lârî, Harezm hududunda meydana gelen savaşta Sultan Sencer'in Harezmlileri bozguna uğrattığını kaydetmektedir.

İbnü'l-Esîr, Sultan Sencer ve Harezmsâh arasında vuku bulan savaş hakkında şunları kaydeder:

Sultan Sencer bu sene muharrem ayında (Eylül-Ekim 1138) Harezmsâhi Atsız b. Muhammed ile savaşmak üzere Harezm'e yürüdü.

Sebebi şudur:

Atsız'ın kendisine karşı cephe almak ve hizmetinden ayrılmak istediğini ve bu hususun Atsız'ın birçok emiri ve adamları tarafından da bilindiğini duyan Sultan Sencer üzerine yürümeyi ve Harezm'i elinden almayı gerekli

³⁹⁵ Kazvinî, *a.g.e.*, s.357.

³⁹⁶ Sultan Sencer, Sâve savaşından sonra Mahmûd'u iki kızı ile evlendirmiştir. Bu evlilik ile, erkek çocuğu olmadığı için Mahmûd'u kendisine sadık bir konuma getirmeyi amaçlamıştır. Bkz. Râvendî, s.198; Kazvinî, *a.g.e.*, s.363; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 115; Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, School of Oriental and African Studies University of London 1972, s. 53. Sultan Mahmûd'un amcası Sultan Sencer'in kızları ile yaptığı siyasi evlilik hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz. Ergin Ayan, Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 105-107; Ergin Ayan, "Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, C.10, S.1, 2008, s. 151-165.

gördü. Bu sebeple asker topladı ve Atsız'ın üzerine yürüdü. Sultan Sencer Harezme yaklaşıncı Atsız da askerleriyle Sencer'in karşısına çıktı ve onu karşıladı. Her ikisi de askerlerini ve adamlarını mevzilere yerleştirip savaş nizamına soktular. İki taraf savaşa tutuştu. Harezmlilerin Sultan'ın askerlerine mukavemet edecek kuvvetleri yoktu, bu yüzden Sencer'in askerlerine karşı koyamadılar ve geri dönüp bozgun halinde kaçtılar. Çok sayıda Harezmliler öldü. Öldürülenler arasında Harezmsâh'ın oğlu da vardı. Babası buna çok üzüldü, çok müteessir oldu. Sultan Sencer böylece Harezme hâkim oldu ve burayı kardeşi Muhammed'in oğlu Gıyâseddin Süleymanşâh'a iktâ etti, ayrıca ona vezir, atabeg ve bir hâcib tayin etti. İşlerini tanzim ettikten sonra da bu yılın Cemaziyülâhir ayında (Şubat 1139) Merv'e döndü. Sencer, Horasan'a dönmek üzere Harezmden ayrılınca Harezmsâh bunu fırsat bilip tekrar Harezme döndü. Harezme halkı Sencer'in askerlerinden hoşlanmıyor ve Harezmsâh'ın geri dönmesini istiyorlardı. Atsız dönünce halk Harezme yeniden hâkim olması için ona yardım etti, bunun üzerine de Süleymanşâh yanındakilerle Harezmden ayrılıp amcası Sultan Sencer'in yanına döndü. Sencer ile Harezmsâh'ın arası bozuldu. Daha önce müttefik iken şimdi ihtilafa düştüler. Harezmsâh'ın 536 (1141-1142) yılında Horasan'da neler yaptığını inşaallah ileride anlatacağız.³⁹⁷

Müneccimbaşı, Sultan Sencer'in Harezme seferi ile ilgili şunları kaydetmektedir:

533 (1138/1139) yılında Hârezmsâh Atsız, Sencer'e isyan etti. Sencer, büyük bir ordu ile onun üzerine yürüdü. Atsız, Sencer'le savaştı, ancak onun önünde yenildi ve askerlerinin çoğu öldürüldü. Atsız'ın oğlu da öldürüldü. Atsız oğluna çok acıdı. Sencer, Hârezme hâkim oldu ve orada kardeşinin oğlu Süleymanşah b. Muhammed'i nâib bıraktı. Ayrıca ona atabeg, vezir ve kumandan da tayin edip kendisi Horasan'a döndü. Sencer, Hârezmden ayrılınca Atsız, Süleymanşah'ın üzerine döndü. Harezme halkı Atsız'a yardım ettiler. Çünkü Hârezme halkı Atsız'ın idâresini seviyorlar ve Sencer'in askerinden hoşlanmıyorlardı. Süleymanşah, Atsız'ın karşısında yenildi ve Horasan'da bulunan amcasının yanına vardı. Bundan sonra Sencer ile Hârezmsâh arasındaki düşmanlık daha da arttı. Hârezmsâh, Hitay hükümdarı Gürhan'a mektup yazıp oğlunun öcünü almak maksadıyla onu Sencer'in ülkesi olan Maverâünnehir ve Horasan şehirlerini almaya teşvik etti.³⁹⁸

5.13. Karahıtay Hükümdarı Gürhan'a kadarki hükümdarların Mâveraünnehir'deki Zaferlerinin Kısa Beyanına Dair Bahsin Değerlendirmesi

Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin ulu sultan lakabı olduğunu kaydettiği Gürhân ismi (İslâm kaynaklarında: Nûşî Taifû Kuşkın Taifû veya Gür-han ya da yalnızca Gür-

³⁹⁷ İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. XI, s. 67.

³⁹⁸ Müneccimbaşı, a.g.e., s. 120.

han/Kür-han unvanıyla kaydedilen Karahıtay hükümdarı Yeh-lü Ya-shih olmalıdır.³⁹⁹ İbnü'l-Esîr, bu ismi “Kû-Han” şeklinde kaydederken, “‘Kû’ Çince’de onların en büyük hükümdarlarına verilen bir unvandır, ‘Han’ ise Türk hükümdarlarının lakabıdır, manası da ‘hükümdarların en büyüğü’ demektir.” zikreder.⁴⁰⁰ Gürhan ismi bazı kaynaklarda İlhan Kûrhan, Athân, Özhan ve Orhan şeklinde kaydedilmektedir.⁴⁰¹ Sultan Sencer tarafından tahta çıkarılan Karahanlı Hükümdarı Mahmûd, Ramazan 531 (Mayıs/Haziran 1137) yılında Karahıtaylar’a mağlup olmuştur.⁴⁰²

Mirhând, Sultan Sencer’in Gürhân karşısında aldığı mağlubiyeti şu şekilde kaydeder:

*Bu kavmin reisleri bu esnada kaçıp Türkistan Sultanlarından daha fazla şevket, güç ve kudrete sahip olarak öne çıkan Gürhân'ın otağına gittiler. Ona, ‘Horasan Padişahı sarhoşluk ve şaşkınlık için de memleketlerin idaresini çocuklara ve gulâmlara bırakmıştır.’ deyip, buna benzer sözlerle Gürhân’ı Sultan ile savaşa, Maverâünnehir ve Horasan beldelerini hâkimiyet altına almaya teşvik ettiler. Gürhân, büyük bir ordu toplayıp Sultan’ın üzerine yürüdü.*⁴⁰³

Mir’atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr’da Selçuklu Devleti ile Oğuzların arasındaki ilişkilere ışık tutulmaktadır. Muslihuddîn Muhammed Lârî, Sultan Sencer’in Emir Kamaç ile oğlunun öldürülmesi üzerine asker ve ümerasının etkisinde kalarak savaştığı ve mağlup olarak 548 (1153) yılında esir düştüğünü kaydetmektedir. Sultan Sencer’in esareti ile ilgili bilgi veren muhtelif kaynakları incelediğimizde şu sonuçlara ulaşmaktayız:

Hamdullâh Müstevfî, Sultan Sencer’in esareti ile ilgili şunları kaydeder:

548 (1153) yılında Sultan Sencer, Oğuzların eline düştü. Durum şöyle idi: Oğuzlar sayısız vaatlerde bulunmuşlardı. Her yıl onların üzerine 24 bin koyun vergi konmuştu. Bunları Sultanın mutfağına ulaştıracaklardı. Tahsildar, mutfak sorumlusu adına gitti. Tahsildar o kavmin emirlerine sert sözler söylediği için onu öldürdüler ve ondan sonra da bir şey vermediler. Sofra sorumlusu (Han salar) kendiliğinden haraç koyuyor ve Sultan’a söylemiyordu. Sonunda Belh valisi Emir Kumac Sultanın huzuruna geldi. Han salar bu durumu ona söyledi. Bu işte yardım istedi. Emir Kumac onların vergisini arttırdı. 30 bin koyuna çıkararak o kavmin şahneliğini

³⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. XI, s. 397; Bundârî, *a.g.e.*, s. 249; Râvendî, *a.g.e.*, s. 18; Özgüdenli, *Selçuklular I*, s. 271.

⁴⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. XI, s. 82.

⁴⁰¹ Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 184 ve dn. 430.

⁴⁰² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. XI, s. 80-84; Gaffârî, *a.g.e.*, s. 110; Özgüdenli, *Selçuklular I*, s. 271; Solmaz, *Sultan Sencer*, s. 103.

⁴⁰³ Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 184-185.

aldı. Oğlunu oraya gönderdi. Onun fermanına uymadılar. Kendisi de av için o hududa doğru çıktı. Oğuzlar, babayı ve oğlu bir yerde yalnız görünce her ikisini de öldürdüler ve korktular. Bu korkuyla Sultanın huzuruna bir elçi gönderdiler. Özür dileyip af istediler. Kan parasını (hun baha) ödemeyi kabul ettiler. Sultan, onların özrünü kabul etmek istedi. Emirlerden bir topluluk engel oldu. Onu zorlayarak onlarla savaşa götürdüler. Oğuzlar kadın ve çocukları önde tutuyorlardı. Ağlayarak af dilediler. Suçlarına karşılık hane başına bir men gümüş ve bir at verdi. Sultan onlara acıdı. Yernakş-i Herevî engel oldu. Savaş başladı. Diğer emirler Yernakş'a rağmen savaşta gevşeklik gösterdiler. Sultan ordusuyla bozguna uğradı. Seficab yolunda çok sayıda kişi helak oldu. Yüzü Sultana benzeyen devşirme askerlerden (havaşi) biri, Oğuzların eline esir düştü. Oğuzlar onu Sultan sandılar. Önünde yer öpüp onu tahta oturtular. O her ne kadar 'Ben Sultan değilim' diyorsa da dinlemiyorlardı. Sonunda biri onu tanıdı ve sözünü tasdik etti. 'O, sultanın mutfakçısının oğludur' dedi. Onun boynuna bir çuval un attılar. Yaya olarak çadırından çıkardılar. Sultanın arkasından Merv'e gittiler. Sultanın devşirme askeri dağılmış ve bir araya gelmemişti. Sultanın etrafında bulunan az sayıdaki kişi kaçtı. Sultan esir düştü. Oğuzlar onun önünde yer öperek tahta çıkardılar. Yanındaki adamlarını kovdular. Yapmak istedikleri her şeyde menşurlar yazıyorlar, mecburen Sultana imzalatıyorlardı. Yaklaşık dört yıl Sultan onların arasında kaldı. Bu süre zarfında karısı Terken hatun onların elinde kalır korkusuyla kaçmaya tedbir almıyordu. Oğuzlar bu süre içinde dünyada yıkımlarda bulundular. Müslümanların mallarını kanlarını ve namuslarını kendilerine mubah gördüler. Bütün Horasan'da onların zulmünden yıkılmadık bir yer kalmadı. Dünyanın âlimlerinden, şeyhlerinden ve büyüklerinden mal isteyerek onları işkenceyle öldürdüler. Öldürdükleri arasında Şair Hakanî'nin hakkında şu şiiri söylediği, kâmil ve âlim imam, zamanın âlimlerinin üstadı, dünyadaki şeyhlerin şeyhi Muhammed b. Yahya da vardı. 551 (1156) yılının başlarında Terken Hatun ölünce Sultan Sencer önlem aldı. Onun koruması(müvekkil) olan Emir İlyas-ı Guz'u aldattı. Avlanmak yoluyla Ceyhun kenarına gitti. Tirmiz sahibi olan Emir Ahmed Kumac, gemiler düzenleyip suyun kenarında beklemekte idi. Sultan o gemilerle kendini Tirmiz'e attı. 551 yılının Ramazan (Ekim 1156) ayında etraftan asker topladı. Emir Ahmed Kumac'ın, Müeyyed Ay Abe'nin ve diğer has kölelerinin yardımıyla Merv'e gitti. Onlar o yolda Sultanı Merv'e ulaştırmak için çok gayret gösterdiler. Fakat Sultanın ömrü sona geldiği ve devleti son bulduğu için yıkılmış vilâyetlerin bir faydası yoktu. Üzüntü Sultanı kapladı. Ona ölüm hastalığı bulaştı. 26 Rebiyülevvel 552 (9 Mayıs 1157) yılında öldü. 72 yıl yaşadı.⁴⁰⁴

Kazvinî, Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Sencer'in mağlup olduktan sonra Merv'e gittiğini ve Oğuzlara 548 (1153) yılında burada esir olduğunu zikrederken, Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin eserinde Sultan Sencer'in Emir Kamaç ile oğlunun öldürülmesi üzerine asker ve ümerasının etkisinde kalarak savaştığı ve mağlup olarak 548 (1153) yılında esir düştüğü kaydedilmektedir. Bununla birlikte her iki müellif de Sultan

⁴⁰⁴ Kazvinî, a.g.e., s. 361-362.

Sencer'in Oğuzlara esir düştüğü sırada kötü bir muameleye maruz kaldığını kaydetmektedir. Sultan Sencer'in hazırlanan gemiler ile Tirmiz'e gitmiş olduğu bilgisi iki kaynakta da örtüşmektedir.

İbnü'l-Esîr, Sultan Sencer'in esaretini şu şekilde kaydetmektedir:

Sencer ve askerleri mağlûp oldu, çok perişan bir hâlde Belh'e doğru gittiler. Oğuzlar da onları takip edip ikinci bir defa savaşa tutuştular. Sultan Sencer yine mağlûp oldu ve bu yılın safer ayın da (Nisan-Mayıs 1153) mağlûp vaziyette Merv'e gitti. Oğuzlar da Merv'e yöneldiler. Horasân'lı askerler takip edildiklerini ve Oğuzlar'ın yaklaştığını duyunca onlardan korktukları için Oğuzlar'ın önünden kaçtular. Sultan ve askerleri Merv'den ayrılınca Oğuzlar içeri girip şehri çok fena hâlde yağmaladılar. Bu hadise cemaziyülevvel ayında (Temmuz-Ağustos 1153) vuku buldu. Merv halkından ve ileri gelenlerinden birçok kişi öldürüldü. Öldürülenler arasında Kâdî el-kudât el-Hasan b. Muhammed el-Ersâbendî, Kadı Ali b. Mesûd ve diğer bazı din âlimleri de vardı. Sencer Merv'den çıktıktan sonra Andrâba'ya gitti. Oğuzlar onu esir aldılar.⁴⁰⁵

Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, Sultan Sencer'in Oğuzlar ile savaştığı sırada esir edildiğini kaydetmektedir.⁴⁰⁶ *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr*'da şefkatli, merhametli, güçlü ve kuvvetli bir sultan olarak kaydedilen Sencer'in şair ve ilim insanlarına verdiği değer de anlaşılmaktadır.

Muslihuddîn Muhammed Lârî'ye göre; Sultan Sencer'i şiddetli bir ateş bulmuş ve sonra tutulduğu ishalden dolayı halsizleşip 552 (1157) senesinde hayatını kaybetmiştir. Muhtelif kaynaklarda Sultannın ölümü ile ilgili farklı tarihler bulunmaktadır.

İbnü'l-Cevzî, Sultan Sencer'in Rebiyülevvel 552 (6 Mayıs 1157) tarihinde vefat ettiğini kaydetmektedir.⁴⁰⁷

Ahmed b. Mahmûd, 14 Rebiyülevvel 552 (26 Nisan 1157) tarihi zikretmektedir.⁴⁰⁸

İbnü'l-Esîr, Sultan Sencer'in Rebiyülevvel 552 (Nisan-Mayıs 1157) tarihinde vefat ettiğini aktarmaktadır.⁴⁰⁹

Hüseynî, 26 Rebiyülevvel 552 (8 Mayıs 1157) tarihini zikretmektedir.⁴¹⁰

⁴⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. XI, s. 156-157.

⁴⁰⁶ Reşîdüddîn Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârih*, s. 182.

⁴⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, XVII, s. 121,124.

⁴⁰⁸ Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II, s. 81.

⁴⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. XI, s. 187.

⁴¹⁰ Hüseynî, *a.g.e.*, s. 137.

Diğerlerinden farklı olarak, İbnü'l-Kalânîsî, sultanın ölüm haberinin Receb 552 yılında Irak'a ulaştığını nakletmektedir.⁴¹¹

5.14. Nişabûr'da Alevi Karışıklığına Dair Bahsin Değerlendirmesi

Muslihuddîn Muhammed Lârî, bu başlık altında devrin âlimleri ile ilgili bilgiler kaydetmektedir. Lârî'nin adını zikrettiği Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, Ebû Hanîfe'nin temellerini attığı ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Sünnî kelâm mezhebi oluşturduğu Mâtürîdiyye'nin, bazı eserleri günümüze ulaşmış olan mühim âlimlerindedir.⁴¹² Lârî'nin bahsettiği Hanefî fakihî Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'nin yetiştirdiği öğrencilerden biri de müfessir ve kelamcı olan Necmeddin en-Nesefî'dir.⁴¹³ Nesefî'nin '*Akâ'idü'n-Nesefî adlı risâlesi İslam akaidini* özetler nitelikte olduğundan oldukça önemli ve meşhurdur. Diğer bir özet bir fıkıh olan *el-Manzûmetü'n-Nesefiyye* ise Hanefîler arasında ünlüdür.⁴¹⁴

5.15. Muhammed bin Melikşâh'ın Evlatlarına Dair Bahsin Değerlendirmesi

Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin kayıtlarına göre; Mahmûd bin Muhammed, babasının vefatının ardından Irak'ta padişah olmuştur.

Kazvinî, Mahmûd bin Muhammed ile ilgili şunları zikreder:

İbn Muhammed b. Melik Şah b. Alp Arslan b. Çağrı Bey b. Mika'il b. Selçuk, babasından sonra Irak'ta padişahlığa geçti. Amcasıyla savaştıktan sonra barış yaptı. Amcası da Irak, Azerbaycan, Bağdâd, Diyarbakır, Fars, Erran, Ermen ve Gürcistan ülkelerini ona tahsis etti. Halife Müsterşid ona Sultan Mugiseddin Mahmûd Yemin Emirü'l-Müminin lakabı verdi. O Sultan Sencer'in damadı idi. Onun iki kızını almış ve her birinden bir çocuğu olmuştu, Kardeşi Sultan Mesûd, 514 (1120) yılında Hemedan açıklarında onunla savaştı. Yenilmiş olarak Gürkan'a gitti. 14 yılının Safer (Mayıs 1120) ayında Rey'e geldi. Atabek Şirgir ile Elfekşet b. Bozan Kazvin'den gelip ona katıldılar. Sultan Mahmûd ile Kirmanşahan'da savaş yaptılar. Yenilmiş olarak Dinever'e gittiler. Sultan Mahmûd 13 yıl 2 ay padişahlık yaptı. Kadınlarla çok düşer kalkardı. Bu sebepten onun hademeleri emirlik derecesine yükseldiler. Onunla Müsterşid arasında anlaşmazlık oldu. Kuşatmadan sonra Bağdâd'ı alıp barış yaptılar. Ülkenin hesap işlerini bilirdi ve onun ülkesi tam bir düzene girmişti. O, 11 Şevval 525 (9 Eylül

⁴¹¹ İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, Neşr. Amedroz, s. 345.

⁴¹² Muhammed Aruçi, "Pezdevî, Ebü'l-Yüsr", *DİA*, C.34, İstanbul 2007, s. 266-267.

⁴¹³ Detaylı bilgi için bkz. Ayşe Hümeysra Aslantürk, "Nesefî, Necmeddin", *DİA*, C.32, İstanbul 2006, s. 571-573.

⁴¹⁴ Nesefî hakkında detaylı bilgi için bkz. Ayşe Hümeysra Aslantürk, "Nesefî, Necmeddin", s. 572.

1131) tarihinde öldü. 27 yıl yaşadı. Veziri Kıvameddin Nasır b. Ali, Dergezin'de saltanat kurallarını koydu. O, padişahlık unvanını oğlu Davud'a verdi. Fakat o, o işi yerine getiremedi. Sultan Sencer, Mahmûd'un kardeşi Tuğrul b. Muhammed'i saltanata atadı.⁴¹⁵

Kazvinî, Mahmûd'a Irak, Azerbaycan, Bağdâd, Diyarbakır, Fars, Erran, Ermen ve Gürcistan memleketlerinin amcası tarafından verildiğini kaydederken, Muslihuddîn Muhammed Lârî, Azerbaycan, Irak ve Fars bölgelerini zikreder.⁴¹⁶ Kazvinî, Mahmûd'un 13 yıl 2 ay padişahlık yaptığını kaydederken, 11 Şevval 525 (9 Eylül 1131) tarihinde öldüğünü belirtir. Muslihuddîn Muhammed Lârî, 525 (1131) yılında Herat'ta vefat ettiğini, saltanat süresinin on iki yıl ve ömrünün yirmi yedi seneye yakın olduğunu kaydeder. Muslihuddîn Muhammed Lârî Mahmûd'un kişiliği ile ilgili özelliklerini zikrederken, bu bilgiler Kazvinî'de eksiktir. Mahmûd'dan sonra oğlu Davud'un saltanat tahtına çıkması ve Mahmûd'un istikrarlı olmayışından Sultan Sencer'in Tuğrul b. Muhammed'i tahta çıkarması iki kaynakta da örtüşmektedir. Muslihuddîn Muhammed Lârî, Davud ve Tuğrul'un saltanatı ile ilgili muhtasar bilgiler vermiştir. Sultan Tuğrul'un vefatının ardından saltanata Mesûd b. Muhammed geçmiştir.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Sultan Mesûd'un vefatı ve kişiliği ile ilgili şunları zikreder:

Sultan Mesûd b. Sultan Muhammed b. Melikşâh b. Alp Arslan, bir hafta kadar süren şiddetli bir hummâ hastalığından sonra Receb'in ilk günü 547 (2 Ekim 1152) yılında Hemedân'da öldü. Mesûd, 502 yılı Zilkade ayında (Haziran-Temmuz 1109) doğmuştu. Kırk beş yıl yaşadı. Saltanat müddeti, adına ilk hutbe okunduğu 514 (1120/1121) yılından itibaren edilirse 33 yıl, kardeşi Mahmûd'un öldüğü 525 (1131) yılından itibaren edilirse 18 yıldır. Sultan Mesûd ile birlikte Selçuklu Hânedanı'nın ikbal ve saadet çağı da sona erdi. Ondan sonra Selçuklu tahtına onun yerini tutacak, itibar ve iltifat edilecek bir Sultan geçmedi. Kays'ın ölümü sıradan birinin ölümü gibi olmadı. O, bir kavmin temeliydi, onun ölümüyle o kavim de yok oldu. Sultan Mesûd, -Allah rahmet etsin güzel ahlaklı, çok şakacı, halkla bir arada olmaktan hoşlanan bir hükümdardı. Cömertti. Halkın malına göz dikmezdi, onlara çok iyi davranırdı. Asâlet yönünden insanların en yumuşağı, ahlak ve yaşayış yönünden en lütüfkârıydı. Faziletleri çok ve menkıbeleri fazladır.⁴¹⁷

Muslihuddîn Muhammed Lârî, Sultan Mesûd'un endamı ve ululuğunu zikrederken zamanında onun gibi bir padişahın daha saltanat tahtına cülus etmediğini kaydeder.

⁴¹⁵ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 363-364.

⁴¹⁶ bkz. Reşüdüddîn Fazlullah, *Câmi'ü't-Tevârîh*, s. 191; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 45.

⁴¹⁷ Müneccimbaşı, *a.g.e.* I, s. 174-175.

Müneccimbaşı'nın kayıtları Mesûd'un kişiliği konusunda Muslihuddîn Muhammed Lârî ile örtüşmektedir. Bununla birlikte, Sultan Mesûd'un ölümü ile ilgili Muslihuddîn Muhammed Lârî 547 (1152) yılını verirken, Müneccimbaşı 1 Recep 547 (2 Ekim 1152) tarihini kaydetmektedir. İki müellif de Mesûd'un ardından Selçukluların kıymetinin kalmadığına dair sözler zikretmiştir.

5.16. Melikşâh bin Mahmûd

Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin kayıtlarına göre; Sultan Mesûd, vefat etmeden önce kardeşi Mahmûd'un oğlu Melikşâh b. Mahmûd'u veliaht tayin etmiştir. Sultan Mesûd'un vefatının ardından Recep 547 (Ekim 1152) yılında başta Emir Has Bey Belengerî olmak üzere birçok emir onu desteklemiş ve Melikşâh'ın adına hutbe okutmuştur. Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin eserinde kahraman ve yiğit bir sultan olan kaydedilen Melikşâh'ın adına devlet işlerini Emir Has Bey yönetmiştir.

Bundârî⁴¹⁸, Melikşâh'ın raksa dalıp çalgı ile uğraşarak haysiyetini ayaklar altına aldığı, bu nedenle Emir Has Bey'in Melikşâh'ı sultanlığa layık görmediğini ve yerine bulunan kardeşi Muhammed'i tahta çıkarmak için harekete geçtiğini zikreder. Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin gece gündüz sarhoş olduğunu kaydettiği Süleymân Şâh bin Muhammed bin Melikşâh ile ilgili bilgi veren kaynakları incelediğimizde İbnü'l-Esîr'in, Süleymân Şâh'ın sinirli, çabuk öfkelenen, Ramazan ayında dahi içki içen, emirleri ile ilgilenmeyen ve askerlerin de onunla ilgilenmediği bir kişi olduğu sonucuna ulaşmaktayız.⁴¹⁹

5.17. Arslan bin Ertuğrul bin Muhammed bin Melikşâh'a Dair Bahsin Değerlendirmesi

Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin kayıtlarından iyi huylu ve sakin bir karaktere sahip olduğu anlaşılan Arslan Şâh, amcası Süleymân Şâh'ın ardından Irak Selçuklu Devleti tahtına oturmuştur.⁴²⁰ Lârî, Arslan Şâh'ın halifenin kızı Kirman Şah hatun ile evli olduğunu zikretmektedir. Lârî, saltanatına itibar edilmediğini kaydettiği Arslan Şâh'ın 570 (1175) yılında vefat ettiğini kaydetmektedir.

⁴¹⁸ Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra*, s. 207-208.

⁴¹⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.* C. XI, s. 177, 220-221.

⁴²⁰ Sultan Arslan Şâh devri hakkında detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, s. 235-270.

Sultan Arslan Şâh'ın ölüm tarihi ile ilgili bilgi veren kaynakları incelediğimizde şu sonuçlara ulaşmaktayız:

Hüseynî⁴²¹ ve Ahmed b. Mahmûd⁴²² gün ve ay vermeden 570 (1174/1175) tarihini kaydetmektedir.

Kazvinî⁴²³ ve Râvendî,⁴²⁴ Cemazeyilahir 571 (31 Aralık 1175) tarihini vermektedir.

Bundâri,⁴²⁵ Sultan Arslan Şâh'ın ölüm bu tarihini gün vermeden 571 (1175-1176) olarak kaydetmektedir.

Lârî'ye göre; Arslan Şah'ın vefatının ardından Melik Tuğrul, Irak Selçuklu Devleti tahtına oturmuştur.⁴²⁶ Tuğrul, şevketli ve iyi huylu bir kişiliğe sahiptir.

Ahmed b. Mahmûd Tuğrul ile ilgili şunları zikreder:

Arslan Şâh öldüğü zaman oğlu, Tuğrul çocuk olduğundan halkın gözünde itibarı yoktu, iltifat olunmazdı. Ancak Atabey Pehlivan'ın askerler ve etrâftaki beyler arasında büyük heybet ve haşmeti vardı. Bütün beyler ve asker ondan korkardı. Sonra Pehlivan Azerbaycan'a ve Arran'a gitti ve Gürcü ülkesine girdi. Kimsenin ona karşı durup, savaşacak kudreti olmadı. Bütün herkes emrine itâat ve hükmüne tâbi oldular. Sonra dönüp, Irak'a geldi. Kardeşi Kızıl-Arslan Azerbaycan ve Arrân'da yerine nâib oldu. Etrâfdaki beylere mektub gönderdi, hutbe Sultan Tuğrul adına okundu ve sikke de onun ismine basıldı. Bütün herkes emrine itaat ederek, sözüne uydular. Nihayet Musul ve tâbi yerlerde, Ermeniyye, Ahlat, Fars ve Huzistân'da hutbe ve sikke onun adına oldu. Bu zikr olan ülkelerin hepsine Rükne'd-din Tuğrul sultan oldu. Pehlivân Harezmsâh'a da mektup göndererek aradaki anlaşmazlığı giderdi, iki tarafda hoşnutluk üzerine idiler. Bağdâd'a Halife'ye mektuplar göndererek bağlılığını bildirirdi. Halife'den de devamlı hilatlar ve hediyeler gelirdi. Pehlivan hayatta olduğu müddetçe, her zaman durum bu şekil üzerine idi. Halife'nin yanında Sultân Tuğrul hürmetle anılırdı. Sultân Sultan Tuğrul güzel görünüşlü, iyi ahlâklı, heybet sâhibi ve temiz inançlı idi. Güzel şiir yazardı. Akıl ve anlayışta eşsizdi.

Muslihuddîn Muhammed Lârî, Sultan Tuğrul'un Güç ve lütuf sahibi olduğu gibi soyut özelliklerini zikretmektedir. Ahmed b. Mahmûd iyi ahlakı ve inancı gibi soyut

⁴²¹ Hüseynî, *a.g.e.*, s. 118.

⁴²² Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, s. 121.

⁴²³ Kazvinî, *a.g.e.*, s. 370.

⁴²⁴ Râvendî, *a.g.e.*, II., s. 286.

⁴²⁵ Bundâri, *Zükdetü'n- Nusra ve Nuhbetü'l-Usra*, s. 268.

⁴²⁶ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. XI., s. 357; Kazvinî, *a.g.e.*, s.371; Müneccimbaşı, *a.g.e.* I. s. 194; Bundâri, *Zükdetü'n- Nusra ve Nuhbetü'l-Usra*, s. 268; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II., s. 123.

özelliklerini kaydeder. Kızıl Arslan'ın atabeyliği zamanı ve Sultan Tuğrul ile mücadelesi iki kaynakta da benzer şekilde zikredilmektedir.

İbnü'l-Esîr, şu bilgileri kaydetmektedir:

Bu sene Muharrem ayında (Temmuz 1177) İldeniz'in yanında bulan Sultan Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul b. Muhammed b. Melikşâh adına hut be okundu. Babası Arslan vefat etmişti. Bu sene Şevval ayının yedinci günü Bağdâd'da şiddetli bir rüzgâr esti, ayrıca deprem oldu. Halk çok zor durumda kaldı ve kıyamet kopacak zannetti. (Bir saat devam ettikten sonra ortalık sakinleşti. Pek çok ev yıkılmış ve enkaz altında kalan çok sayıda insan ölmüştü.⁴²⁷

İbnü'l-Esîr'in burada zikrettiği 7 Şevval 573 (29 Mart 1178) tarihinde Bağdâd'ta meydana gelen şiddetli rüzgâr olayı Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin kayıtları ile örtüşmektedir.

5.18. Kirman'da Bulunan Anadolu Selçukluları Fırkasına Dair Bahsin Değerlendirmesi

Muslihuddîn Muhammed Lârî, *Kirman'da Bulunan Anadolu Selçukluları Fırkasına Dair* bahsinde Kirman Selçukluları hakkında bilgi vermektedir. Lârî'ye göre; Kirman Selçuklularının atası Kadir Cafer Beg bin Mikâ'il bin Selçuk'tur. Lârî'nin burada kastettiği Kavurd bin Çağrı Bey bin Mikail bin Selçuk olmalıdır.

Mirhând Kirman Selçukluları ile ilgili şunları kaydeder:

Bu şubenin ilk Hükümdârı Kavurd bin Çağrı Beg bin Mikâil bin Selçuk'tur. O dört yüz otuz üç (1042) senesinde Kirmân hâkimi oldu. Dört yüz elli beş (1063) senesinde Şîrâz'ı ele geçirdi. Deylemlilerin Fars vilâyetindeki hâkimiyetine son verdi. Kardeşi Sultân Alp Arslan'a isyan etti. Sonra yeniden ona boyun eğip itâatine girdi. Sultan Melikşâh'la yaptığı savaşta esîr düştü ve onun fermânıyla zehirlenerek öldürüldü. Bu şekilde ömrü son buldu. Onun saltanat müddet otuz iki sene sürdü. Kavurd'un vefâtından sonra Mu'izzü'd-dîn Melikşâh Kirmân'ı [Kavurd'un] oğlu Sultân Şâh'a verdi. O on iki sene saltanat sürüp öldü. Ondan sonra Turân Şâh bin Kavurd Kirmân hâkimi oldu. On üç küsur sene saltanat sürdükten sonra vefat etti. Oğlu İran Şah idareyi ele geçirdi. Bununla birlikte yanında ilhad edip dinden dönenler bulunuyor ve Kirmanlılara zulmediyordu. Beş sene hüküm sürdükten sonra öldürüldü. Kirman ileri gelenleri, İran Şah'ın korkusundan gizli bir yerde yaşayan Arslan Şah bin Kirmanşah bin Kavurd'u gizlendiği yerden çıkarıp padişah yaptılar. O, hak ve adaleti yaydı. Kırk iki sene saltanat sürdü. Beş yüz otuz altı (1141) senesinde öldü. Ondan sonra oğlu Muhammed on dört sene Sultanlık yapıp öldü. Ondan

⁴²⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 357.

sonra onun oğlu Tuğrul Şâh yerine geçti. On iki sene hüküm sürdükten sonra göç (ölüm) davulu çaldı. Ondan sonra oğulları Arslan Şâh, Behrâm Şâh ve Turân Şâh yirmi sene birbirleriyle mücadele ettiler. Bu şehâdelerden her biri bir vakitte hâkim oldu. Bu değişiklikler sebebiyle Kirmân memleketi büyük bir tahrîbata uğradı. Onlardan sonra Muhammed Şâh bin Behrâm Şâh saltanat kolyesini boynuna taktı. Onun zamanında Mübârekşâh-i Selçukî yakınlarından bir kısmı ile anlaşarak ona isyan etti. O Melik Arslan bin Tuğrul'a iltica etti. Tuğrul, Kirmân'a dönmesi için Muhammed Şâh'a yardım kuvveti verdi. Mübarekşâh onun yaptığı savaştan sonra Gür tarafına kaçtı.⁴²⁸

Muslihuddîn Muhammed Lârî, Kirman Selçukluları hakkında bilgi verdiği bu bölümde Kavurd bin Çağrı Bey bin Mikail bin Selçuk'u Kadir Cafer Beg bin Mikâ'il bin Selçuk olacak şekilde zikreder. Lârî, Sultan Şâh b. Kavurd'u da Arslan Şâh şeklinde kaydetmektedir. Arslan şâh, İran Şâh, Turan Şâh'ın yirmi sene boyunca birbirileri ile girdiği mücadele iki kaynakta da örtüşmekte ve benzerlik göstermektedir.

5.19. Anadolu Selçuklu Sultanları Fırkasına Dair Bahsin Değerlendirmesi

Muslihuddîn Muhammed Lârî, *Anadolu Selçuklu Sultanları Fırkasına Dair* bahsinde Kutalmış bin İsrâil Selçukî'nin, Sultân Alp Arslan ile yaptığı savaşta hayatını kaybettiğini kaydetmekte ve bu başlık altında detaylı bilgi vermemektedir.

Konu ile ilgili bilgi veren kaynaklardan Cenâbî Mustafa Efendi, Kutalmış b. İsrâil ile ilgili şunları zikretmektedir:

*Anadolu Selçuklularının ilki Kutalmış b. İsrail b. Selçuk'tur. Kutalmış b. İsrail, Anadolu'ya girip birçok yeri fethetti, sonra da amcasının oğlu Sultan Tuğrul Bey'in yanına döndü. Sultan Tuğrul Bey vefat edince, hükümdar olmak istedi. Türkmenleri toplayarak Sultan Alp Arslan ile savaştı. Alp Arslan da tıpkı Tuğrul Bey gibi onun amcazadelerinden idi. Kutalmış, Alp Arslan'a yenildi ve atının üzerinden düşerek öldü.*⁴²⁹

Muslihuddîn Muhammed Lârî, Kutalmış bin İsrâil hakkında detaylı bilgiyi burada değil, Mikâil'in evlatları bahsinde kaydetmektedir. Lârî, Kutalmış'ın Sultan Alp Arslan ile yaptığı savaş sırasında vefat ettiğini zikretmektedir. Lârî, Sultan Alp Arslan'ın Kutalmış ile iyi ilişkiler içinde olmayı istediğini de kaydeder.⁴³⁰

⁴²⁸ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 263-265.

⁴²⁹ Cenâbî, *a.g.e.*, s. 1.

⁴³⁰ Kutalmış hakkında bkz. Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular I*, s. 132, 138; Muharrem Kesik, "Kutalmış'ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri", *Türk Kültürü Dergisi*, S. 454, 2019, s. 97-105; Salim Koca, "Tuğrul Beyden Sonra Selçuklu Devletinde Yaşanan Otorite Bunalımı Alp Arslan Tarafından Nasıl Giderildi?", *Bilig*, S. 3, 1996, s. 80-85.

İbnü'l-Esîr, Sultan Alp Arslan ve Kutalmış arasında vuku bulan mücadele hakkında şun bilgileri verir:

Alp Arslan, Selçuklu hanedanından zamanımızda Konya, Kayseri, Aksaray ve Malatya'ya hâkim olan hükümdarların atası olan Şihâbüddeve Kutalmış'ın kendisine isyan ettiğini ve birçok asker toplayıp Rey'i istilâ etmek maksadıyla hareket ettiğini öğrenince muazzam bir ordu teçhiz edip çöl üzerinden Rey'e sevk etti ve bu ordu Kutalmış'tan önce Rey'e vardı. Alp Arslan kendisi de bu yılın muharrem ayı başında (25 Aralık 1063) Nişabûr'dan yola çıktı. Damgân'a varınca Kutalmış'a mektup gönderip yaptığı işi iyi görmediğini ve yadırgadığını bildirdi. Bu gibi hataları işlemekten sakınmasını söyledi ve giriştiği isyana derhal son vermesini emretti, çünkü o akraba hukukuna riayet ediyordu; fakat Kutalmış yanında bulunan çok sayıdaki askerle mağrur olan bir kumandan edasıyla cevap verdi, Rey köylerini yağmalayıp el-Milh vadisine su bağlayarak zaten çorak olan bu araziye içine girilemeyecek hale getirdi; bunun üzerine Nizâmü'l-Mülk Sultan Alp Arslan'a: 'Horasân'da senin için öyle bir ordu hazırladım ki, bunlar sana yardım eder ve seni hiç bir zaman yalnız ve yardımsız bırakmazlar, senin uğrunda hedeften şaşmayan oklar atarlar. Bu ordunun erleri alimler ve zâhidlerdir, bunları kendilerine iyilik ve ihsanda bulunarak sana en büyük yardımcılar yaptım.' dedi. Sultan daha sonra Kutalmış'a yaklaştı. Nizamülmülk de de silahlandı ve askerleri mevzilere yerleştirdi: Nihayet iki ordu karşı karşıya geldi. Kutalmış astrolojiye vakıftı. Durup baktı, o gün talihte uğursuzluk gördü. Zafer ihtimali görünmüyordu, bu sebeple savaşa mâni olmayı düşündü. Savaşı önlemek, çarpışmayı engellemek gayesiyle Alp Arslan ile kendi arasına su akıttığı çorak araziye aldı; fakat Sultan Alp Arslan surlarla kaplı yola girdi ve suya daldı, askerler de kendisini takip ettiler. Alp Arslan ve askerler sudan salimen çıktılar ve Kutalmış ile karşı karşıya gelip savaşa tutuştular. Kutalmış'ın ordusu Sultan'ın ordusu karşısında tutunamadı, derhal bozuldu ve askerler bozgun halinde Girdkûh kalesine gittiler. Girdkûh Kutalmış'a ait kale ve hisarlardan biriydi. Kutalmış'ın askerlerinden bir kısmı öldürüldü, bir kısmı da esir alındı. Sultan esirleri öldürmek istedi, fakat Nizâmü'l-Mülk bunlar için şefaet istedi. Alp Arslan da onları affedip salıverdi. Toz duman dinip askerler atlarından inince Kutalmış ölü vaziyette yere atılmış olarak bulundu, ancak nasıl öldüğü anlaşılamadı. Korkudan öldüğü söylendi, fakat doğrusunu Allah bilir. Sultan Kutalmış'ın ölümüne ağladı, onun için yapılan taziyeleri kabul etmek üzere oturdu. Onu kaybetmekten dolayı son derece üzüntüye kapıldı, Nizâmü'l-Mülk onu teselli etti. Alp Arslan bu sene Muharrem ayının son günü (23 Ocak 1064) Rey şehrine girdi. Tuhaftır ki, Kutalmış Türk olduğu halde astroloji (ilm-i nücum)ye vakıftı ve bu ilmi mükemmel derecede biliyordu. Kutalmış bu ilimden gayri etnolojiyi de biliyordu. Onun ölümünden sonra çocukları da astroloji tahsil etmeğe, bu ilmin üstatlarını yanlarında barındırmağa devam ettiler, bu sebeple de

*dinlerine zarar verdiler. Onlar hakkında bu konuda bilinen hususlarla başka hallerine dair hususlara ileride tekrar temas edilecektir.*⁴³¹

5.20. Süleymân bin Kutalmış Hakkındaki Bahsin Değerlendirmesi

Muslihuddîn Muhammed Lârî'ye göre; Süleymân bin Kutalmış, Sultan Alp Arslan'ın fermanı ile Şam hâkimi olmuştur. Lârî, 968/969 (1560/1561) yılında Süleymân Şâh'ın Antakya'ya girdiğini ve topraklarına dahil ettiğini kaydederken, burada sebebini bilmediğimiz tarihsel bir yanlışlık yapmıştır. Konu ile ilgili bilgi veren kaynakları incelediğimizde Süleymân Şâh'ın Antakya'ya 477 (1084) yılında girdiği anlaşılmaktadır.⁴³²

Mîrhând, Süleymân bin Kutalmış hakkında şunları zikretmektedir.:

*O esnada Selçukluların haraçgüzarı olan Antakya sahibi, bir sebeple Mekke'ye gitti. Süleymân fırsatı ganîmet sayıp Antakya'yı ele geçirdi. Sultân Melikşâh'tan önce Haleb vâlisi ve Antakya'nın haraç muhassılı olan Şerefü'd-devle Ali, Süleymân'a bir elçi gönderip Antakya'nın haracını isteyince Süleymân 'Bu vilâyet artık İslâm ülkesi olduğundan harâc istenemez.' diye cevap verdi. Bunun üzerine Şerefü'd-devle Ali bir ordu toplayıp Süleymân'la savaşmak için hareket etti. Birbirleri ile savaştilar. Haleb hâkimi (Şerefü'd-devle Ali) savaş meydanında öldürüldü. Süleymân, durumu arz etmesi için Sultan Melikşâh'a bir elçi gönderdi. Bu esnada Tâcü'd-dîn Tutuş bin Arslan, Süleymân'la savaşmak üzere hareket etti. (Süleymân'ın) emîrleri, onu aldattılar ve yalnız bıraktılar. Süleymân azap ve işkence korkusundan kendini öldürdü. Süleymân'ın elçisi Sultan'ın huzuruna ulaştığında, Melikşâh, Antakya'nın (Şerefü'd-devle'den) kurtarılmasını uygun buldu. O vilâyetin idaresinin menşurunu Sultân'ın adına yazmalarını emretti. Elçiyi muradına ermiş olarak geri gönderdi. Elçi yolda iken velinimetinin (Süleyman'ın) ölüm haberini işitti. Geri döndü ve durumu Sultan Melikşâh'a bildirdi. Pâdişâh (Sultân Melikşâh), birâderinin yaptığı bu hareketten dolayı üzüldü. Şâm Vilâyeti'nin idaresini Dâvud'a verdi ve o, işe (hükümdârlığa) nezaret etti.*⁴³³

İki müellifin kayıtlarını incelediğimizde Antakya haracı meselesi ve Süleymân'ın *Bu mülk İslam ehline intikal etti, haraç almak uygun olmaz.* şeklinde verdiği cevabın iki kaynakta da benzerlik gösterdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Lârî'ye göre; Tacüddevle Tutuş, 479 (1086-1087) yılında Halep'e hâkim olmak niyetiyle Süleymân ile mücadeleye girmiş ve galip olmuştur. Süleymân Şâh, savaşa karşı direnmişse de

⁴³¹ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 48-49.

⁴³² Süleymân Şâh'ın Antakya'ı fethi için bkz. İbnü'l-Esir, X. s.128; Gaffarî, *a.g.e.*, s. 113; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, s.5-6 ve 16. dn.; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK, Ankara 1989, s. 108 vd.

⁴³³ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 267-267.

dayanamayıp kendisini öldürmüştür. Sultan Melikşâh, Süleymân'ın vefat ettiğini öğrendiğinde üzülmüş ve idareyi Davud b. Süleymân'a vermiştir. Onun ardından Kılıç Arslan bin Süleyman bin Kutalmış saltanat tahtına oturarak yeryüzüne ihsan ve lütuflarda bulunmak ile meşgul olmuştur.

Dönem ile ilgili bilgi veren kaynakları incelediğimizde şu sonuçlara ulaşmaktayız:

Müneccimbaşı, Süleyman Şâh'ın Tutuş ile savaşını şu şekilde kaydetmektedir:

479 (1086/1087) yılı olunca Tâcüddevle Tutuş, Haleb hâkimiyeti için Süleyman'la çekişmeye başladı. Neticede bunlar savaştılar. Süleyman'ın askeri yenildi, kendisi direnip savaştı. Sonra esir olmaktan çekinip onur ve haysiyetini korumak için kendisini öldürdü. Onun savaş alanında öldürüldüğü de söylenir (Safer 479/Mayıs-Haziran 1086).¹⁸ Geçen yılın Safer ayında (478/Mayıs-Haziran 1085) Süleyman ile yaptığı savaşta Şerefüddeve öldürülmüştü. İntikam alan Allah'ın şanı ne yücedir. Süleyman'ın öldürülmesi Sultan (Melikşâh)'a ulaşınca kardeşi Tutuş'a karşı tutumunu değiştirdi ve onun bu hareketini kınadı. Hatta Sultan Melikşâh, Haleb'e geldiğinde Tutuş ondan kaçtı.⁴³⁴

Mîrhând, Süleyman'ın ölümü ile ilgili şunları kaydetmektedir:

O esnâda Selçukluların harâcgüzârı olan Antakya sâhibi, bir sebeple Mekke'ye gitti. Süleymân fırsatı ganîmet sayıp Antakya'yı ele geçirdi. Sultan Melikşâh'tan önce Haleb Vâlisi ve Antakya'nın harâc muhassılı olan Şerefü'd-devle Ali, Süleymân'a bir elçi gönderip Antakya'nın haracını isteyince Süleymân 'Bu vilâyet artık İslâm ülkesi olduğundan harâc istenemez.' diye cevap verdi. Bunun üzerine Şerefü'd-devle Ali bir ordu toplayıp Süleymân'la savaşmak için hareket etti. Birbirleri ile savaştılar. Haleb hâkimi (Şerefü'd-devle Ali) savaş meydanında öldürüldü. Süleymân, durumu arz etmesi için Sultan Melikşâh'a bir elçi gönderdi. Bu esnada Tâcü'd-dîn Tutuş bin Arslan, Süleymân'la savaşmak üzere hareket etti. 'Süleymân'ı' emîrleri, onu aldattılar ve yalnız bıraktılar. Süleymân azap ve işkence korkusundan kendini öldürdü. Süleymân'ın elçisi Sultân'ın huzuruna ulaştığında, Melikşâh, Antakya'nın (Şerefü'd-devle'den) kurtarılmasını uygun buldu. O vilâyetin idaresinin menşûrunu Sultân'ın adına yazmalarını emretti. Elçiyi muradına ermiş olarak geri gönderdi. Elçi yolda iken velîni-metinin (Süleyman'ın) ölüm haberini işitti. Geri döndü ve durumu Sultan Melikşâh'a bildirdi. Pâdişâh (Sultân Melikşâh), birâderinin yaptığı bu hareketten dolayı üzüldü. Şâm Vilâyeti'nin idaresini Dâvud'a verdi ve o, işe (hükümdârlığa) nezâret etti.⁴³⁵

Ahmed b. Mahmûd, konu ile ilgili şunları kaydeder:

Süleyman Şâh'ın elçisi, Sulan'ın menşuru (fermân) ile gelir iken, yolda Süleyman Şâh'ın öldüğünü işitti, dönüp yine Sultân'a giderek durumu

⁴³⁴ Münecimbaşı, a.g.e., II, s. 7.

⁴³⁵ Mîrhând, Ravzatu's-Safâ, s. 267.

bildirdi. Sultân, Süleyman Şâh'a olan işe çok üzüldü ve kardeşi Tutuş'a gücendi. Yine Antakya ve Haleb'i Süleyman Şâh'ın oğlu Dâvud'a bağışlayarak, o ülkeye hân etti. O sırada Danişmendiye denilen bir topluluk vardı, Zünnun Danişmend denilen bir kimse onlara serdar idi. Tokat, Amasya, Niksar, Sivas ve Kayseri ve nice şehir onun idaresinde idi. Sonra Kayser; Danişmendliler'in hükm ettikleri Tokat, Amasya ve Kayseri'yi almak, buraları İslâm ülkesi iken, Kâfir diyarı yapmak istedi. Danişmendliler de Melik Davud ve yanlarına yakın olan İslâm Beylerinden Kayser'i ülkelerinden uzaklaştırmak için yardım istediler. Melik Davud diğer İslâm Beylerini de yanına alarak, Kayser ile savaştı ve onu hezimete uğrattı. Kayser'in idaresinde olan Konya'yı elinden aldı. Hicretin 484. yılında (1087/1088) talihi mesut olup, Melik Dâvud Konya'da Kayser'in tahtına oturdu ve 20 yıl pâdişahlık yaptı, hicretin 500. yılında (1107) öldü. Sonra kardeşi Kılıç Arslan b. Süleyman b Kutalmış padişah oldu, 40 yıl saltanatta kaldı. Onun zamanında adalet ile ülke mamur ve halk memnun oldu. O sırada Musul'un Çökürmüş isminde bir emiri vardı. Hicretin 500. yılında (1107), Emir Çavlı 1000 atlı ile Musul'un üzerine yürüdü. Çökürmüş de 2000 atlı ile çıkıp, Musul'a yakın bir yerde Emir Çavlı ile karşılaştı. Emir Çavlı çok meşhur ve iktidar sahibi idi, kendisi Çökürmüş'ün merkezine hücum etti. Çökürmüş'ün askeri Çavlı'ya karşı duramayarak kaçtılar. Çökürmüş çok yaşlı ve inmeli idi, nereye gitse mahaffe⁴³⁶ ile gider, mahaffesini birçok kimse götürürdü. O sebepten firar edemediğinden, Çavlı'nın askeri gelip tuttular ve Çavlı'nın huzuruna götürdüler. Emir Çavlı, Çökürmüş'ün sağlam bir şekilde muhâtazasını emretti. Çökürmüş'ün esir olduğu haberi Musul'a geldiği zamân, halk Çökürmüş'ün oğlu Emir Zengi'yi tahta geçirdiler, beyliği ona verdiler. Musul kalesini silâh ile donatıp, her tarafım sağlamlaştırdılar. Bu tarafta Çavlı, Musul Kalesi'nin üzerine gelerek savaştı. Hergün Çökürmüş'ü bir katıra bindirirler ve hisârın karşısına getirerek, bağırırlar 'Hisârı verin, beyinizi kurtarın derlerdi. Sözüünü kimse dinlemezdi. Çökürmüş kendisi de 'Hisar verin beni kurtarın'. derdi. Sözüünü dinlemezler ve emrine uymazlardı. Çökürmüş'ü her gece bir kapıya koyarlar, kalenin feth olmasını ümid ederlerdi. Bir müddet böyle yaptılar, neticede bir gün Çökürmüş'ün ölüsünü buldular. Musul halkı bu durumu gördü, Konya Sultânı Kılıç Arslan'a Çavlı'yı gidererek Musul'u alması için, mektub gönderdiler. Kılıç Arslan da Musul'a yakın geldi, Emir Zengi onu karşılayarak hürmet ve şehri teslim etti. Kılıç Arslan Musul'da tahta oturup, şehri zabt etti. O sırada Sultan Muhammed Tapar idi. Kılıç Arslan Sultan Muhammed'in hutbesini keserek, kendi adına okuttu. Ondan sonra Çavlı'nın ardından gitti. Çavlı, Kılıç Arslan'ın kendi üzerine geldiğini işitince, Kılıç Arslan'ın beyleri ne mektuplar ve haberler göndererek iyi vaatlerde bulundu, 'Eğer bize uyarmanız çok fazla kuvvet ve kudret bulursunuz. Muhalefet ederseniz, kendinize zarar edersiniz, sonra pişmanlık yoluna gidersiniz.' diyerek, bunun gibi sözlerle onları kendi tarafına çekti. Kılıç Arslan, Çavlı'nın üzerine yürürken, Çavlı Rahbe'de idi. Habur nehri yanında iki taraf askeri birbirine girdi, kılıç vurdu. Kılıç Arslan'ın beyleri

⁴³⁶ Deve, katır gibi hayvanların sırtına konulan kapalı vasıtaya mahaffe denmektedir. Ferit Devellioğlu, a.g.e., s. 649.

hıyânet üzerine bulunduğundan, kısa zamanda savaş olmadan Kılıç Arslan'ın askeri hezimete uğrayarak firâr ettiler. Kılıç Arslan kendisi kaçıp, atı ile Habur'a girdi, Çavlı'nın askeri de ardından yetişti. Kılıç Arslan su içinde durur, ok ile yanına kimseyi yanaştırmaz vururdu. Tesadüf atının ayağı suyun bir derin yerine rast gelip, battı. Su Kılıç Arslan'ın başında aştı gitti. Hicretin 539. yılında (1144-1145) boğularak öldü. Birkaç gün sonra ölüsü bulunup, Şemsâniyye'de gömüldü. Bazı tarih yazarları dediler ki, Kılıç Arslan'ı kendi beyleri tutup, Habur Nehri'nde boğdular, hıyanet yoluna gittiler. Meyyâfârîkin'de⁴³⁷ gömdüler. Sonra Çavlı askeri ile gelip Musul'u aldı ve mâlik oldu. Bu tarafta Kılıç Arslan'ın ölümü haberi Konya'ya ulaştığı zaman, oğlu Mesûd bu şehirde tahta oturdu. Melik Mesûd Danişmendliler ile sulh yoluna gitti ve 39 yıl hükümdârlıktan sonra hicretin 558. yılında (1162- 1163) öldü.⁴³⁸

Ahmed b. Mahmûd, Kılıç Arslan'ın atının ayağının suya battığı için vefat ettiğini kaydederken, Muslihuddîn Muhammed Lârî, Çavlı'nın Kılıç Arslan'ın ümerâsını hainliğe teşvik etmesi ile boğduklarını kaydeder. Ancak cesedinin bulunmasıyla ilgili verilen bilgi eksiktir. Lârî'nin kayıtlarına göre; Sultan I. Kılıç Arslan'ın vefatının ardından Danişmendiler ile ittifak halinde olan Mesûd, 19 sene hükümdarlık yapmıştır.

Ahmed b. Mahmûd, Kılıç Arslan'ın vefatının ardından yerine geçen oğlu Mesûd'un 39 yıl hükümdarlık yaptığını zikretmektedir. Mirhând,⁴³⁹ bu süreyi doğrulamaktadır. Lârî'nin kayıtlarına göre Sultan Rükneddin Mesûd'un vefatının ardından İzzeddin II. Kılıç Arslan b. Mesûd, Konya'da saltanat tahtına oturmuştur.

Eb'ul Ferec II. Kılıç Arslan'ın vefatı ile ilgili şunları zikretmektedir:

Sultan Kılıç Arslan Konya şehrinde vefat etti. Bu adam korku ve dehşet verici idi. Akıllı idi ve Rumlardan birçok memleketler almıştı, ihtiyarladığı zaman topraklarını oğulları arasında taksim etti ve bunların arasında fakir ve yoksul bir adam gibi yaşadı. Hangi oğlunun yanına gittiyse, oğlu rahatsız oluyor, o da onu bırakarak başka bir oğlunun yanına gidiyordu. Beroğlu emiri, oğlu Gıyaseddîn Keyhüsrev'in yanına gittiği zaman onu izaz ile karşıladı, iyi muamele etti ve istirahatini temin etti. Keyhüsrev ordusunu topladı ve ihtiyar babası kendisi ile birlikte hareket etti ve Konya'ya karşı ilerleyerek burasını kardeşi Kutbeddîn'den aldılar. Daha sonra Aksaray'a karşı hareket ettiler ve Sultan Kılıç Arslan burada hasta düştü. Onun yanına oğlu Keyhüsrev'i getirdikleri zaman öldü ve Konya'da defnedildi. Gıyaseddîn Keyhüsrev, kardeşi Rüknüddin, daha sonra göstereceğimiz gibi Konya'yı Allah'ın inayetiyle zapt etmesine kadar burada hüküm sürdü. Kılıç Arslan 38 yıl hükümran olmuştu. Bu hükümdar Mesûd'un, o da Kılıç

⁴³⁷ Orta çağ'ın önemli merkezlerinden biri olan Meyyâfârîkin Diyarbakır Silvan ilçe merkezinin eski adıdır. Ahmet Savran, "Meyyâfârîkin", *DİA*, C. 29, Ankara 2004, s. 511-512.

⁴³⁸ Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, II., s. 146-147.

⁴³⁹ Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 269.

*Arslan'ın, o da Süleyman'ın, o da Kutalmış'ın, o da Yabgu'nun, o da Selçuk'un, o da Dukak'ın oğlu idi. Kılıç Arslan, hükümdarlık eden 12 oğul bıraktı.*⁴⁴⁰

Muslihuddîn Muhammed Lârî, II. Kılıç Arslan'ın çok sayıda oğlu olduğunu kaydederken, Ebü'l-Ferec 12 oğlu olduğunu zikreder. Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin zikrettiği Kılıç Arslan'ın oğullarının onu güçsüz gördüğü bilgisi Ebü'l-Ferec tarafından kaydedilmemektedir. Lârî'ye göre; Gıyaseddîn Keyhüsrev Konya'da tahta çıkmıştır. Gıyaseddîn Keyhüsrev, Rükneddîn Süleymân'ın vefat etmesi üzerine ikinci kez Türkiye Selçuklu Devleti tahtına çıkmış ve 607 (1211) yılında vefat etmiştir.⁴⁴¹

Mirhând, Gıyâseddîn Keyhüsrev ve Rükne'd-dîn Süleymân ile ilgili şunları zikreder:

Kılıç Arslan vefât edince veliahdi olan küçük oğlu Gıyâseddîn Keyhüsrev pâdişah oldu. Ancak onun büyük kardeşi Rükne'd-dîn Süleymân bunu kabul etmedi. Kardeşlerinin her biri, onunla aynı fikirde olduğunu söyledi. Babasının ona vermiş olduğu melikliğin, (onun hakkı olduğuna) karar verildi. Her kim muhalefet etti ise onun yok edici gücü karşısında kemer bağlayıp itaat etti. (Rük-nü'd-dîn Süleymân) kalabalık bir ordu ile padişahın veliahtı olan Keyhüsrev'in üzerine yürüyüp onu Konya'da kuşattılar. Şehir ahâlisi Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in taraftarı idiler. Muhasara süresi uzadı. Sonunda, şehri teslim etmek üzere barış yaptılar. Anlaşma için Gıyâse'd-dîn Keyhüsrev'in kendisine bağlı kimselerle birlikte emân teminatında olması ve Rûm (Anadolu) vilâyetlerinden birinde yaşamasını şart koştular. Vaziyet bir müddet bu şekilde devam etti. Sonra Gıyâse'd-dîn Keyhüsrev, Rüknü'd-dîn Süleymân'dan mütevehhim olup İslâmbol (İstanbul)'a kaçtı. [Bunun üzerine] Süleymân'ın durumu Rûm (Anadolu)'da güçlendi. Dârü'l-hilâfe'den 'bi's-Sultâni'l-kâhir' lakabı verildi. O (Rüknü'ddîn Süleymân), Erzenu'r-Rûm (Erzurum)'u ele geçirdi ve o bölgenin idaresini birâderzâdesine verdi. Oradan Gürcistân tarafına yürüdü. Ancak o seferde gerekli tedbirleri almayı ihmal etti ve mağlup olarak Rûm (Anadolu)'a geri döndü. Bir kez daha o bölgeye yürümek istedi. Ancak fırsat bulamadı. Altı yüz iki senesinde (1205-1206) göç davulu çaldı. Memleketin ileri gelenleri, çocuk yaşta olan oğlu Kılıç Arslan'ı tahta oturtular. Pâdişâhın (Kılıç Arslan'ın) yaşının küçük olması sebebiyle emirler arasında ihtilaf baş gösterdi. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'i çağırmak için birini gönderdiler. O Frenk diyarında geldi. 'İzze'd-dîn Kılıç Arslan'ın ona mukavemet gücü yoktu. Memleket onu kabul etmemiş [olduğundan] bir kenara çekildi ve ölene kadar Rum (Anadolu) kalelerinden birine hapsedildi. Gıyâse'd-dîn Keyhüsrev devleti döneminde savaşlar yaptı ve kaleler fethetti. Altı sene sonra dîn-i mübînin

⁴⁴⁰ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, C.II, s. 463.

⁴⁴¹ Krş. İbnü'l-Esir, XII, s. 169-170; İbn Bîbî, *El-Evamirü 'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri 'l-Ala'ıye (Selçuk Name)*, I, s.13-14; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, s. 27; Anonim, *Târîh-i Âl-i Selçuk der Anatoli: Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, s.26-27; Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 270; Kazvinî, *a.g.e.*, s. 380; Ali Sevim, "Keyhüsrev I", *DİA*, C.25, Ankara 2022, s.346-348.

*düşmanlarıyla yaptığı savaş esnasında şehitlik şerefine erişti.*⁴⁴²

Muslihuddîn Muhammed Lârî ve Mirhând'ın Gıyâseddîn Keyhüsrev ve Rükne'd-dîn Süleymân ile ilgili kayıtları örtüşmektedir. Ancak Mirhând Rükne'd-dîn Süleymân'ın 1205/1206 senesinde vefat ettiğini kaydederken, Muslihuddîn Muhammed Lârî 24 yıl saltanat sürdüğünü ve 1203/1204 yılında hayatını kaybettiğini zikreder. Bununla birlikte Muslihuddîn Muhammed Lârî, Rükne'd-dîn Süleymân'ın itibarı, halka himayesi ve güzel ahlakı gibi soyut ve karakteristik özelliklerinden söz ederken, Mirhând bu özelliklerinden bahsetmemiştir.

Muslihuddîn Muhammed Lârî, Gıyâseddîn Keyhüsrev'in Frenkler ile savaşırken vefat ettiğini zikreder. Ancak onun İznik Rum İmparatoru Theodoros I. Laskaris (1204-1222) ile savaştığı sırada şehit edildiği bilinmektedir.⁴⁴³

İbn Bîbî, Gıyâseddîn Keyhüsrev'in Frank askeri tarafından öldürüldüğünü ve Laskaris'in, o Frank'ın derisini yüzdüğünü kaydetmektedir.⁴⁴⁴

Ahmed bin Mahmûd, Gıyâseddîn Keyhüsrev'in 609 (1212-1213) yılında vefat ettiğini zikretmektedir.⁴⁴⁵

Müneccimbaşı, Gıyâseddîn Keyhüsrev'in 608 (1211) yılında vefat ettiğini kaydetmektedir.⁴⁴⁶

Kazvinî, Gıyâseddîn Keyhüsrev'in 609 (1212) tarihinde vefat ettiğini kaydetmektedir.⁴⁴⁷ Aksarayî, Gıyâseddîn Keyhüsrev'in 608 (1211) yılında Lâdik yakınlarında kafirler tarafından şehit edildiğini zikretmektedir.⁴⁴⁸

Anonim, *Selçuk-Nâme* Sultan İzze'd-dîn Keykâvus ile ilgili şunları zikreder:

Sultan İzzeddin Konya'da, 6 sefer 608 de tahta oturdu. Bütün Emirler kendisine muti oldular. Melik İbrahim Antalya'ya geldi. Melik Alâeddin Sivas'ta bulunuyordu. Sultan Kıvamüddin Emirdad'ı gönderdi. Alâeddin'i yakaladı, Hayuk kalesine hapsedti. Kendisi seferberlik yaparak Antalya üzerine yürüdü. Emirler ve askeri zabıtlar, Melik İbrahim'e karşı ok atmak istemediler. Bunun için kaleye merdivenler kurarak şehri aldılar. Melik 'şehzade' İbrahim Kıbrıs adasına kaçtı. Sultan, kendisine bir tehdit mektubu yolladı. O gemilere asker yükliyerek Sultan İzzeddine yürümeğe istedi.

⁴⁴² Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 270-271.

⁴⁴³ Bkz. Kesik, *a.g.t.*, s.15-16; Aksarayî, *a.g.e.*, s.25. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.287 vdd.; Kazvinî, *a.g.e.*, s.381; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, s.39-41.

⁴⁴⁴ İbn Bîbî, *El-Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuk Name)*, I, s. 139.

⁴⁴⁵ Ahmed bin Mahmûd, *a.g.e.*, II, s. 150.

⁴⁴⁶ Müneccimbaşı, *a.g.e.*, II, s. 39-41.

⁴⁴⁷ Kazvinî, *a.g.e.*, s.381.

⁴⁴⁸ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 25.

Gemilerle gelen frenkleri katl ettiler. Pek çok ganimet ele geçirdiler. Melik İbrahim dahi frenk askerleriyle beraberdi. 30 kölesiyle birlikte bir dağa sığındı ise de nihayet kendisini yakaladılar. Sultan ona çok iltifat gösterdi. Ve üç vilâyet verdi. Bundan sonra ordu hazırlayarak Kayseriye'ye geldi. Rum Padişahı Kirluka'nın oğlu Kir Aleksî, babasının kanının intikamını almak için büyük bir ordu ile Sinop tarafından Müslümanlara karşı yürüdüğü haberi geldi. Bunun üzerine sultan, ordusunu Sinop tarafına yöneltti; kâfirlerin ordusuyla karşılaştı. İlk gelişinde davul çaldı. Sabaha kadar muharebe sürdü. Şafakla İslâm askeri yetişti. Ve hep birlikte atları alabildiğine sürdüler. Behram Taranlısu, bin askerle sahile giderek gemilere ateş verdi. Düşmandan o kadar adam öldürdü ki hiçbir zamanda bu kadar insan öldürülmemişti. Kâfirler perişan, Kir Aleksî ile 30 Frenk emirini birlikte esir ettiler. Bunların diri diri derisini yüzdüler. İçine saman doldurarak bütün Rum vilâyetlerinde sezdirdiler. Bu fetih, Şevval bayramı (Ramazan Bayramı) 612/1216'de oldu. Sultan Halep'e haraç almak 'istemek' için elçi gönderdi. Halepliler elçiye hakaret ettiler. Sultan Halep'i muhasara etmek istedi. Halep kapısında düşman askeriyle karşılaştı. Ve ordusunu bozguna uğratarak Halep'i muhasara etti. Bunun üzerine Şam Emirleri ve Badiye arabalarından kurulmuş bir ordu bir gece baskın yaptılar. Sultanın askerleri savaşmak için sultanı yalnız bırakıp kaçtılar. Sabah olduğu vakitte sultan, kendi askerinden bir kimseyi orada göremedi. Yanında süvari olarak bulunan köleleriyle yalnız kaldığını anladı. Bunun üzerine düşman ordusunu yarararak dağ tarafına kaçtı. Oradan beş gün içinde Abilistan'a geldi. Emirler onun yanında toplandığı bir zamanda hepsini bir ev tıkararak ateşte yaktı. O evin bulunduğu yere bir mescit yaptılar ki hâlâ o mescidin adına Mescid-i Suhîeçân yanmışların Mescidi derler. Bundan sonra sultan asker topladı, Halep'e muhasaraya gitti. Padişahın bu siyaseti her tarafta duyuldu. Şamlıların yüreğini bir korku kapladı. Bununla hiç karşı durmadan şehri teslim ettiler. Böylece Sultanda o vilâveti ele geçirdikten sonra arzusuna nail olmuş bir halde Konya'ya geldi. 615=1218'de Konya'da hastalandı. Emirleri çağırarak onlara: Melik İbrahim her ne kadar büyük ise de fakat Alâeddîn Keykubat, şevket, kudret sahibidir. Aynı sene Recebinin 27. Pazartesi günü dünyadan göçtü.⁴⁴⁹

Anonim, İzze'd-dîn Keykâvus hakkında siyasî ve geniş bilgiler vermektedir. İzze'd-dîn Keykâvus'un vefatı için de belirli bir tarih verirken Muslihuddîn Muhammed Lârî onun devrinin siyasî politikalarını kaydetmemiş, yalnızca birkaç cümle bahsedip hastalanıp vefat ettiğini kaydetmiştir. Bu anlamda İzze'd-dîn Keykâvus devrine ait geniş bilgi *Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr*'da eksiktir. Eserinde Türkiye Selçuklu sultanlarının en ihtişamlılarından olan Alâeddin Keykubâd dönemine yer veren Muslihuddîn Muhammed Lârî, bu dönemi geniş bir şekilde ele almamakla birlikte Celâle'd-dîn

⁴⁴⁹ Anonim, *Târîh-i Âl-i Selçuk der Anatoli: Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, s. 28-29.

Muhammed Hârezmşâh arasında meydana gelen Yassıçimen Savaşı'ndan⁴⁵⁰ söz etmiş ve muhtasar bilgiler sunmuştur.

Cenâbî Mustafa Efendi konu ile ilgili şu bilgilere yer vermektedir:

Gıyaseddîn Keyhüsrev'in yerine iki küçük oğlu Rükneddin Kılıç Arslan b. Keyhüsrev b. Keykubad (IV. Kılıç Arslan) ile İzzeddin Keykavus [II. İzzeddin Keykavus] geçti. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in ölümüyle gerçekte Anadolu Selçuklu Devleti sona erdi. Çünkü ondan sonraki hükümdarlar sadece ismen sultan idiler. 657 (1258/1259) yılında Rükneddin ve İzzeddin, Hülagu'nun hizmetine giderek bir müddet onun yanında kaldılar. Sonra bu iki kardeş ülkelerine geri döndüler. Moğol hükümdarı onlarla birlikte ülkenin yönetimi için Muineddin Süleyman el-Pervane'yi gönderdi. İki kardeş aralarında anlaşmazlık çıkın caya kadar, Anadolu Selçuklu Devleti'nde müşterek hüküm sürdüler. Rükneddin Kılıç Arslan kardeşi İzzeddin Keykavus'u mağlup edince, İzzeddin kaçmak zorunda kaldı. [Onun kardeşi] Rükneddin Kılıç Arslan ise tek başına Anadolu Sultanı oldu. Mezkûr Keykavus ise İstanbul'a gitti. Bizans İmparatoru (VIII. Mikhail Palaiologos 1259-1282) İzzeddin Keykavus'a ve yanındaki emirlere iyi davrandı. Onlar orada bir müddet kaldılar. Sonra Keykavus ile beraberindeki devlet adamları ve diğerleri Bizans İmparatoru'nu öldürüp İstanbul'a hâkim olmak istediler. Ancak bu haber hükümdara ulaşınca onları yakalatarak tutuklattı. İzzeddin Keykavus'u da bir kalede hapsedti. İstanbul'u ele geçirmek niyetinde olan emirlerin ve adamlarının gözlerine mil çekilerek kör edildi. Bu olay 662 (1263/1264) yılında oldu. 666 (1267/1268) yılında Muineddin Pervane, devlet adamları ile anlaşdı ve Rükneddin Kılıç Arslan b. Keyhüsrev b. Keykubad'ı tutuklattılar. Sonra da Moğol hükümdarının [Abaka Han] emriyle onu boğdular. Onun yeri ne de henüz 4 yaşında olan oğlu Gıyaseddîn Keyhüsrev b. Rükneddin Kılıç Arslan'ı [III. Gıyaseddîn Keyhüsrev] oturtular. Muineddin Süleyman Pervane, Gıyaseddîn'in annesi ile evlendi ve böylece Anadolu Selçuklu Devleti'nde yönetime tek başına hâkim oldu. Gıyaseddîn Keyhüsrev ise sadece ismen hükümdardı.⁴⁵¹

Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin eserinde Rükne'd-dîn Süleymân'ın kardeşi Keykubâd ile arasındaki anlaşmazlığı ve onu zehirleyerek öldürdüğü bilgileri eksiktir. Keykâvus'un Kırım'a kaçtığını kaydeden Lârî, Rükne'd-dîn Süleymân'ın on sekiz yıl gurbet çektiğini ekler. Ancak Cenâbî Mustafa Efendi bu bilgilere yer vermemiş, Muslihuddîn Muhammed Lârî'ye kıyasla daha mufassal bilgiler sunmuştur. Rükne'd-dîn Süleymân'ın on sekiz yıl gurbet çektiği bilgisi Mirhând⁴⁵² tarafından da

⁴⁵⁰ Bkz. Altay Tayfun Özcan, "Alaeddin Keykubad-Celaeddin Harezmsah İlişkileri ve Yassıçimen Muharebesi", *Türk'ün Türk'le Savaşı*, yay. haz. M. Özkan-M. Karakulak, Kronik Yayınları, İstanbul 2023, s. 188-201.

⁴⁵¹ Cenâbî, *a.g.e.*, s. 23.

⁴⁵² Mirhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 272.

doğrulanmaktadır. Muslihuddîn Muhammed Lârîbu bahiste Hücetü'l-İslâm İmam Gazzâlî tarafından kaleme alınan *Kimyâ-yı Sa'âdet* adlı eserden söz etmektedir. Burada verilen bilgiden, Sultan I. Alâeddîn Keykubad'ın tarih ve tasavvuf kitaplarına ilgili olduğu ve *Kimyâ-yı Sa'âdet*'i okuduğu söylemek yanlış olmayacaktır.

Keykubad bin Feramurz dönemine kadar geçen süreci kısaca zikreden Muslihuddîn Muhammed Lârî, bu bahiste devrin önemli âlimleri ve kaleme alınan önemli eserlerini de kaydetmektedir.

Muslihuddîn Muhammed Lârî, sözlerine son verirken, Selçukluların hükümet müddetinin bittiğini ve saltanatın Selçuklu neslinden gelecek olanlar için sona erdiğini zikretmektedir. Moğolların Anadolu'yu tasarruflarına almak için faaliyetlere giriştiğini ekleyen Lârî, Osman Gâzi'yi Anadolu memleketlerinin uğuru olacak şekilde zikretmektedir. Lârî, Osman Gâzi'nin nurlu devletinin göz alıcılığından Anadolu'yu sevinç sardığını zikrederek *Mir'atü'l-Edvâr* ve *Mirkâtü'l-Ahbâr* adlı eserinin Selçuklular bahsine son vermektedir.

SONUÇ

Selçuklu tarihi temel kaynaklarına dayanarak hazırlamaya gayret ettiğimiz “Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin Mir'atü'l-Edvâr ve Mirkâtü'l-Ahbâr Adlı Eseri ve Selçuklu Tarihi Açısından Değerlendirilmesi” isimli tez çalışmamızın temel noktasında Selçuklu sultanları ile ilgili dönemde meydana gelen olayları anlamaya ve anlatmaya çalıştık. Bilindiği üzere Türkler, tarihin farklı devirlerinde, çeşitli bölgelerde büyük devletler kurup geniş topraklarda hâkimiyet sürmüşlerdir. Bu devletlerden biri de Oğuzların Kınık Boyu'na mensup olan Büyük Selçuklu Devleti'dir. Selçukluların bilinen ilk atası Dukak'tır. Onun, Oğuz Yabgu Devletinde önemli görevlerde bulunduğu ve Yabgu'nun gözünde kıymetli bir mevkide olduğu görülmektedir. Selçuklulara adını veren Selçuk Bey, Oğuz Yabgu Devleti'nde askerî, siyasî ve idarî anlamda önemli bir mevkîe sahip olan Dukak'ın oğludur ve 287 (900) yılında dünyaya geldiği düşünülmektedir. Oğuzlar'ın Kınık boyundan olan Selçuk Bey'i, 17-18 yaşlarında babasının vefat etmesi üzerine ona karşı ayrı bir muhabbeti olan Yabgu yanına alıp yetiştirmiştir. Selçuk Bey, Oğuz Yabgu Devleti'nde önemli görevler yürütmüş ve subaşılığa kadar yükselmiştir. Ancak Selçuk Bey, sebebi hakkında çeşitli rivayetler olan bir olaydan dolayı Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrılıp maiyeti ile birlikte Cend'e gitmiştir. Selçuk b. Dukak, Cend bölgesinde iken İslamiyet'i kabul etmiştir. Bu yörelerde Samanoğulları (819-1005), Karahanlılar (840-1212) ve Gazneliler (963-1186) gibi büyük devletler ile mücadele içinde bulunmuştur. Selçuklular, bölgede hüküm süren adı geçen devletlerle sürekli mücadele etmenin zorluğundan kendilerine yeni yurt aramaya başlamışlardır. Cend, Buhara, Harezmi ve Horâsân'da yurt sahibi olmak için mücadele eden Selçuklular, Gazneliler'e karşı Nesâ, Serahs ve Dandanakan savaşlarında başarı sağlamış ve Tuğrul Bey önderliğinde Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmuşlardır. Selçuk b. Dukak'ın muhtemelen 107 yaşında Cend'de vefat etmesinin ardından geriye Mîkâil, Arslan, Mûsâ, adında oğulları kalmış, Mîkâil'in vefat etmesi üzerine oğulları Çağrı ve Tuğrul Beyler ailenin reisleri olmuştur. Büyük Selçuklu devleti tahtına geçen Tuğrul Bey, devleti batı yönünde genişletmeye çalışmıştır. Ardından tahta geçen Sultan Alp Arslan da Kafkasya, Suriye, Anadolu yörelerine akınlar düzenlemiş ve 1071 yılında Mazlargirt'te Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'i mağlup ederek Anadolu'nun kapılarını Türkler'e açmıştır. Sultan Alp Arslan'ın vefatının ardından yerine geçen oğlu Melikşâh devletin sınırlarını genişletmeye çalışmış, Batınîler başta olmak üzere iç sorunlarla da mücadele etmiştir.

Sultan Melikşâh'ın ölümü ve akabinde meydana gelen olaylar nedeniyle Büyük Selçuklu Devleti'nde iç sorunlar bir müddet daha devam etmiştir. Bu süreçte Melikşâh'ın oğulları arasında meydana gelen taht kavgaları devleti duraksamaya sokmuştur. Berkyaruk'un Selçuklu tahtına çıkması ile birlikte devlet toparlanmaya çalışmışsa da kardeşi Muhammed Tapar ile yaşamış olduğu mücadeleler devam etmiştir. Berkyaruk'un ölümünün ardından kardeşi Muhammed Tapar tahta çıkmış ve 1118 yılında vefat etmeden önce oğlu Mahmûd'u veliyet tayin etmiştir. Babasının ardından tahta geçen Mahmûd'un hâkimiyetini tanımayan Sencer, Mahmûd'u bertaraf ederek tahtı ele geçirmiştir. Sultan Sencer'in Muharrem 548 (Nisan 1153) tarihinde Büyük Selçuklu'ya isyan eden Orhun kitâbelerinde adı geçen Türk kavimlerinden göçebe Oğuzlar ile savaşıp kendi soydaşlarına esir edilmiş, üç yıl süren esareti sırasında kötü muamele görmüştür. Sultan Sencer'in esaretinden kurtulmasının ardından yakalandığı hastalık sonucu vefatı ile Büyük Selçuklu Devleti fiilen sona ermiştir. Sultan Sencer, kişilik özelliklerinin yanı sıra devlet yönetim biçimi ve elde ettiği siyasî, askerî ve kültürel politikaları ile Selçuklu tarihinde oldukça önemli bir hükümdar olarak karşımıza çıkmaktadır. Büyük Selçuklu hükümdarlarının Türk Devlet hakimiyet anlayışı doğrultusunda Kutalmışoğulları müstakil bir ülkede yürüttükleri mücadeleyi, bağımsız bir devlet kurmakla sonuçlandırmıştır. Kendilerine yurt edinmek amacıyla Anadolu'ya göçen Türkmenler, Selçuklu hanedanı etrafında toplanarak hızla teşkilatlanmışlardır. 1071 yılında meydana gelen Malazgirt Zaferinin ardından Anadolu'nun Türkleşmesine büyük katkı sağlayan Kutalmışoğlu Süleymân Şâh tarafından 1075 yılında İznik merkez olmak üzere kurulan Türkiye Selçuklu Devleti, Anadolu tarihi açısından büyük önem arz etmektedir. 1075-1308 yılları arasında hüküm süren Türkiye Selçuklu Devleti, Bizans İmparatorluğu, Haçlılar ve Moğollarla yaşadıkları mücadeleler ile ön plana çıkmaktadır. İkinci Haçlı orduların ağır zarara uğratılması, Ermenilerin önünün kesilmesi, Danişmendlilerin tabiyet altına alınması ile gelen yükseliş, 1176'da meydana gelen Miryokefalon galibiyeti ile zirveye ulaşmıştır.

Türkiye Selçuklu Devleti için önemli bir tehdit olarak karşımıza çıkan Moğol istilası birçok olumsuz sonucu beraberinde getirmiş, istilanın karşıkönülmez tahripkarlığı nedeni ve II. Keyhüsrev'in Köseadağ mağlubiyeti ile zaman içerisinde XIV. yüzyıl başında, Türkiye Selçuklu Devleti'nin tarihi rolü sona ermiştir. Dadanakan zaferinin ardından İran'ın birçok bölgesinde hakimiyetlerini güçlendiren Selçuklular hanedanına mensup olan bir kol Kirman bölgesinde hakimiyet kurmuştur. Kirman Selçukluları

olarak tarih sahnesine çıkan Selçuklular (1048-1187) yılları arasında yaklaşık yarım asır hüküm sürmüş, Büyük Selçuklu Devleti'nden ayrı olmak suretiyle sonraları Suriye ve Irak'ta da devlet teşekkül etmişlerdir. Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin eserinin Selçuklular ile ilgili kısmı "*Beşinci Taiife Selçuklular*" başlığı altında Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş, yükseliş ve yıkılış süreçleri ile başlamış, Kirman Selçukluları ve Türkiye Selçukluları hakkında bilgiler verilerek son bulmuştur. Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin sunduğu bilgileri sadece siyasî bilgi ile sınırlandırmayıp, dönemin önemli âlimleri ve onların eserleri hakkında bilgiler kaydetmesi de oldukça kıymetlidir. Muslihuddîn Muhammed Lârî, eserini kaleme alırken sade bir dil kullanmış, çoğu olayı ayrıntıya girmeden muhtasar olacak şekilde kaydetmiştir. Müellifin bazı tarihî olayları özet olacak şekilde kaydetmesi okuyucuya kolaylık sağlarken bazen de anlaşılabilirliğini zorlaştırdığını söylemek mümkündür. Muslihuddîn Muhammed Lârî, eserinde kronolojik sıralamaya dikkat etmemiş, tarihî olayları zikrederken geçmiş bir tarihte yaşanan olaya dönüş yapmış ve bu durum anlaşılabilirliği zorlaştırmış ve bu nedenle olaylar arasındaki ilişkileri dikkatlice takip etmeyi gerekli kılmıştır. Bu gibi karışıklıkların giderilmesi amacıyla konularla ilgili yazılmış olan kaynaklara başvurulmuş ve yaşanabilecek karışıklıklar giderilmeye gayret edilmiştir. Tez çalışmamız boyunca titizlikle incelenmiş olan kaynakların ayrıntılarına ulaşmaya ve onları anlamlandırmaya çalıştık. Bu çerçevede tercüme esas aldığımız metinde Selçuklular devrine ait yeni bir kaynak veya orijinal bir bilgiye rastlanmamıştır. Ancak söz konusu Selçuklu tarihi olan eserlerin çoğunda Selçuklular'a karşı kullanılan hürmet ifade eden cümleler görmek mümkündür.

Tercüme esas aldığımız metin ve yaptığımız araştırmalardan elde ettiğimiz sonuçtan anlaşıldığı üzere Selçuklu hükümdarları siyasî ve diplomatik işerinde sadakate ve liyakate önem vermiş, dinlerine bağlılıkları ile ön plana çıkmıştır. Metin içerisinde yer verilmiş olan hikâyelerden de görüleceği üzere Selçuklular, halkına karşı adil ve hoşgörülü bir tutum ve güçlü bir duruş sergilemiştir. Netice olarak, Muslihuddîn Muhammed Lârî'nin kayıtlarına göre Selçuklu sultanlarının hoşgörülerinin temelini oluşturan şeyin ilme ve âlimlere verdikleri değer olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Tez çalışmamız sonucunda ortaya çıkan bulgulara göre: Selçuklu sultanları ileri görüşlü, idarecilik kabiliyetleri gelişmiş devrin sınırlarını aşacak meziyette cesaret ve yeniliğe açıktır.

Selçuklu sultanlarının hâkimiyet kurdukları devletin sınırlarını genişletme arzuları açıkça anlaşılırken, bu süreçte yaşadıkları olumsuzluklara rağmen mücadelelerine devam ettikleri görülmektedir. Selçuklu sultanları devletlerine ve milletlerine karşı büyük bağlılık ile hükümdarlıklarını sürdürme gayreti içerisinde olmuşlardır. Selçuklu sultanlarının her birinin tezimize esas eserde ve diğer kaynaklarda geçen kişilik özellikleri, davranışları, hayata bakış açıları ve yürütmüş oldukları siyasî politikalar Selçuklu Devleti'ni tevarüs kılan en önemli özelliklerindedir. Sonuç olarak, Selçuklu sultanlarının hâkimiyet süreci sonunda dünyadan göçerken arkasında bir devletten fazlasını bıraktığına ve bizim onlara dayanarak tasvir etmeye çalıştığımız vakar duruşlarından daha anlamlı olduklarına inanarak çalışmamızı tamamlamaktayız.

KAYNAKLAR

- ABDÜLAZİM MAHMÛD ED-DÎB, “İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî”, *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 141-144.
- ABÛ'L-FARAC Gregory (Bar Hebraeus), Abû'l-Farac Tarihi, Cilt I, Ernest A. Wallîs Budge (Süryancadan İngilizceye Çev.), Ömer Rıza Doğrul (Türkçeye Çev.), TTK Yayınları, Ankara 1999.
- ABÛ'L-FARAC, Gregory (Bar Hebraeus), Abû'l-Farac Tarihi, Cilt II, Ernest A. Wallîs Budge (Süryancadan İngilizceye Çev.), Ömer Rıza Doğrul (Türkçeye Çev.), TTK Yayınları, Ankara 1987.
- AGACANOV S.G., *Oğuzlar*, Çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, 2002.
- AHMED B. MAHMÛD, *Selçukname* I-II. Haz. Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1977.
- AKAY Ali, “Muslihuddîn el-Lârî'nin Burhânu't-Temânu İle İlgili Bir Risalesi”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 1, Diyarbakır 2005, s. 147-171.
- AKÇAY Filiz, “II. Kılıç Arslan (1113-1192) Hısn-I Artuklu (1167-1185) Muhammed B. Akrabalık İlişkisi”, *3. Uluslararası Hasankeyf Bilimsel Araştırmalar ve İnovasyon Kongresi*, C. II, Ed. Necati Demir-M. Iyapparaja, Batman 2022, s. 1016-1023.
- AKÇAY Filiz, “Süleymanşâh'ın Doğu'ya Yönelmesi ve Ölümü”, *Türkiye Selçuklu Sultanları Külliyesi*, Ed. Erkan Göksu, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2023, s. 231-252.
- AKÇAY Filiz, *Türkiye Selçukluları Devleti'nin Değişken Sınırları*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ordu 2020.
- AKGÜR A. Necati, “Celâlî Takvim, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul 1993, s. 257-258.

- AKSARAYÎ Kerîmüddin Mahmûd, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- AKTEPE, Münir “Hoca Sadeddin Efendi'nin Tâcü't-tevârih'i ve Bunun Zeyli Hakkında”, *TM*, XIII (1958), 101-116.
- ALBAYRAK, Nurettin “Cem”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul 1993, s. 279-280.
- ALBERT OF AACHEN, *Historia Ierosolimitana History of the Journeyto Jarusalem*, ed. and trans. Susan B. Edgington, Clarendon Press, Oxford 2007.
- ALBERTUS AQUENSİS, *Historia Ierosolimitana, Collection Des Memories Relatifs A L'Histoire de France*, Tome I, Fransızca Terc. M. Guizot, Rue Saint Andre Des Arts, No:68, Paris 1824.
- ALİ B. BÂLÎ, *El-Ikdu'l-Manzûm Fî Zikri Efâzılı'r-Rûm Ali B. Bâlî'nin Şakâ'ik Zeyli*, Haz. Suat Donuk, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2018.
- ALİCAN Mustafa “Fulcherius Carnotensis: Kutsal Toprakları Kurtarmak-Kudüs Seferi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2009, C. XXIV, S. 2, s. 227-229.
- ALPTEKİN Coşkun, “Aksungur”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1989, 296.
- ALPTEKİN Coşkun, “Artuklular”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1991, 415-418.
- ALPTEKİN Coşkun, “Atabeg”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, s.38-40.
- ALPTEKİN Coşkun, “Büyük Selçuklular” *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. VII, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, 95-229.
- ALPTEKİN Coşkun, “İrak Selçukluları”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.VII, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, 293-337.
- ALPTEKİN Coşkun, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, School of Oriental and African Studies University of London, 1972.

- ALTAN Ebru, “Birinci Haçlı Seferi’nin Bir Görgü Tanığı: Fulcherius Carnotensis”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 37, 2002, 45-49.
- ALTAN Ebru, “Haçlı Ordularının Anadolu’da Geçtiği Yollar”, *Belleten*, C.65, S.243, 2001, s.572-573;
- ALTAN Ebru, “Haçlı Seferleri ve Anadolu (1097-1190): Türkiye Selçukluları Tarihinde Haçlı Seferlerinin Yeri ve Önemi” *SÜ Selçuklu Araştırmaları Dergisi Prof. Dr. Ramazan Şeşen Özel Sayısı*, S.12, 2020, s.40.
- ALTAN Ebru, “Latin Doğulu Tarih Yazarı Willermus Tyrensis’in (1130-1185) Hıstoriası ve Zeyilleri”, *Şarkiyat Mecmuası*, S. 2, 85-94.
- ANNA KOMNENA, *Alexiad, Anadolu’da ve Balkan Yarımadası’nda İmparator Alexios Komnenos Döneminin Tarihi Malazgirt’in Sonrası*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp, İstanbul 1996.
- ANONİM, *Haçlı Tarihi*, Çev. Ergin Ayan, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.
- ANONİM, *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuk-Nâme)*, Tercüme ve Notlar: Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara 2014.
- ANONİM, *Tarih-i Âli Selçuk (Anonim Selçuk-Nâme)*, Tercüme ve notlar Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara 2014.
- ANONİM, *Târîh-i Âl-i Selçuk der Anatoli: Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, Terc. Feridun Nafiz Uzluk, Ankara 1952.
- ANONYMÎ, *Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitorum*, Neşr. H. Hagenmeyer, Heidelberg, 1890.
- ÂRİF NEVŞÂHÎ, “Mir’âtü’l-edvâr ve Mirkâtü’l-ahbâr”, *Ma’ârif*, XIII/3, Tahran 1375/1997, s. 91.
- ARUÇI Muhammed, “Sâbûnî, İsmâil b. Abdurrahman”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul 2008, 359-360.
- AYAN Ergin “Selçuklu’nun İslamı Kabulü”, *Tarih ve Düşünce*, S. 61, 2005, 36-50.

- AYAN Ergin, “Büyük Selçuklu Devleti’nin Temelleri Atılırken Siyasi Meşruiyet Süreci”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.5, 2012, 17-37.
- AYAN Ergin, “Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, C.10, S.1, 2008, 151-165.
- AYAN Ergin, “Kösedağ Savaşı'na Kadar Baycu Noyan”, *1243 Köseadağ Savaşı*, ed. Abdullah Kaya, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas 2018, 109-126.
- AYAN Ergin, “Selçukluların Şâhmelik İle Macerası ve Hârezm’i Fethi”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, İstanbul 2014, 13-38.
- AYAN Ergin, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Oğuz İsyanı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.
- AYAN Ergin, *Ortaçağ Türk Devletlerinde Hanedan Evlilikleri*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.
- AYAN Ergin, *Sultan Tuğrul Bey Selçuklu İmparatorluğunun Kurucu İradesi*, Kronik Kitap İstanbul 2021.
- AZÎMÎ, *Azîmî Tarihi Selçuklular ile ilgili bölümler (H430-538=1038/39-1143/44)*, Terc. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- BABİNGER Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (terc. Coşkun Üçok), Ankara 1982, s.105; Sadık Tezin, *Osmanlı Devleti’nde Çok Yönlü Bir Ulema Ailesi: Hocazâdeler*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2022.
- BARTHOLD Vasilij Vladimiroviç, “Atsız”, *İslam Ansiklopedisi*, C. II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979.
- BARTHOLD Vasilij Vladimiroviç, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara 1990.
- BARTHOLD Vasilij Vladimiroviç, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, Haz. Hüseyin Dağ, Çağlar Yayınları, Ankara 2004.

- BAŞKUMANDAN SİMBAT, *Başkumandan Simbat Vekayinâmesi (951-1334)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, Yayınlanmamış TTK Nüshası, Ankara 1946.
- BAŞTAV Şerif, “Malazgirt Savaşı ve Romen Diyojen”, *Belgelerle Türk Tarihi. Dergisi*, S. 43, 2000.
- BAZIN Marcel, “Kirman” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.26, Ankara 2002, s.62-63.
- BEYHÂKÎ Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Târîh-i Beyhakî*, Nşr. Said Nefisi, 1945.
- BEZER Gülay Öğün, “Müslim b. Kureş”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.32, İstanbul 2006, 94-96.
- BEZER Gülay Öğün, “Terken Hatun”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.40, İstanbul 2011, 510.
- BİRBİÇER Ali, *Osmanlı Tarihlerinde Selçuklularla İlgili Bilgiler*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2014.
- BUNDÂRÎ, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Çev. Kıvameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul 1943.
- BUNDÂRÎ, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra*, Nşr. M.T. Houtsma, Leiden 1889.
- CAN Ayhan, *Fulcherius Carnotensis'in Haçlı Vekayinamesinin Türkiye ile İlgili Olayları da İçine Alan Birinci Kitabının Tercümesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1998.
- CİRİT Hasan, “Kürsü ve Kitap: V./XI. Yüzyılda Vâizler ve Hadis İlmiyle Münasebetleri”, *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, C.53, S.53, İstanbul 2017, 1-26.
- COŞKUN İbrahim, “XVI.Yüzyılda Diyarbakır'da Dinî Felsefî Düşüncenin Entelektüel Düzeyi Muslihuddîn el-Lârî Örneği”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, (Ed. Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal), C.3, Diyarbakır Valiliği ve Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2008, 621-631.
- CÜVEYNÎ Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2013.

CÜVEYNÎ Alâaddîn Atâ Melîk, Tarih-i Cihan Güşa, tah. Muhammed b. Abdulvahhab Kazvinî, Tahran h.1334.

CÜZCÂNÎ, *Tabakât-ı Nâsirî Selçuklular*, Terc. Erkan Göksu, Taşhan Kitap Yayınları, Tokat 2011.

ÇAVUŞOĞLU Ali, “Çevgen/Çöğen Oyunu Kültürü ve Edebî, Tasavvufî Metinlerde Yansıması”, *İstem*, C.6, S.11, 2008, 159-174.

ÇETİN Osman, “Horasan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.18, İstanbul 1998, 234-241.

D’OHSSON Abraham Constantin Mouradgea, *Moğol Tarihi*, Yay. Haz. Ekrem Kalan, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014.

DAŞ Abdurrahman “Hoca Saadeddin Efendi’nin Hayatı ve Eserleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C.14, Konya 2003, 165-207.

DAŞ Abdurrahman “Osmanlılarda münşead geleneği, Hoca Sadeddin Efendi'nin hayatı, eserleri ve münşeatı”, *Ankara Üniversitesi SBE İslam Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi*, Ankara 2003.

DEMİRCİ Mustafa, “Selçuklu Veziri Amîdülmülk Kündürî Ve Selçuklu Dinî Siyasetindeki Yeri”, *SUTAD*, 2019, 221-239.

DEMİRKENT Işın, “1101 Yılı Haçlı Seferleri”, *Prof. Dr. Fikret Işıltan’a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s.17-56.

DEMİRKENT Işın, “Kılıç Arslan I”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.25, Ankara 2022, 396-398.

DEMİRKENT Işın, “Maarretünnu’man”, C. XXVII, *TDV*, ss. 274-276.

DEMİRKENT Işın, *Haçlı Seferleri*, Dünya Basımevi, İstanbul 1997.

DEMİRKENT Işın, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, TTK Yayınları Ankara 1996.

DEMİRKENT Işın, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, TTK Yayınları Ankara 1996.

- DEMİR KENT Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, TTK, Ankara 1990.
- DURMUŞ İsmail-ERGİN, Ali Şakir, “İbn’ül-Verdî, Zeynüddin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXI, İstanbul 2000, 239-240.
- EFENDİOĞLU Mehmet “Sahâbe”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.35, İstanbul 2008, s.491-500.
- EL-AZİMÎ Muhammed b. Ali, *Tarih Haleb*, Neşr. İbrahim Zerûr, Dımaşk 1984.
- ERDEM İlhan, “Selçukluların ilk dönemlerinde Merv Şehri ve önemi (1035-1092)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.35, S.60, 2016, 59-72.
- ERDEM Sargon, “Ankara”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul 1991, 201-203.
- ERKAL Mehmet, “Âmil”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul 1991, s. 58-60.
- ERKOÇOĞLU Fatih, *Haçlı Seferleri Tarihi Kaynakları*, Konya, Çizgi Kitabevi, 2018.
- ESİN Emel “Amuderya”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul 1991, 98-99.
- FERRUH Ömer, *Me’âlimü’l-edebi’l-‘Arabî fi’l-‘aşri’l-‘hadîs*, I., Beyrut 1985.
- FİLİZ Şahin, “Muslihuddin el-Lari (Ö.979/1572) ve Hareket Risalesi”, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, S.4, Konya 2007, 68-78.
- FULCHERİUS CARNOTENSİS, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*, Neşr. H. Hagenmayer, Heidelberg, 1913.
- FULCHERİUS CARNOTENSİS, *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*, (Kudüs Seferi Kutsal Toprakları Kurtarmak), Çev. İlcan Bihter Barlas, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- GERDİZÎ Ebû Saîd Abdulhay Dahhâk b. Mahmûd, *Zeynü’l-Ahbâr*, Terc. Filiz Akçay, Gece Kitaplığı, Ankara 2022.
- GÖKSU Erkan, “Târîh-i Güzîde’ye Göre Rûm (Anadolu) Selçukluları”, *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, C.8, S.27, 2008, 23-32.
- GÖKSU Erkan, *Büyük Selçuklular (1040-1157)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.

- GROUSSET Rene, *Bozkır İmparatorluğu Atilla-Cengiz-Timur*, Terc. R. Uzmen, İstanbul 1993
- GROUSSET René, *Bozkır İmparatorluğu*, Terc. M. Reşat Uzmen Ötüken Neşriyat, İstanbul t.y.
- GROUSSET René, *Cihan Fatih Cengiz-Han*, (Derleyen: İzzet Tanju), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2001.
- GUİBERT DE NOGENT, *Gesta Dei per Francos, Collection Des Memories Relatifs A L'Historie de France*, Fr. Terc. M. Guizot, Paris 1825.
- GUİBERTUS NOVİGENTİ, *Gesta Dei Per Francos*, (trc. Robert Levine), *The Deeds of God Through the Franks*, New York, Boydell Press, 1997.
- GÜNER Ahmet, “Kâbûs B. Veşmgîr”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.24, İstanbul 2001, 43-44.
- GÜNLER Mevlüt, “Müslim b. Kureyş Dönemi Selçuklu-Ukaylı İlişkileri”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.44, 2020, 237-251.
- GÜZEL Fatih, “Selçuklulara Başkaldıran İlk Halife: Müsterşid Billah (512-529/1118-1135)”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C.8, S.4, 2019, 3134-3151.
- HAMDULLAH MÜSTEVFÎ KAZVİNİ, *Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2018.
- HÂNDMÎR *Habîbü's-Siyer fî Ahbâri Efrâdi Beşer*, II, thk. Celâleddin Hemâ'î, Hayyam Yayınevi, Tahran 1333.
- HÂNDMÎR, Gıyâseddin Muhammed b. Hümâmü'd-dîn Muhammed *Selçuklu Vezirleri Düstûrurül-Vüzerâ'da Selçuklu Vezirleri Bahsi*, Terc.Sevgi Kübra Akdemirel, Selenge Yayınları, İstanbul 2023.
- HASAN YEZDÎ, *Hasan Yezdî'nin Câmi'u't-Tevârîh-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı* (Giriş-Farsça Metin-Türkçe Tercüme), haz. Bülent

Özkuzugüdenli, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.

HEYAT Javad, “Fars”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.12, İstanbul 1995, s.174-176.

HUNKAL Ömer Soner “Mâverâünnehr’de Ali Tegin Oğulları: Kutlug Ordu Devleti (1020-1041)”, *Bilig*, S.40, 2007, 35-77.

IOANNES ZONARAS, *Tarihlerin Özeti*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yay. İstanbul 2008.

IONNES KİNNAMOS, *Ioannes Kinnamos’un Historiası (1118-1176)*, Haz. Işın Demirkent, TTK, Ankara, 2020.

İBN BÎBÎ, *El-Evamirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l-Ala’iye (Selçuk Name)*, I, Terc. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

İBN BÎBÎ, *Selçuklu Devleti Tarihi*, İbni Bibi’nin Farsça Muhtasar Selçuk-Nâmesinden, Çev. M. Nuri Gençosman, notlar ilave eden. F. N. Uzluk, Uzluk Basımevi, Ankara 1941.

İBN BÎBÎ, *Selçuk-Nâme*, Türkçe terc. Mükrimin Halil Yinanç, haz. Refet Yinanç-Ömer Özkan, Kitabevi, İstanbul 2007.

İBN FUNDUK, *Tarih-i Beyhak*, neşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran 1317.

İBN HALDÛN, *el-İber*, IV, Terc. Abdülmuhammed Ayetî, Pejûheşgâh Ulûm-i İnsanî u Mütâlât-i Ferhengî, Tahran 1383.

İBN KALÂNİSÎ, *Şam Tarihine Zeyl I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, Çev. Onur Özatağ, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

İBN KESÎR, *el-Bidâye ve’n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, I-XII, Mehmet Keskin (Çev.), Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.

İBN VÂSİL, *Müferricü’l-Kurûb*, C. II, neşr. C. Eş-Şeyyâl, Kahire 1960.

İBN’ÜL-VERDÎ, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, Terc. Mustafa Alican, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.

- İBN-EL-ATHİRİ, *Cronicon Quod Perfectissimum Inscibitur*, IX, E. J. Brill, 1863, s. 322.
- İBNÛ'L-VERDÎ, Zeyneddin Ömer b. Muzaffer, *Târih-i İbnû'l-Verdî*, C. I-II, Daru'l-Kutübü'l-İlmiye, Beyrut-Lübnan 1996.
- İBNÛ'L-ADÎM, *Bugyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb*, Çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- İBNÛ'L-ADÎM, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb'de Selçuklular*, Çev. Ali Sevim, TTK, Ankara 2014.
- İBNÛ'L-CEVZÎ, *El Muntazam Fi Tarihil Müluk Vel Ümem*, XVII, Tahkik: Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1412 (1992).
- İBNÛ'L-ESÎR, *İslâm Tarihi, el-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi*, Çev. Abdülkerim Özaydın, I-XII, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.
- İBNÛ'L-KALÂNİSÎ, *The Damascus Chronicle of the Crusades*, Terc. Hamilton A. R. Gibb, London 2002.
- İBNÛ'L-KALANİSÎ, *Zeyl'ü-Târîh-i Dimaşk*, Neşr. H. F. Amedroz, Catholic Press, Beyrut 1908.
- İKBAL Abbas, *Tarih-i Mufassal İran ez Sadr-ı İslâm ta İnkıraz-ı Kaçariyye*, Tahran hş. 1347.
- İKBAL Abbas, *Vezâret der Ahd-i Selâtîn-i Bozorg-u Selcûkî*, Nşr. Muhammed Takî Danişpejuh-Yahya Zoka, İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran, Tahran 1338.
- İMAM GAZÂLÎ, *Kimyâ-yı Sa'âdet*, Terc. A. Faruk Meyan, Bedir Yayınevi, İstanbul 1979.
- JAFFAR, S.M. *The Rise And Fall Of Ghaznawids*, II, Sadıq, Peshawar 1940.
- KADI BURHÂNEDDİN, Ebû nasr b. Mes'ûd el-Ânevî, Enîsü'l-Kulûb, Nşr. Mehmed Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", *TTK Belleten*, C.VII, S.27, Ankara 1943, 379-522.

- KAFALI Mustafa, “Cengiz Han”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1993, 367-369.
- KAFESOĞLU İbrahim “Doğu Anadolu’ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti, *Fuad Köprülü Armağanı*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953.
- KAFESOĞLU İbrahim “Selçuk’un Oğulları ve Torunları”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, C. IIX, İstanbul 1958, s.117-130.
- KAFESOĞLU İbrahim *Selçuklu Âilesinin Menşei Hakkında*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1995.
- KAFESOĞLU İbrahim, “Alparslan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1989, 526-530.
- KAFESOĞLU İbrahim, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Sultan Melikşah*, MEB, İstanbul 1973.
- KAFESOĞLU İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, TTK Yayınları, Ankara 1984.
- KAFESOĞLU İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, MEB Basımevi, İstanbul 1972.
- KAFESOĞLU İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953.
- KALLEK Cengiz, “Mâverdi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.28, Ankara 2003, s.180-186.
- KAPAR Mehmet Ali, *Sultan Melikşah*, NEÜ Yayınları, Konya 2021.
- KAVAS İslam, “Selçuklu Hanedanı İktidarının Meşrûlaşması”, *ESOGÜ Tarih Dergisi*, C.4, S.1, 2021, 19-37.
- KAYA Mehmet Levent *Moğolların Gizli Tarihçesi*, Tercüme, Kronik Yayınları, İstanbul 2018.
- KAYA Seyfettin, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Astronomi, Astoloji ve Gözlemeleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

- KAYHAN Hüseyin, *Irak Selçukluları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2001.
- KAYMAZ Nejat, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri*, TTK Yayınları, Ankara 2009.
- KAYMAZ Nejat, *Pervâne Süleyman 13. Yüzyılın İşbirlikçi Emiri Muinüddin Süleyman*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1999.
- KAZVÎNÎ Kadı Ahmed Gaffarî, *Tarih-i Cihan Arâ*, Nşr. Haşan Nurakî, Tahran 1342.
- KAZVÎNÎ Zekeriyya, *Âsârü'l-Bilâd ve Âhbârü'l-İbâd*, Neşr. Hâmahullâh Veledü's-Salem, Darü'l-Kütüb el-İlmiyye, Beyrut-Lübnan 1971.
- KEMÂLEDDİN İBNÜ'L-ADİM, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb*, II, Neşr. Sâmi ed-Dehhan, Dımaşk 1954.
- KESİK Muharrem, “Cenabî Mustafa Efendi'nin El- 'Aylemü'z-Zâhır Fi Ahvâli'l-Evîl Ve'l-Evahir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları İle İlgili Kısmının Tenkidli Metin Neşri”, *İÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 1994.
- KESİK Muharrem, “Kutalmış'ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri”, *Türk Kültürü Dergisi*, S. 454, 2019, 97-105.
- KESİK Muharrem, “Mesûd II”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.29, Ankara 2004, 342-344.
- KESİK Muharrem, “Muinüddin Süleyman Pervâne”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.31, Ankara 2020, 91-93.
- KESİK Muharrem, *Çivril'de Kazanılan Büyük Zafer Myriokephalon 1176 (Türkiye Selçuklu-Bizans İlişkileri 1071-1180)*, Bilge Kültür-Sanat, İstanbul 2023.
- KESİK Muharrem, *Selçukluların Muhteşem Sultanı Melikşah*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021.
- KILIÇ Hulusi, “Lârî, Muslihuddin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.27, Ankara 2003, 103-104.

- KIRPIK Güray, "Haçlı Seferleri Tarihinin Kaynakları", *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume: 4/3 Spring, 2009; 1437-1452.
- KOCA Salim, "Sultan I. İzzeddin Keykâvus ile Melik Alâeddin Keykubad Arasında Geçen Otorite Mücadelesi", *Belleten*, C.54, S.211, 1990, 935-944.
- KOCA Salim, "Tuğrul Beyden Sonra Selçuklu Devletinde Yaşanan Otorite Bunalımı Alp Arslan Tarafından Nasıl Giderildi?", *Bilig*, S. 3, 1996, 80-85.
- KOCA Salim, "Türkiye Selçuklu Tarihine Damgasını Vuran Menfur Bir Cinayet: Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın Zehirlenmesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.27, 2010, 347-369.
- KOCA Salim, *Sultan I. İzzeddîn Keykâvus (1211- 1220)*, TTK Yayınları, Ankara 1997.
- KOCA Salim, *Türkiye Selçukluları Tarihi Malazgirt'ten Miryokefalon'a (1071-1176) C.II*, Karam Araştırma Yayıncılık, Çorum 2003.
- KÖPRÜLÜ M. Fuad, "Harizmşahlar", *İslam Ansiklopedisi*, C. VI, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988. 265-296.
- KÖYMEN M. Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi İkinci İmparatorluk Devri*, C.II, TTK Yayınları, Ankara 1984.
- KÖYMEN Mehmet Altay, *Büyük Alâeddîn Keykubad ve Zamanı*, Kronik Kitap, İstanbul 2020.
- KÖYMEN Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi C. I*, TTK Yayınları Ankara 2000.
- KÖYMEN Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. III, TTK Yayınları, Ankara 2001.
- KÖYMEN Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1993.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, MEB Basımevi, İstanbul 1976.
- KUR'AN*, İnfitar Suresi, Ayet 19.

KUR'AN, Naziat Suresi, Ayet 34-36.

KUR'AN, Neml Suresi, Ayet 39.

KUR'AN, Tevbe Suresi, Ayet 29.

LİNDNER R. Paul, "The Challenge of Qilich Arslan IV", *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History: Studies in Honor of George C. Miles*, Beyrut 1974, 411-417.

MEHMETOV İsmail, *Türk Kafkası'nda Siyasî ve Etnik Yapı*, Haz. Ekber N. Necefşamil Necefov, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.

MERÇİL Erdoğan, "Amîd", *DİA*, C. 3, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 55.

MERÇİL Erdoğan, "Mes'ûd b. Mahmûd-ı Gaznevî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.29, Ankara 2004, 346-347.

MERÇİL Erdoğan, "Sultan Salâhaddin Eyyûbî'nin Anadolu'daki Türk Devletleriyle Münasebetleri", *Belleten*, C.54, S.209, 417-426.

MERÇİL Erdoğan, *Fars Atabegleri Salgurlular*, TTK Yayınları, Ankara 1991.

MERÇİL Erdoğan, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Yayınları Ankara 1989.

MERÇİL Erdoğan, *Kirman Selçukluları*, TTK Yayınları, 1989.

MERÇİL Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.

MEVDÛDÎ, *Selçuklular Tarihi*, C. I, Çev. Ali Genceli, Hilal Yayınları, Ankara 1971.

MİCHAEL ATTAİATES, *The History Harvard Universty Press*, London, 2012.

MİKHAEL ATTALEİATES, *Tarih*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

MİKHAEL ATTALEİATES, *Tarih*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2008.

- MÎNHÂC-İ SİRÂC EL-CÛZCÂNÎ, *Tabakât-ı Nâsırî: Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler*, Terc. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2015.
- MÎRHÂND Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd *Ravzatu's-Safâ Fî Sireti'l-Enbiyâ Ve'l-Mülûk Ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Terc. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2018.
- MÎRHÂND, *Ravzatu's-safâ (Mülûk-i Gazneviyye)*, Terc. Erkan Göksu, Kronik Yayınları, İstanbul 2017.
- MÎRHÂND, *Ravzatu's-Safâ*, Neşr. Abbâs Zeryâb, Tahran 1358.
- MUHAMMEDCANOV Abdullah, "Tirmiz", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.41, İstanbul 2012, s. 200-202.
- MÛNECCİMBAŞI Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, Yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.
- MÛNECCİMBAŞI Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2001.
- MÛNECCİMBAŞI, *Sahâifü'l-Ahbâr*, II, Terc. Ahmed Nedîm, İstanbul 1868.
- NARŞAHÎ Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer, *Târîh-i Buhârâ*, Terc. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- NİKETAS KHONİATES, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, Çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1995.
- NİZÂMÜ'L-MÛLK, *Siyâsetnâme*, Terc. Mehmet Altay Köymen, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- OSTROGORSKY George, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. F. Işıltan, TTK Ankara 1986.
- ÖDEN Zerrin Günal, "Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddin Mesûd Hakkında Bazı Görüşler", *Belleten*, C.61, S.231, 1997, 237-300.

- ÖZAYDIN Abdülkerim, “Altuntaş El-Hâcib”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul 1989, 547-548.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, “Arslan b. Selçuk”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1991, 402-403.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, “Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar”, *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, Dünya Yayıncılık, 2008, 421-434.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, “Gürhan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XIV, İstanbul 1996, 323.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, “Hârizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.16, İstanbul 1997, 217-220.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, “İbnü'l-Esîr”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXI, İstanbul 2000, 26-27.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, “Karahanlılar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.24, İstanbul 2001, 404-412.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, “Kavurd Bey”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.25, Ankara 2022, 73-74.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, “Kılıç Arslan II”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.25, Ankara 2022, 398-402.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, “Kündürî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.26, Ankara 2002, 554-555.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, “Mahmûd b. Muhammed Tapar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.27, Ankara 2003, 371-372.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, “Melikşâh”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.29, Ankara 2004, 54-57.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, “Müeyyidülmülk”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.31, Ankara 2020, 488-489.

- ÖZAYDIN Abdülkerim, “Selçuk Bey”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.36, İstanbul 2009, 364-365.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, “Tâcülmülk”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.39, İstanbul 2010, s.359-360.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, *Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2021.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990.
- ÖZCAN Altay Tayfun, “Alaeddin Keykubad-Celeleddin Harezmsah İlişkileri ve Yassıçimen Muharebesi”, *Türk'ün Türk'le Savaşı*, yay. haz. M. Özkan-M. Karakulak, Kronik Yayınları, İstanbul 2023, 188-201.
- ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, “İsfahan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.22, İstanbul 2000, s.497-502.
- ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, “Mâverâünnehir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.28, İstanbul 2003, s.177-180.
- ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, “Merv”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.29, İstanbul 2004, 221-223.
- ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, “Müsterşid-Billâh”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.32, İstanbul 2006, 145-147;
- ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, “Nîşabûr”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.33, İstanbul 2007, 149-151.
- ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, “Rey”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 35, İstanbul 2008, 40-41.
- ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, “Selçuklu Paralarının Işığında Çağrı Bey'in Ölüm Tarihi Meselesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 23, S. 35, 2004, s. 155-170.

- ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, “Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde bir dönüm noktası: Halife el- Müsterşid’in Katli Meselesi”, *Tarih Dergisi*, S.39, İstanbul 2011, 1-36.
- ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, *Moğol İnan’ında Gelenek ve Değişim: Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009.
- ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, *Ortaçağ’da Türkler, Moğollar, İnanlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.
- ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, *Selçuklular I Büyük Selçuklu Devleti Tarihi 10410-1157*, ISAM Yayınları, İstanbul 2018.
- PEACOCK A.C.S, *Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu*, Çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.
- PETER TUDEBODUS, *Bir Tanığın Kaleminden Birinci Haçlı Seferi, Kudüs’e Yolculuk*, Çev. Süleyman Genç, Kronik Yayınları, İstanbul 2019.
- PIYADEOĞLU Cihan, *Sultan Alp Arslan Fethin Babası*, Kronik Yayınları, İstanbul 2021.
- RAİMUNDUS AGUİLERS, *Haçlılar Kudüs’te Bir Papazın Gözünden İlk Haçlı Seferi Kudüs’e Yolculuk*, Çev. Süleyman Genç, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019.
- RÂVENDÎ, *Rahat-üs-Sudûr ve Âyet-ûs-Surur (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, C.I, Çev. Ahmet Ateş, TTK Yayınları, Ankara 1957.
- RÂVENDÎ, *Rahat-üs-Sudûr ve Âyet-ûs-Surur (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, C.II, Çev. Ahmet Ateş, TTK Yayınları, Ankara 1960.
- REŞİDÜ’D-DİN FAZLULLAH -I HEMEDANÎ, *Câmi’ü’t-Tevârîh*, Terc. ve Notlar: Erkan Göksu- H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.
- ROSALİND HİLL, *Gesta Francorum Et Aliorum Hierosolimitanorum: The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem*, London, 1962.
- RUNCIMAN Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi I*, Çev. Fikret Işıltan, TTK. Yay. Ankara 1998.

- SADRU'D-DİN EL-HÜSEYNÎ, *Ahbârü'd Devleti's Selçukiyye*, Türkçe Terc. Necati Lügal, Ankara 1943.
- SAVRAN Ahmet, "Meyyâfârikin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara 2004, s. 511-512.
- SELÇUKOĞLU Ahmet, "Buhara: Belde-i Fâhire, Kubbetü'l-İslam", *Orta Çağ Türk İslam Şehirleri-I*, ed. Erkan Göksu, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2023, 43-96.
- SEVERCAN, Şefâettin "Hoca Sadeddin Efendi ve Tarihçiliğimizdeki Yeri", *EÜ İlähiyat Fakültesi Dergisi*, S. 8, Kayseri 1992, 73-78.
- SEVİM Ali, "Çağrı Bey", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, 183-186;
- SEVİM Ali, "İbnü'l-Adim", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XX, İstanbul 1999, 478-479.
- SEVİM Ali, "İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklular ile ilgili bilgiler (H.430-485=1038-1092)", *Belgeler*, C.XXVI, S.30, Ankara 2005, 1-84.
- SEVİM Ali, "İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylü Tarih-i Dimaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I (H.436-500=1044/45-1106/07)", *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, XX IX (33), 1-42.
- SEVİM Ali, "Keyhüsrev I", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.25, Ankara 2022, 346-348.
- SEVİM Ali, "Keyhüsrev II", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.25, Ankara 2022, 348-350.
- SEVİM Ali, "Keyhüsrev III", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.25, Ankara 2022, 350-351.
- SEVİM Ali, "Rıdvân b. Tutuş", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXV, İstanbul 2008, 49-50.
- SEVİM Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mîr'âtü'z-Zaman Fî Tarîhi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan Dönemi", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, C. XIX, S. 23, 1998, 1-90.
- SEVİM Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXVII, İstanbul 2009, 87-88.

- SEVİM Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, TTK Yayınları, Ankara 1987.
- SEVİM Ali, *Malazgirt Meydan Savaşı*, TTK Yayınları Ankara 2020.
- SEVİM Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Yayınları, 1989.
- SEVİM Ali, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, TTK Ankara 1990.
- SEVİM Ali-MERÇİL Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK Yayınları, Ankara 1995.
- SEVİM Ali-YÜCEL Yaşar, *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, TTK Yayınları, Ankara 1989.
- SİBT İBNÜ'L CEVZÎ, *Mir'âtü'z- Zamân Fî Târîhi'l-Âyân*, terc. Ali Sevim, TTK Yayınevi, Ankara 2011.
- SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ, *Mir 'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Ayân*, C. XIX, (Nşr. Muhammed Enes Elhin, Kâmil Muhammed el-Karat), C. XX, (Nşr. İbrahim ez-Zeybek), Beyrut, 2013.
- SÖYLEMEZ M. Mahfuz, "Vâsıt", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.42, İstanbul 2012, 541-544.
- SUHAYL ZAKKAR, *The Emirate of Aleppo (392/1002-487/1094)*, London 1969.
- SÜMER Faruk "Mesûd I", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.29, Ankara 2004, 339-342.
- SÜMER Faruk, "Arslanşah b. Tuğrul", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul 1991, 404-406.
- SÜMER Faruk, "Has Bey", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.16, İstanbul 1997, 271-272.
- SÜMER Faruk, "Keykubad I", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.25, Ankara 2022, 357-359.
- SÜMER Faruk, "Keykubad III", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.25, Ankara 2022, 359-361.

- SÜMER Faruk, “Kılıç Arslan IV”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.25, Ankara 2022, 403-405.
- SÜMER Faruk, “Kızıl Arslan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.25, Ankara 2022, .543-544.
- SÜMER Faruk, “Kösedağ Savaşı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.26, Ankara 2002, 272-273.
- SÜMER Faruk, “Kutalmış”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.26, Ankara 2002, 480-481.
- SÜMER Faruk, “Muhammed b. Mahmûd”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.30, Ankara 2020, 549-550.
- SÜMER Faruk, “Tuğrul I”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.41, İstanbul 2012, 341-342.
- SÜMER Faruk,” Keykâvus I”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.25, Ankara 2022, 351-353.
- SÜRYANİ PATRİK MİHAİL, *Süryani Patrik Mihail Vekayinâmesi (1042-1195)*, C.II, Çev. Hrant D. Andreasyan, TDV İslam Ansiklopedisi kütüphanesi No:956.05, Basılmamış Tercüme.
- ŞAHİN Mustafa, “Herât: Horasan’ın Kalbi, Hindistan’ın Anahtarı”, *Orta Çağ Türk İslam Şehirleri-I*, Ed. Erkan Göksu, İstanbul 2023, 155-216.
- ŞAHİNOĞLU M. Nazif, “Bahâeddin Veled”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul 1991, 460-462.
- ŞEBÂNKÂREÎ Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecma’u’l-Ensab (Hanedanlar Tarihi)*, Çev. Fahri Unan, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek 2018.
- ŞEHABEDDİN AHMED EN-NÜVEYRÎ, *Nihayetu’l-Ereb fi Fununi’l-Edeb*, XXVI, (Doktor Necipn Mustafa Fevvaz, Doktor Hikmet Keşli Fevvaz), Darü’l-Kutübü’l-İlmiye, Beyrut 1424/2004.
- ŞEMSEDDİN SAMÎ, *Kâmûsü’l-a’lâm*, C. V, *Mihran Matbaası*, İstanbul 1314.
- ŞEŞEN Ramazan, “Buhara”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul 1992, s.363-367.

- ŞEŞEN Ramazan, “Selâhaddîn-i Eyyûbî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.36, İstanbul 2009, 337-340.
- TANERİ Aydın, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Vezîrlük”, *TAD*, V/8-9, Ankara 1967, 75-187.
- TANERİ Aydın, “Celâleddin Karatay”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul 1993, 251-252.
- TARİFÇİ Sinan, “Büyük Selçuklular Devrinde Kadıların Maaşları, Gelir Kaynakları ve Maddî Durumları Üzerine Bir Araştırma”, *Akademik Bakış*, C.14, S. 28, 2021, 249-263.
- TAŞAĞIL Ahmet, “Karahıtaylar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXIV, İstanbul 2001, 415-416.
- TAŞAĞIL Ahmet, “Türkistan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.41, İstanbul 2012, 556-560.
- TEMİR Ahmet, *Moğolların Gizli Tarihi*, I. Çeviri, TTK Yayınları, Ankara 1995.
- TOGAN Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- TUNCEL Metin, “Dicle”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.9, İstanbul 1994, s.281-282.
- TURAN Ahmet Nezih, “Şanlıurfa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXXVIII, İstanbul 2010, 336-341.
- TURAN Osman, “Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri”, *Belleten*, C.12, S.45, 1948, 17-158.
- TURAN Osman, *Selçukluklar Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993.
- TURAN Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1969.
- TURAN Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.

- TURAN Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993.
- TURAN, Şerafettin “Hoca Sâdeddin Efendi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.18, İstanbul 1998, 196-198.
- URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara 2000.
- URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli*, Türkçe Terc. Hrant D. Andreasyan, TTK Yayınları, Ankara 1987.
- USLU Recep, “Herat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.17, İstanbul 1998, 215-218.
- USTA Aydın *Türkler ve İslamiyet (İlk Müslüman Türk Devleti Sâmânîler)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020.
- USTA Aydın, “Gevherâyîn”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. EK-1, Gözden geçirilmiş 2. Basım, Ankara 2020, 477.
- USTA Aydın, “Ünlü Selçuklu Kumandanı Sadüddevlle Gevherayın”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil’e Armağan*, İstanbul 2013, 96-111.
- UYUMAZ Emine, *Alâeddîn Keykubad Selçuklunun Ulu Sultanı*, Erdem Yayınları, 2019.
- VARDAN VARDABET, *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, I, 1937.
- WİLLERMUS TYRENSİS, *Willermus Tyrensis’in Haçlı Kroniği II Kudüs’ün Zaptından Urfa’nın Fethine (1099-1143)*, Çev. Ergin Ayan, Gece Kitaplığı, Ankara 2018.
- WİLLERMUS TYRENSİS, *Willermus Tyrensis’in Haçlı Kroniği III Haçlılar Türkler Karşısında (1143-1163)*, Çev. Ergin Ayan, Kronik Yayınları, İstanbul 2019.
- WİLLERMUS TYRENSİS, *Willermus Tyrensis’in Haçlı Kroniği, Başlangıçtan Kudüs’ün Zaptına Kadar*, Çev. Ergin Ayan, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.

- YAKUPOĞLU Cevdet, “Azerbaycan’ın Hôy Yöresinde Türk Egemenliği (XI- XVI. Yüzyıllar)”, *History Studies*, C.10, S.2, 2018, 177-195.
- YÂKÛT EL-HAMEVÎ, *Mu’cemü'l-Büldân*, I-V, Dârü’s-Sâdır, Beyrut 1397/1977.
- YAVUZ Hasan Kâmil, “Şehâbeddin Sühreverdi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.38, İstanbul 2010, 40-42.
- YAVUZ Yusuf Şevki, “Eş’ariyye”, *DİA*, C. 11, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 447-455.
- YAZICI Tahsin, “Belh”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul 1992, 410-411.
- YAZICIZÂDE ALİ, *Tevârih-i âli Selçuk (Oğuznâme-Selçuklu Tarihi)*, Haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009.
- YILDIZ Mukadder, *Fulcherius Carnotensis Birinci Haçlı Seferi Vekayinamesi (Fulcheri Carnotensis, Historia Hierosoly mitana) Kitap 1*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1999.
- YUVALI Abdülkadir, “Gazan Han”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.13, İstanbul 1996, 429-431.
- ZAHİRÜDDİN NİŞÂBÛRÎ, *Zeyl-i Selçuk-Nâme*, Ebû Hamid Muhammed b. İbrâhim Çâphâne-i Hâver, Tahran 1332.
- ZEHEBÎ, *Târîhü'l-İslâm*, XXXV, Tedkik Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Darü'l Kitâb el-Arabî, Beyrut 1994.

ÖZGEÇMİŞ	
Adı Soyadı	Maide BAŞ
Yabancı Dili	İngilizce, Farsça
Orcid Numarası	https://orcid.org/0009-0008-8117-1915
Ulusal Tez Merkezi Referans Numarası	10636543
Lise	Altınordu Boztepe Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi
Lisans	Ordu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Yüksek Lisans	Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Tezli Yüksek Lisans
Mesleki Deneyim	Altınordu Özel Eğitim Uygulama Okulu